नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर

राजस्व RAJASWA The Nepalese Journal of Public Finance and Development

राजस्व
RAJASWA

The Nepalese Journal of Public Finance and Development

वर्ष ३७	२०७३ आषाढ	अङ्क २
Year 37	2016 June/July	Volume 2

Government of Nepal
Ministry of Finance
Revenue Administration Training Center
Hariharbhawan, Lalitpur
Phone: 5-523170, 5-523171, 5-523172, 5-523173
Fax- 5-524989
E-mail: ratc@ratc.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन : ५-५२३१७०, ५-५२३१७१, ५-५२३१७२, ५-५२३१७३
फ्याक्स : ५-५५२४९८९
ई-मेल : ratc@ratc.gov.np

आ.व. २०७३/७४ मा संचालित कार्यक्रमहरूको केही झलक

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रका प्रशिक्षकहरुका लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, २०७२ का सहभागी केन्द्रका पदाधिकारीहरु

राजस्व प्रशासनमा कानूनी कार्यविधि सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, २०७३ का सहभागी तथा केन्द्रका पदाधिकारीहरु

आ.व. २०७३/७४ मा संचालित कार्यक्रमहरूको केही झलक

आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७२ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरु

युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषका कर्मचारीहरुको क्षमता विकास सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय अल्पकालीन तालिम, २०७३ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरु

सम्पादक मण्डल

अध्यक्ष
गणेश प्रसाद पाण्डेय

सदस्यहरु
ज्योति कोइराला
डिल्लीराज लेखक
इन्द्रबहादुर अधिकारी

सदस्य-सचिव
अविनाथ राई

कम्प्युटर संयोजन
किरण अर्याल
राजकुमार रुपाखेती

वितरण व्यवस्थापन
नेत्र बहादुर सिंह
श्यामशुन्दर विष्ट

मुद्रण

इमेल
ratc2037.gov.np@gmail.com

सम्पादकीय

'राजस्व' पत्रिका अर्थ मन्त्रालयको मुखपत्रको रुपमा रहोस् भन्ने कामनासाथ प्रकाशन शुरु गरिएको (हेर्नुहोस् यसै अंकमा प्रकाशित पहिलो तालिम प्रमुख श्री नारायण राज तिवारीसंगको अन्तरवार्ता) रहेछ । तथापि प्रारम्भिक अंकहरु समेत मुखपत्रकै रुप र स्वरुपमा प्रकाशन भएका देखिन्नन् । बरु यसले आफूलाई सार्वजनिक वित्त र विकास सम्बन्धी पत्रिकाको रुपमा स्थापित गरेको देखिन्छ । जे भएता पनि शुरु हुनु वा गराउंनु नै ठूलो कुरो थियो - स्थापनाकालदेखि आजसम्मै निरन्तर रुपमा प्रकाशन भइरहनुलाई मात्र पनि एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि ठान्नु/मान्नु पर्दछ । यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखरचनाहरुले सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य क्षेत्र लगायतका विषयमा अध्ययन गर्ने र जिज्ञासा राख्ने सम्बन्धित सबैलाई केही हदसम्म भए पनि सहयोग पुऱ्याएको नै हुनुपर्छ भन्ने हाम्रो मान्यता रहेको छ । विषयवस्तुको गहनता, समसामयिकता र स्तरीयता सदैव यस पत्रिकाको प्राथमिकतामा पर्दछन् । तर, त्यस प्रकृतिका लेखरचनाहरु उपलब्ध हुन असंभव नभएता पनि साह्रै सजिलो पनि नहुने अनुभव यस पत्रिकाका सम्पादक मण्डलसंग छ । एउटा अंक प्रकाशित हुने बित्तिकै अर्को अंकको लागि संभाव्य लेखकहरुलाई लेखरचना उपलब्ध गराउन पहिले लिखितरुपमा र त्यसपछि भेटमा वा फोनबाट पटक पटक अनुरोध गर्दा पनि प्रकाशनको अन्तिम चरण पुग्दासम्म पनि उपलब्ध नगराइनु वा उपलब्ध गराउने आश्वासन मात्र पाइनुलाई सामान्य प्रक्रियाको रुपमा लिने बानी समेत परेको छ । यस्तो अवस्थामा गहनता, समसामयिकता र स्तरीयताको चाहना निकै पीडादायी र कष्टप्रद हुंदो रहेछ । तथापि, यस पत्रिकाको स्तरीयता तथा उत्कृष्टताको उत्कट चाहना र कायम गर्ने प्रयास जारी छ - जारी रहने छ । पत्रिका प्रकाशनको सन्दर्भमा केन्द्रभित्रैका व्यवस्थापनमा रहेका कमीकमजोरीको अध्ययन विश्लेषण गरी सोमा समयानुकूल सुधार गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ ।

अन्तमा, आफ्ना लेखरचनाहरु उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने सम्पूर्ण स्रष्टा महानुभावहरु प्रति सदा झैं आभार व्यक्त गर्दछौं । यहांहरुको अमूल्य साथ र सहयोगले आउने दिनहरुमा पनि निरन्तरता पाउने अपेक्षा पनि राखेका छौं । यस 'राजस्व' पत्रिकालाई अझ स्तरीय र उत्कृष्ट बनाउन शुभेच्छुक, सरोकारवाला लगायत सम्पूर्ण सबैमा लेखरचना, राय, सुझाव र सल्लाहको लागि सविनय अनुरोध गर्दछौं । धन्यवाद ।

सम्पादक मण्डल

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखरचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन् । उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ ।

\- **सम्पादक मण्डल**

लेखक वर्गहरुसंग अनुरोध

'राजस्व' पत्रिका प्रत्येक वर्षको पुस र असार महिनामा गरी दुई अंक प्रकाशित हुन्छ । प्रत्येक अंकका लागि लेखरचना, क्रमशः मंसिर र जेठ मसान्तभित्त राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्नु पर्नेछ ।

✿✿✿

'राजस्व' पत्रिकामा सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य क्षेत्रसंग सम्बन्धित विषयमा मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

✿✿✿

अन्यत्र प्रकाशनमा नदिइएका लेखरचना मात्र यस पत्रिका प्रकाशनका लागि उपलब्ध गराई दिनुहुन र यदि प्रकाशन नभए वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशानार्थ दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ । अस्वीकृत लेखरचना फिर्ता हुनेछैन ।

✿✿✿

लेखरचना A4 आकारमा नेपालीमा प्रीति (१४ प्वाइन्ट) र अंग्रेजीमा Times New Roman (12 pts) फन्टमा कम्प्युटर टंकण गरी सोको सफ्टकपी यस केन्द्रमा उपलब्ध वा ratc2037.gov.np@gmail.com मा पठाउनु पर्नेछ । लेख रचना पठाउँदा आफ्नो संक्षिप्त परिचय (बायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर ठेगाना, इमेल र फोन नम्बर समेत उपलब्ध गराई दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ ।

✿✿✿

लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी विचारहरु भएकाले उक्त लेखको जिम्मेवार स्वयम हुनुहुनेछ । यसको लागि यस तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवाफदेही हुने छैनन् ।

✿✿✿

यसमा प्रकाशित लेख रचनाका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको छ ।

- **सम्पादक मण्डल**

विषय सूची

सि.नं.	विषय	लेखक	पृष्ठ संख्या
१.	पहिलो तालिम प्रमुख श्री नारायण राज तिवारीसंगको अन्तरवाता	—	१
२.	कौटिल्यकालीन कर प्रशासनका विशेषताहरु	दामोदर रेग्मी	८
३.	मेरो संझनाका उत्कृष्ट करदाता	राममणि दुवाडी	१७
४.	सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन –एक चर्चा	गम्भीर बहादुर हाडा	२०
५.	सार्वजनिक खरिदमा मूल्य अभिवृद्धि कर : एक सिंहावलोकन	हेमराज सुवेदी	३८
६.	नेपालमा सरकारी लेखापरीक्षण	दामोदर खत्री	४५
७.	नेपालमा सार्वजनि वित्त परिचालनको स्थिति र यसको प्रभावकारिता	किसन सिंह बस्नेत	५७
८.	नेपालको दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी : एक अध्ययन	डा. डमरुबल्लभ पौडेल	७१
९.	नेपालको सरकारी बजेट प्रणाली	रुद्र प्रसाद भट्ट	९४
१०.	वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी व्यवस्था	इन्द्रबहादुर अधिकारी	१०५
११.	नेपालमा वैदेशिक लगानी : अवसर र चुनौती	आनन्द काफ्ले	११४
१२.	दिगो विकासका लक्ष्य : सन्दर्भ नेपाल	प्रकाश शर्मा ढकाल	१२६
१३.	मौजुदा आयकर ऐनका केही अस्पष्टता तथा कमजोरी : एक अवलोकन	टीकानाथ अर्याल	१४८

१४.	वैदेशिक व्यापारमा सुधारको खाँचो	गेहेन्द्र प्रसाद दाहाल	१५७
१५.	स्थानीय निकायमा वित्तीय जोखिम : समस्या र समाधान	कृष्ण मणि पराजुली	१७२
१६.	Budget Deficits and its Financing in the Nepalese Context	Basudev Sharma Poudel	१७९
१७.	An Estimation of Trade Deficit in Nepal	Dr. Shanker Pd. Nepal	१८७
१८.	Export Sector Awareness in Nepal: Challenges and Way Forward	Dr. Suman Kumar Regmi	१९५
१९.	Trend of Development Cooperation in Nepal	Tilakman Singh Bhandari	२०३
२०.	The Impact of Climates Change on Tourism in Developing Countries	Pramod Raj Upadhyay	२१०
२१.	Role of Taxation and its Policies in the Development Plans in Nepal	Hari Prasad Adhikari	२२४
२२.	Determinants of Private Investment in Nepal	Sovit Lal Bajracharya, PhD	२३८
	तालिम गतिविधि	–	२५५

अन्तरवार्ता

प्रदेश तालिम केन्द्र स्थापना गर्न आवश्यक

✍ नारायण राज तिवारी

(नेपालको निजामती सेवामा श्री नारायण राज तिवारी सुपरिचित नाम हो । वि.सं. २०२२ सालमा शाखा अधिकृत पदबाट सरकारी सेवामा प्रवेश गरी वि.सं. २०५५ सालमा सचिव पदबाट सेवानिवृत्त हुनु भएका उहां वि.सं. २०३७ सालमा स्थापित राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको पहिलो तालिम प्रमुख पनि हुनुहुन्छ । आफ्नो कुल जागिरे जीवन (३३ वर्ष ३ महिना) मा सबभन्दा बढी (२४ वर्ष ६ महिना) अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरुमा काम गरेको बताउनु हुने श्री तिवारीले आयकर, अर्थशास्त्र, लेखाप्रणाली र मुद्रा बैंकिङ सम्बन्धी किताब लेखन र प्रकाशन गर्नुभएको छ । साथै, कर तथा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी तालिम/गोष्ठीमा सहभागी हुने सिलसिलामा अमेरिका, बेलायत, जापान, सिंगापुर, अष्ट्रेलिया, न्यूजिल्यान्ड लगायत विभिन्न मुलुकको भ्रमण गर्नु भएको छ । नेपालको निजामती सेवामा लामो अनुभव संगाल्नु भएका श्री नारायण राज तिवारीसंग राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र लगायत विविध विषयमा राजस्व पत्रिकाका सम्पादक मण्डलका सदस्य-सचिव श्री अविनाथ राईले लिनु भएको अन्तरवार्ता प्रस्तुत गरिएको छ । - सम्पादक मण्डल)

तपाईंको सेवानिवृत्त जीवन कसरी बितिरहेको छ ?

सरकारी सेवाको सचिव पदबाट २०५५ साल चैत्रको अन्तमा अवकाश पाएपछि आफू सरहका अन्य अवकाश प्राप्त केही पूर्व प्रशासकहरुसँग मिलेर सार्वजनिक नीति सम्वाद केन्द्र नामक गैर सरकारी संस्था स्थापना गरी सोही संस्था मार्फत आफ्नो सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक सीप तथा ज्ञानको आधारमा सम्बन्धित सेवाग्राहीहरुका लागि समय समयमा तालिम, गोष्ठी तथा सेमिनार जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालनका साथै स–साना परामर्श सेवाका काममा पनि लाग्ने गरिएको छ ।

साथै, समय समयमा नेपाल सरकारको आग्रहमा सरकारी क्षेत्रमा पनि पटके रुपमा आफ्नो सेवा प्रदान गर्दै आएकोछु । हाल केही वर्षदेखि चावहिलस्थित श्री पशुपति वहुमुखी क्याम्पस, संचालक परिषदको उपाध्यक्षको रुपमा पनि शैक्षिक क्षेत्रमा सेवा प्रदान गरिरहेको छु । यसको अलावा व्यक्तिगत रुपमा स्थानीय सामाजिक क्रियाकलापहरुमा पनि संलग्न भैरहेकोले मेरो सेवानिवृत्त जीवन अहिलेसम्म राम्ररी नै बितिरहेको छ ।

✍ पहिलो तालिम प्रमुख, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

नेपालको राजस्व प्रशासनमा लामो अवधि सेवा गर्नु भएकोले आफ्नो अवकाशित जीवनमा पनि यस क्षेत्रमा कुनै काम गर्नु भो की ?

वास्तवमा मेरो सरकारी सेवाको करिब दुई तिहाई भन्दा बढी अवधि अर्थ मन्त्रालय भित्रै वितेको छ । यस अवधिमा मैले अर्थमन्त्रालयको शाखा अधिकृत पदबाट सेवा शुरु गरी केही महिना का.मु. सचिवसम्म भएर काम गर्ने अवसर पाएँ । यस रुपमा मेरो कर्मक्षेत्र नै मुख्यत: अर्थ र राजस्व हुन गयो । अवकाश प्राप्त गरेपछि यस क्षेत्रमा गरेका प्रमुख कार्यमध्ये नेपाल विद्युत प्राधिकरणमा आर्थिक छानविन समितिको संयोजक (२०५६ साल), अर्थ मन्त्रालयमा राजस्व प्रशासन संरचना सुधार सुझाव कार्यदलको संयोजक (२०६३ साल), कर फछ्र्यौट आयोगको अध्यक्ष (२०६५ साल) तथा सम्पत्ति कर अध्ययन कार्यदलको सदस्य (२०६६ साल) भएर पनि काम गरेको छु ।

अन्तरवार्ताको क्रममा श्री नारायण राज तिवारी (दायां) सँग श्री अविनाथ राई

निजामती सेवामा लामो समयसम्म विभिन्न दायित्व र भूमिकामा रहनु भयो । अहिले पछाडि फर्केर सम्झदा कस्तो अनुभूति हुन्छ ?

निजामती सेवामा प्रवेश गर्नु अघि म केही अवधि तत्कालीन रत्नराज्य लक्ष्मी (गर्ल्स) कलेजमा बिहान र त्रिचन्द्र कलेजमा रहेको तत्कालीन पब्लिक कमर्श कलेजमा बेलुकीको समयमा कर, लेखा प्रणाली र बैंङ्किङ विषयहरुमा प्राध्यापन गर्दथें । त्यस वखत यी विषयहरुमा लेखिएका नेपाली पुस्तकहरुको नितान्त अभाव थियो । यही महसुस गरी मैले नेपालीमा अर्थशास्त्र, लेखाप्रणाली तथा मुद्रा बैंङ्किङ जस्ता विषयहरुमा पुस्तकहरु लेखी प्रकाशन गरें । नेपालमा आयकर व्यवस्था नामक पुस्तक भने पछि कर विभागमा उपनिर्देशक छँदा लेखेको हुँ । त्यसवेला यी पुस्तकहरु निकै चले ।

सरकारी सेवामा मेरो पहिलो प्रवेश शाखा अधिकृतको पदमा लोकसेवा आयोग पास गरेपछि २०२२ साल माघमा तत्कालीन आर्थिक योजना मन्त्रालयमा भएको हो । २०२५ सालमा आर्थिक योजना मन्त्रालय खारेज भएपछि त्यहाँको वैदेशिक सहायता समन्वय महाशाखामा कार्यरत अतिरिक्त सचिव लगायत शाखा अधिकृतसम्मका हामी १२/१३ जना सबै कर्मचारीहरु महाशाखा सहितै अर्थ मन्त्रालयमा गाभिएपछि मेरो पनि शाखा सँगै अर्थ मन्त्रालयमा स्वत:सरुवा भएको हो । त्यसको करिब एक वर्षपछि म क्रमश: तत्कालीन कर विभागको कर अधिकृत, उपनिर्देशक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको का.मु. तालिम प्रमुख (विभागीय प्रमुख), कर विभागको महानिर्देशक, अर्थ मन्त्रालयको अतिरिक्त सचिव अनि का.मु.सचिव र त्यसपछि निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना

आयोग र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको सचिव भई करिब सवा तेत्तीस वर्ष जति सरकारी सेवा गरें । यसरी सरकारी सेवा अवधिमा मैले राजस्व संकलन गर्ने र बजेट खर्च गर्ने दुवै थरी निकायहरुमा रही काम गर्ने अवसर पाएं । सेवा अवधिमा कामसंग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरुमा स्वदेश तथा विदेशहरुमा तालिम गोष्ठी तथा सेमिनार सम्मेलनहरुमा भाग लिने अवसर पनि पाएं । २०३२ सालमा कर विभागको उपनिर्देशक पदमा बढुवा भएपछि त्यहाँको कर प्रणाली सुधार तथा तालिम शाखामा रही कर सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन गर्ने, कर सम्बन्धी सामग्रीहरु तयार गर्ने, कर अधिकारी तथा करदाताहरुलाई तालिम गोष्ठी मार्फत सचेतना जगाउने जस्ता कार्यमा संलग्न रहें । आयकर सम्बन्धी पुस्तक त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम बमोजिम विद्यार्थीहरु लगायत करदाता, कर अधिकारी र अन्य सम्बन्धितहरुलाई काम लाग्ने गरी यही अवधिमा लेखी प्रकाशन गरेको हुँ । २०३७ सालमा राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र स्थापना भएपछि त्यस केन्द्रको का.मु. तालिम प्रमुख भै काम गरें । २०३८ साल मार्गमा तालिम केन्द्रबाट मेरो सरुवा कर विभागको का.मु. महानिर्देशकको रुपमा भयो । २०३९ सालमा लोकसेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि मेरो पदस्थापना कर विभागको महानिर्देशकमा नै भयो ।

कर विभागको महानिर्देशकको रुपमा कार्यरत रहँदा कर प्रशासन तथा प्रणालीमा प्रशस्तै सुधारहरु गरिए । कर प्रशासनलाई करदाता मैत्री बनाउँदै लगी कर प्रति जन आस्था वृद्धि गर्ने र राजस्व संकलन प्रतिवर्ष लक्ष्य अनुरुप गर्ने कुरामा सबै सहयोगीहरुको साथै उद्योग वाणिज्य क्षेत्रहरुबाट समेत सकारात्मक सहयोग प्राप्त गर्न सके जस्तो लाग्छ ।

त्यसपछि २०४८ साल आश्विनमा अर्थ मन्त्रालयमा अतिरिक्त सचिवको रुपमा बढुवा भएर त्यस पदमा करिब एक वर्ष जति कार्यरत रहेर केही समय का.मु. अर्थ सचिव पनि भएर काम गरें । यस अवधिमा तत्कालीन सरकारको घोषित नीति अनुरुप आर्थिक उदारीकरणका कार्यक्रमहरुका लागि नीतिगत तथा कानूनी सुधारहरु गर्ने काममा सक्रियतापूर्वक लागियो । त्यस अवधिलाई अहिलेसम्म नेपालमा आर्थिक वृद्धिदर उच्च रहेको अवधिको रुपमा हेरिन्छ । त्यसपछि क्रमशः निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र अन्तमा वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको सचिव भै काम गरेर २०५५ साल चैत्र अन्तमा सरकारी सेवाबाट विधिवत् अवकाश प्राप्त गरेको हुं । ती मन्त्रालयहरुमा कार्यरत रहदा पनि आफ्नो स्वभाव अनुरुप लगनशील भै काम गरें । सबै स्थानमा गरेको काम को फेहरिस्त लेखेर त यहाँ संभव छैन । तथापि मैले जुनजुन मन्त्रालयहरुमा काम गरें थाहा भएसम्म कुनै पनि सहयोगी कर्मचारीहरु उपर भेदभाव र नचाहिँदो व्यवहार गर्नु परेन । फलस्वरुप माननीय मन्त्रीज्यूहरु र आफू माथिका सचिवज्यूहरुबाट सदैव प्रोत्साहन र सहयोगी अधिकारीहरुबाट पूर्ण समर्थन पाएर काम गर्न सकेको हुँ । निश्चय नै यी कुराहरु स्मरण गर्दा अहिले पनि सन्तोष र गौरवको महसुस गर्दछु ।

सरकारी सेवामा रहँदाको कुनै अविस्मरणीय क्षण पनि छन् की ?

२०३८।०३९ सालसम्म नेपालमा निर्मित नेपाली सिनेमाहरु र आयातित विदेशी सिनेमा प्रदर्शन गरे बापत सिनेमाहलहरुको प्रवेश टिकटमा उही दरमा मनेरञ्जन कर लगाइन्थ्यो । यसले गर्दा नेपाली सिनेमा निर्माण गर्दा लाग्ने खर्च भन्दा सीमा पारिबाट किनेर ल्याइने सिनेमाको प्रिन्टको मूल्य निकै कम भई नेपाली सिनेमा निर्माणमा खासै प्रगति भइरहेको थिएन । यस अवस्थामा नेपाली सिनेमा निर्माताहरु सबैले घाटा नै व्यहोर्नु परेको गुनासो गर्थे भने वितरक र प्रदर्शक पनि नेपाली सिनेमा कारोवार वा प्रदर्शन गर्दा कुनै मुनाफा नहुने कुरा बताउँथे । यही सन्दर्भलाई लिएर नेपाली चलचित्र निर्मामा संलग्न वरिष्ठ चलचित्र निर्माता उद्धव पौडेलजी, बुटवलका द्वारिका उदयजी, जयनेपाल चित्रघरका मालिक र जुनी नामक नेपाली चलचित्र निर्माता सहितको प्रतिनिधि मण्डल कर विभागमा आई नेपाली चलचित्र निर्माता सहितको प्रतिनिधि मण्डल कर विभागमा आई नेपाली चलचित्र निर्माणलाई विशेष प्रोत्साहन गर्न आग्रह गर्नु भयो । नेपाली सिनेमा निर्माणले सरकारबाट प्रोत्साहन पाएमा स्वदेशी कलाकारहरु बढ्ने, नेपाली पुँजी स्वदेशमा नै बढी मात्रामा परिचालन भै पुँजी पलायन रोकिने, प्रशस्तमात्रामा स्वदेशमा रोजगारी सृजना हुने र सरकारी राजस्वमा पनि वृद्धि हुने लगायत विभिन्न पक्षहरुमा हामी बीच गहन छलफल भयो । छलफल बमोजिम नेपाली चलचित्र निर्मातालाई नेपाली चलचित्र प्रदर्शनबाट उठेको मनोरञ्जन करको पचास प्रतिशत रकम तुरुन्तै फिर्ता दिने र चलचित्र प्रदर्शक हललाई पनि सोको केही प्रतिशत प्रोत्साहन स्वरुप दिने गरी अर्थ मन्त्रालयको सहमति अनुरुप त्यसै वर्षको बजेट वक्तव्य मार्फत आर्थिक ऐनमा समावेश गरी लागु गरियो । यसपछि नेपालमा नेपाली सिनेमा निर्माण व्यवसायले ठूलो फड्को मार्‍यो र आज आएर घेरै संख्यामा नेपाली सिने कलाकारहरु लगायत नेपाली चलचित्र निर्माताहरुको संख्यामा पनि वृद्धि भएको छ । उद्देश्य अनुरुप यो नीति सफलतापूर्वक कार्यान्वयन हुन सक्यो । सरकारी सेवाबाट अवकाश पाएको धेरै वर्षपछि पनि यस नीतिको सफल कार्यान्वयन बापत नेपाली चलचित्र निर्माता संघको तर्फबाट मैले दुई पटक सम्मान प्राप्त गरें । यस्तै नीतिगत तथा कार्यान्वयन तहमा गर्नुपर्ने केही सुधारहरु निर्माण तथा यातायात मन्त्रालय र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयमा कार्यरत छँदा पनि गर्ने मैले अवसर पाएँ । सेवा अवधिमा गरेका यस्तै कार्यहरुको कदर स्वरुप त्यसबेला विभुषण र ग्रेड थप जस्ता प्रोत्साहनहरु पाउनुका साथै अवकाशित जीवनमा पनि आएर २०६९ सालको राष्ट्रिय कर दिवसको उपलक्ष्यमा नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय, आन्तरिक राजस्व विभागबाट र २०७२ सालको निजामती सेवा दिवसको उपलक्ष्यमा नेपाल सरकार, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट सम्मान पत्रहरु प्राप्त गरें । यस्ता शुभ अवसरले अवकाशित जीवनमा पनि सेवा अवधिका स्मरणहरु गराइरहेका छन् ।

तपाईं राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको पहिलो तालिम प्रमुख हुनु हुन्छ । यो केन्द्रको स्थापनाको पृष्ठभूमि र स्थापना कालताकाको भौतिक संरचना र जनशक्तिको बारेमा केही बताई दिनु हुन्छ की ? साथै, तालिम प्रमुख हुँदाको कार्यकाललाई कसरी सम्झनु हुन्छ ?

म तत्कालीन कर विभागको उपनिर्देशक पदमा कार्यरत रहेको बखत नेपालको कर प्रणाली सुधारका सम्बन्धमा सरसल्लाह दिन अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट एक जना श्रीलंकाली नागरिक ल्वायड डे सिल्भा केही वर्षका लागि कर विभागमा आएका थिए । उनले नेपालमा आफ्नो कार्यकाल सकी फर्कने बेला नेपालको राजस्व प्रशासनलाई गुणात्मक र दिगो रुपमा सुधार गर्नु आवश्यक हुँदा राजस्व संकलन कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरुको लागि एक छुट्टै राजस्व समूह विद्यमान नेपाल प्रशासन सेवा भित्र स्थापना गरी संचालन गर्नुपर्ने र राजस्व प्रशासनमा संलग्न कर्मचारीहरुको विषयगत दक्षता, सीप र ज्ञान अभिवृद्धि गर्न समय समयमा तालिम गोष्ठी तथा सेमिनारहरु गर्नका लागि अर्थमन्त्रालय अन्तर्गत एक छुट्टै राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना गर्न सुझाव दिएका थिए । त्यस बेला राजस्वका कर्मचारीहरुको लागि छुट्टै विषयगत तालिम दिने प्रवन्ध थिएन । सरकारी लेखा विषयमा भने महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पहिले देखि नै एकाउन्टेन्टहरुलाई तालिम दिने एकाउन्टेन्ट तालिम योजना संचालनमा थियो । यता कर विभागमा म प्रणाली सुधार शाखाको उपनिर्देशकको हैसियतले जिल्लाहरुमा समेत गएर कर निरीक्षकको तहमा छोटोछोटो अवधिको राजस्व सम्बन्धी तालिमको आयोजना गर्थें । यसबाहेक कर अधिकृतहरुको वार्षिक सम्मेलन आयोजना गर्ने चलन थियो । यस्तो वार्षिक सम्मेलन तत्कालीन अन्तःशुल्क विभाग र भन्सार विभागले पनि छुट्टाछुट्टै गर्ने गर्दथे ।

निज डे सिल्भा कै सुझाव बमोजिम अर्थ मन्त्रालयको प्रस्ताव अनुसार तत्कालीन मन्त्रिपरिषद्बाट २०३७ सालमा विभागीय स्तरको रुपमा रहने गरी यस राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना गरिएको हो । यसलाई नेपालमा कर, भन्सार, अन्तशुल्क र लेखा विषयमा सम्बन्धित कर्मचारीहरुलाई तालिम प्रदान गर्न र समय समयमा गोष्ठी सेमिनार समेत आयोजना गर्ने काम सुम्पिइएको थियो । यसपछि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट दिइने गरिएको तालिमको काम त्यहाँबाट दिन बन्द गरियो ।

तत्कालीन सरकारबाट मेरो शैक्षिक पृष्ठभूमि, कार्यानुभव र रुचिको आधार तथा निज सल्लाहकार डे सिल्भाको सुझाव अनुसार नै मलाई यस राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रका पहिलो तालिम प्रमुख (का.मू.) मा नियुक्ति गरिएको हो । यस तालिम केन्द्र स्थापनाका लागि शुरुमा अर्थ मन्त्रालयबाट केही बजेट पेश्कीको रुपमा निकासा लिई विशालनगरमा यौटा भाडाको घरमा केन्द्रको स्थापना गरियो । यस केन्द्र संचालनार्थ अर्थमन्त्रालयबाट पुराना र अनुभवी केही अधिकृतहरुको पनि केन्द्रमा व्यवस्था भयो । शुरुमा केही प्रमुख प्रशिक्षक, प्रशिक्षकका रुपमा राजस्व तथा लेखा क्षेत्रबाट र पाठ्यक्रम अधिकृत, लेखा, प्रशासन तर्फका लागि र सहयोगी स्वरुप केही कर्मचारीहरु अर्थ मन्त्रालयबाट खटाइयो । कार्यालय स्थापना पछि हामीहरुले सम्बन्धित विषयहरुका तालिम सामग्री, पाठ्यक्रम, तालिम कार्यक्रमहरु तयार गरी केन्द्रमा र जिल्ला जिल्लामा समेत अधिकृत तथा अन्य कर्मचारीहरुको

लागि तालिम कार्यक्रमहरु शुरु गऱ्यौं । साथै, केन्द्रको स्थायी र गुणात्मक सुधारहरुको लागि संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमबाट पनि आर्थिक र प्राविधिक सहयोग प्राप्त गर्नका लागि पहल गऱ्यौं ।

मैले यस केन्द्र छाडेपछि हाम्रो अनुरोध बमोजिम पछि संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमबाट विशेषज्ञ, तालिमको सिट, आर्थिक र अन्य प्राविधिक सहयोग प्राप्त भए अनुसार केन्द्रले हाल ललितपुर हरिहर भवनमा आफ्नै छुट्टै घर बनाई आफ्ना कार्यक्रमहरु संचालन गर्दै आएको हो ।

कर विभागको उपनिर्देशक पदबाट यस तालिम केन्द्रमा विभागीय प्रमुखको रुपमा आफ्नै रुचि अनुसार खटिएकोले यस केन्द्रलाई सुचारु रुपले संचालन गरी केन्द्रको उद्देश्यलाई सफलीभूत पार्न दिलो ज्यानले लागि परें । यस कार्यमा मलाई त्यस वखत केन्द्रमा आउनु भएका अन्य सहयोगीहरुबाट पूर्णरुपेण सहयोग र समर्थन पाएर नै आफ्नो जिम्मा पूरा गर्न सहेको हुँ । साथै, अर्थ मन्त्रालयका मेरा बोसहरुले पनि मलाई आवश्यक सबै कुरामा पूरापूरा सहयोग गर्नु भएको हो । यसरी सम्बन्धित सबै पक्षको सहयोगमा यस केन्द्रको स्थापना गरी केन्द्रको पहिलो तालिम प्रमुख भई आफूलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न सकेकोमा पक्कै पनि अहिले सम्झदा पनि मलाई सन्तोष हुने नै भयो । यस केन्द्रले भविष्यमा पनि अझ बढी सक्रियतापूर्वक आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्दै जाओस भन्ने शुभ कामना दिन चाहन्छु ।

राजस्व र आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरुको ज्ञान र सीप विकासको लागि यस तालिम केन्द्रले विभिन्न किसिमका तालिम कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दै आएको छ । ती तालिम कार्यक्रमहरुलाई अझ प्रभावकारी बनाउन के के गर्नुपर्ला जस्तो लाग्छ ?

यस तालिम केन्द्रको प्रमुख उद्देश्य राजस्व तथा लेखाका क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई आ–आफ्नो कार्यक्षेत्र सम्बन्धित विषयहरुमा सैद्धान्तिक एवम् समसामयिक व्यवहारिक तालिम प्रदान गर्नु हो । तसर्थ, आजको अत्याधुनिक प्रविधियुक्त समयमा राजस्वका विविध क्षेत्रमा देखापर्ने गरेका अनेक थरीका जटिलता, राजस्व चुहावट न्यूनीकरणको प्रविधि र उपाय, देशले अपनाएको खुला बजार र आर्थिक उदारीकरणको नीति, अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीका विषयहरु तथा समय समयमा उठ्ने गरेका आर्थिक अनियमितता र बेरुजुहरु न्यूनीकरण गर्ने विषयहरुमा बढी ध्यान केन्द्रीत हुने गरी विद्यमान तालिमका पाठ्यक्रमहरुलाई समय समयमा परिमार्जन गर्दै लगिनु पर्ने हुन्छ । यसका लागि कर प्रणाली सम्बन्धी अनुसन्धानलाई पनि समेटनु पर्ने देख्दछु ।

मुलुक संघीय संरचनामा गइसकेको सन्दर्भमा यस केन्द्रको संरचना कस्तो भएमा उपयुक्त होला जस्तो लाग्छ ?

यस तालिम केन्द्रलाई पछि गएर नेपालको संविधान, २०७२ अनुरुप गठन हुने प्रदेश तथा स्थानीय निकायहरुको राजस्व प्रशासन तथा लेखा प्रणाली समेत समेट्ने गरी ती निकायहरुमा यस क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई पनि चरणवद्ध रुपमा तालिम प्रदान गर्ने गरी केन्द्रको पुनःसंरचना गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस अवस्थामा यस केन्द्रलाई संघीय तालिम केन्द्रको रुपमा मानेमा प्रदेश र स्थानीय

निकायका कर्मचारीहरुलाई तालिम प्रदान गर्न प्रत्येक प्रदेशमा पनि यसको उपकेन्द्रको रुपमा प्रदेश तालिम केन्द्र स्थापना गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसबाट स्थानीय निकायहरुमा अहिले सुनिने गरेको आर्थिक अनियमिततामा पनि सुधार हुन सक्ने देखिन्छ । त्यस बखत कस्तो संरचना संघीय र प्रदेश तालिम केन्द्रका लागि तयार गरी लागु गर्नु आवश्यक हुन्छ भन्ने बारे आवश्यकता अनुसार बेग्लै अध्ययन गर्नु जरुरी हुन्छ ।

तपाईंको कार्यकालबाट प्रकाशन शुरु भएको "राजस्व" पत्रिका अहिलेसम्म निरन्तर प्रकाशित हुँदै आएको छ । यसलाई अझै स्तरीय र पठनीय बनाउनका लागि कुनै सुझाव छन् की ?

यस तालिम केन्द्रबाट मेरो कार्यकालदेखि प्रकाशन शुरु भएको राजस्व पत्रिका अझ परिस्कृत र परिमार्जित हुँदै हालसम्म निरन्तर रुपमा प्रकाशित भैरहेको पाउँदा अत्यन्तै खुसी लागेको छ । एक प्रकारले यसलाई हामीले त्यसवेला अर्थ मन्त्रालयको मुखपत्रको रुपमा रहोस् भनि प्रकाशन शुरु गरेका हौं । यसमा प्रकाशित हुने गरेका उत्कृष्ट लेख, रचना, सूचना, तथ्याङ्क एवम् तालिम केन्द्रका कार्यक्रमहरुले वास्तवमै यस क्षेत्रमा रुचि राख्ने र यी विषय पढ्ने पढाउने लगायत अन्य धेरै जिज्ञासुहरुलाई प्रशस्त ज्ञान दिएको छ भन्ने मलाई लागेको छ । समय सापेक्ष अनुरुप यस प्रकाशनलाई निरन्तर परिस्कृत र परिमार्जित गर्दै लगिने कुरामा म विश्वस्त छु । त्यसबेला हामीले नेपालमा बजेट व्यवस्था शुरु भए देखि कै तथ्य तथ्याङ्कहरु समावेश गरी "स्टाटिस्टिकल एब्सट्र्याक्ट" नामक पुस्तक पनि प्रकाशन गरेका थियौं ।

माथि राखिएका जिज्ञासा बाहेक छुटेका तर तपाईंलाई भन्न मन लागेका कुनै विषय वा प्रसंग छन् की ?

सर्वप्रथम त यस केन्द्रमा खटिई आउने वरिष्ठ प्रशिक्षकहरु तथा कर्मचारीहरुको लागि यो केन्द्रलाई आकर्षक हुने गरी सुविधा एवं सहुलियतहरुको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ता कि यहाँ सरुवा भै आउनेहरुमा हीनताको भावना नआओस् ।

साथै, यस केन्द्रलाई तालिम केन्द्रको साथसाथै अनुन्धान केन्द्रको रुपमा पनि विकास गरिनु उपयुक्त हुने देख्दछु । अनुसन्धान नेपालको राजस्व प्रणालीका विविध क्षेत्र जस्तै करको दायरा बढाउन सकिने क्षेत्र, करको दर परिवर्तन गर्नु पर्ने विषय, करको उपादेयता, अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीसंगको हाम्रो कर प्रणालीको सामन्जस्यता, विभिन्न करका प्रभावहरु, सरकारी खर्चको प्रभावकारिता लगायतका विषयहरु हुन सक्छन् । साथै, तालिम केन्द्रमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय क्षेत्रमै ख्यातिप्राप्त विषय विज्ञहरु आमन्त्रित गरी समय समयमा प्रवचन एवम् अनुसन्धानका कार्यमा पनि लगाउनु उपयुक्त हुने देख्दछु ।

अन्त्यमा आफ्नो अमूल्य समय दिनु भएकोमा आभार व्यक्त गर्दै तपाईंको सुख, शान्ति, सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्दछौं ।

धन्यवाद ।

कौटिल्यकालीन कर प्रशासनका विशेषताहरु

✍ दामोदर रेग्मी

विषय प्रवेश

कौटिल्य चन्द्रगुप्त मौर्यका प्रधानमन्त्री तथा प्रमुख सल्लाहकार थिए । कौटिल्यलाई चाणक्य र विष्णुगुप्त भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । विष्णुगुप्त उनको न्वारनको नाम थियो भने उनी कुल्ट (कुटिल) गोत्रका भएकाले कौटिल्य नामबाट समेत चिनिएका हुन् । कौटिल्यको अर्थशास्त्र प्राचीन विश्वको राजनैतिक विज्ञानका विविध आयामहरुमा एउटा विशिष्ट तथा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यो पुस्तक केवल अर्थशास्त्रसंग मात्र सम्बन्धित नभै राजनीति, शासनकला, कूटनीति, अर्थनीति, दण्डनीति, धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, न्याशास्त्र र युद्धशास्त्रसंग पनि समान रुपले सम्बन्धित छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा मौर्य शासन संचालनको लागि राज्य संचालनार्थ लेखिएको पुस्तक भएपनि उनले अगाडि सारेका विभिन्न शासकीय, राजनैतिक, प्रशासनिक र आर्थिक सामाजिक जनजीवनका कतिपय आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक छन्[१] फरक यत्ति हो ती अवधारणाहरुमा समय, प्रविधि र शैक्षिक परिवेशमा आएका परिवर्तनले व्यवहारिक पक्षमा केही परिवर्तन त पक्कै ल्याए तथापि आज भन्दा सयौं वर्ष अगाडि तत्कालीन परिवेशको सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याईएका विषयहरुको सान्दर्भिकता अहिले पनि रहेको छ । यसैले उनलाई पहिलो राजनैतिक यथार्थवादी विचारक पनि भन्ने गरिन्छ ।[२] कौटिल्यले कर प्रशासनका विभिन्न पक्षहरुलाई भिन्न भिन्न आयामहरुबाट वर्णन गरेका छन् त्यसमध्ये केही पक्षहरुको यस लेखमा सामान्य वर्णन गरिएको छ ।

कौटिल्यको दृष्टिमा कर प्रशासन

कर प्रशासन राज्य संचालनको लागि आधारभूत तत्व हो । प्राचीनकाल देखिनै कर सरकारको लागि श्रोत परिचालनको महत्वपूर्ण अंग बन्दै आएको छ ।[३] कौटिल्यको अर्थशास्त्रले समेत यस कुराको

✍ सह सचिव, अर्थ मन्त्रालय

[१]Gautam ,P.K., One Hundred Years of Kautilya's Arthasastra, Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA) Monograph Seies No. 20, July 2013

[२]Bosche, Roger , 2003, The First Great Politician Realist : Kautilya and his arthashastra, New York : Lexington Books

[३]Basu, Ratan Lal , Kautilya’s Arthasastra (300 B.C.): Economic Ideas, Smashwords Edition

पुष्टि गरेको छ । कौटिल्यले आफ्नो पुस्तक अर्थशास्त्रको शुल्कव्यवहार (करको नियम[४]) र शुल्काध्यक्षः
(कर अधिकारी[५]) खण्डहरुमा कर प्रशासनको विभिन्न आयामबाट चर्चा गरेका छन् र कर प्रशासन संचालनको लागि विभिन्न संरचनागत र प्रक्रियागत पक्षको बारेमा व्याख्या गरेका छन् । आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारिता अझ त्यसमाथि करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने विचार कौटिल्यको रहेको छ ।[६] उनका अनुसार देश, जातिको आचार अनुसार नयां एवं पुराना सवै खालका पदार्थमा करको व्यवस्था गर्नु पर्दछ र जताबाट नोक्सान हुने जस्तो देखिन्छ त्यसलाई दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्दछ (अतो नवपुराणानां देशजातिचरित्रतः । पण्यानां स्थापयेच्छुल्कमत्यं चाकारतः ॥)[७] कर असुली बाह्य, आभ्यान्तर र आतिथ्य गरी तीन किसिमको हुन्छ तथा निष्काम्य र प्रवेश्य गरी शुल्क दुई किसिमको हुन्छ (शुल्कव्यवहारो बाह्यामाभ्यन्तरं आतिथ्यं निष्काम्यं प्रवेश्यञ्च शुल्कम्)[८] ।

कौटिल्य सवल अर्थतन्त्रका पक्षपोषक थिए । जनताबाट उठाइने कर शासकको आनन्दको लागि होईन राज्यको हितमा प्रयोग गरिनु पर्ने मान्यता उनी राख्दथे । राज्यको कर लगाउन सक्ने अधिकार असीमित हुनुपर्ने तर करारोपण अति बढी हुनु नहुने र करको भार जनतामा अत्यधिक रुपमा पर्न नहुने उनको विचार थियो । यसर्थ, उनी अत्यधिक करका विरोधी थिए । उनका अनुसार देशको आर्थिक दिगोपनाको लागि राज्यले माहुरीले रस संकलन गरेजस्तै कर संकलन गर्नु पर्ने तर यस्तो कर संकलनको प्रभाव नकारात्मक हुन हुदैन । उनी निष्पक्ष, स्वतन्त्र र स्थिर कर प्रणालीका पक्षधर थिए । उनले अन्तःशुल्क र भन्सार करलाई अप्रत्यक्ष र आयकर, सम्पत्ति कर र व्यवसाय करलाई प्रत्यक्ष करमा राखेका थिए ।[९]

Smashwords Edition, License Notes, 2011

[४]आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६८, पृ. १२४

[५]आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६८, पृ. १२७

[६]Dr. Sanjot Kr. Das and Smt. Debshree Mahapatra, Business Ethics and Society: An insight to Arthasastra, International Journal of Social Sciences and Interdisciplinary Research, Vol. 1 No4, April 2012

[७]आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०६८,पृ.१२८

[8]आचार्य कौटिल्य, २०६८, पृ.१२७

[९]Dr. Renu Tanwar, An Analytical Study of the Relevance of Arthshastra in Modern India, IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925.Volume 5, Issue 3. (Sep.-Oct. 2014), PP 32-35

कौटिल्यको दृष्टिमा भन्सार प्रशासन

राज्य व्यवस्था संचालन गर्न राज्यको लागि आवश्यक वित्तीय श्रोतको प्रबन्ध गर्न राजस्वको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ यस सन्दर्भमा कर प्रशासन राज्य संचालनको लागि आधारभूत तत्व मानिन्छ ।[10] कर प्रशासनमा सीमा राजस्व प्रशासन (भन्सार राजस्व) को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । भन्सार राजस्व प्रशासन संचालनका लागि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था, करका दर, प्रकार, संकलन प्रक्रिया, कर कानून परिपालनाका विधि र कानूनको उल्लंघनमा दण्ड तथा जरिवानाको व्यवस्था, प्रक्रियागत र कार्यगत सरलता तथा सहजताका विधिहरु हुनु आवश्यक हुन्छ । आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारिता अझ त्यसमाथि करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने विचार कौटिल्यको रहेको छ ।[११] उनको पुस्तक अर्थशास्त्रको शुल्कव्यवहार (करको नियम[१२]) र शुल्काध्यक्षः (कर अधिकारी[१३]) खण्डहरुमा यसको विभिन्न किसिमबाट वर्णन गरेका छन् । कर असुली बाह्य, आभ्यान्तर र आतिथ्य गरी तीन किसिमको हुन्छ तथा निष्काम्य र प्रवेश्य गरी शुल्क दुई किसिमको हुन्छ[१४] भनी भन्सार करलाई बाह्य करको रुपमा लिएका छन् ।

कर प्रशासनमा सीमा राजस्व प्रशासन (भन्सार राजस्व) को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । भन्सार राजस्व प्रशासन संचालनका लागि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था, करका दर, प्रकार, संकलन प्रक्रिया, कर कानून परिपालनाका विधि र कानूनको उल्लंघनमा दण्ड तथा जरिवानाको व्यवस्था, प्रक्रियागत र कार्यगत सरलता तथा सहजताका विधिहरु हुनु आवश्यक हुन्छ । सीमा राजस्व प्रशासन संचालनार्थ संस्थागत संरचनाको सन्दर्भमा कौटिल्य भन्छन् शुल्कका अध्यक्षले शुल्कशालाको निर्माण गराउनुपर्दछ । त्यसका पूर्व र उत्तरतिर मूल ढोकाका छेउमा शुल्कशाला हो भन्ने चिनारीका लागि झण्डा राख्नुपर्दछ (शुल्काध्यक्षः शुल्कशालां ध्वजञ्च प्राङ.मुखं उदङ.मुखं वा महमव्दाराभ्याशे निवेशयत्)[१५]। शुल्कशालामा चारपाँच जना कर्मचारीहरु खटाउनु पर्दछ । तिनीहरुले माल ओसारपसार गर्ने व्यापारीहरुको नाम, जाति, ठेगाना, मालको विवरण र तिनमा कहाँकहाँ छाप लगाईएको छ भन्ने

---

[१०] Basu, Ratan Lal , Kautilya's Arthasastra (300 B.C.): Economic Ideas, Smashwords Edition Smashwords Edition, License Notes, 2011

[११] Dr. Sanjot Kr. Das and Smt. Debshree Mahapatra, Business Ethics and Society: An insight to Arthasastra, International Journal of Social Sciences and Interdisciplinary Research, Vol. 1 No4, April 2012

[१२] आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाडौं, २०६८, पृ. १२४

[१३] आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाडौं, २०६८, पृ. १२७

[१४] आचार्य कौटिल्य,२०६८, पृ.१२७

[१५] आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२४

विवरण लेख्नुपर्दछ (शुल्कादायिनश्चत्वारः पञ्च वा सार्थोपयातान् वणिजो लिखेयुः के कुतस्त्याः कियत्पण्या क्व चाभिज्ञानमुद्रा वा कृतेति) ।[१६]

आफ्नो देशमा आयात हुने सामग्रीहरुमा लाग्ने करका दरहरु पारदर्शी हुनुपर्ने र पूर्वनिर्धारित हुनुपर्दछ । कौटिल्यकालीन युगमा विभिन्न आयातीत वस्तुहरुमा विभिन्न करहरुको व्यवस्था भएको पाईन्छ । आयातीत वस्तुहरुमा पाँच भागको एक भाग (२० प्रतिशत) कर (प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः)[१७], फूल, फल, संग, मूल, शकरकन्द, धान्य, सुकेको माछा मासु आदि वस्तुहरुमा छ भागको एक भाग कर (पुष्पफलशाकमूलकन्दवल्लिक्यबीजशुष्कमत्स्यमांसानां षडभागं गृह्णीयात्)[१८] लाग्ने गरेको पाइन्छ । त्यस्तै खस्रा वा मसिना रेशमी कपडा, किमखाव, सुतीको कपडा, कवच, हरताल, मैनसिल, हिङगुल, फलाम, गेरु, चन्दन, अगर, पिप्ला, कटुक, नसालु वियाँबाट बनेको वस्तु मदिरा, हात्तीका दाँतले बनेको वस्तु, रेशमी धागो, बिछौना, ओढ्ने, अन्य रेशमी वस्त्र, भेडाबाखाका ऊनले बनेको कपडा आदि वस्तुमा तिनै वस्तुका मोलको पन्ध्र भागको एक भाग (क्षौमदुकूलक्रिमितानकङ्कटहरितालमनःशिलाहिङ्गुलुकलोहवर्णधातुनां चन्दनागुरुकटुकविण्वावराणंसुरान्दताजिनक्षौमदुकूलनिकरास्तरणप्रावरणक्रिमिजातनामजैलकस्य दशभागः पञ्चदशभागो वा)[१९], साधारण कपडा, चारखुट्टे, दुईखुट्टे, धागो, कपास, औषधि, काठदाउरा, बांस, बोक्रा, छाला, माटाका भाँडाकुँडा, अन्न, घिउ, तेल, नुन, मदिरा र पकाइएको अन्नमा मूल्यको बीस वा पच्चीसौं भागको एक भाग (वस्त्रचतुष्पदव्दिपदसूत्रकार्पासगन्धभैषज्यकाष्ठवेणुवल्कचर्ममृद्भाण्डानांधान्यस्नेहक्षारलवणमद्यपक्वान्नादीनाञ्च वंशतिभागः पञ्चविंशति भागो वा)[२०] करको व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस्ता करहरु तोकिएको निश्चित दरमा संकलन गरिनुपर्ने मान्यता कौटिल्यको रहेको छ । उनी भन्छन् द्वारपालले नगरका प्रमुखद्वारबाट आवतजावत हुने वस्तुको पाँचौं भाग भनी तोकिएको कर असुल गर्नुपर्दछ । सबैखालका करलाई देशको हित हुने किसिमले निश्चित गरिएको हुनुपर्दछ (द्वारदेयं शुल्कपञ्चभागः आनुग्राहिकं वा यथादेशोपकारं स्थापयेत्)[२१] ।

कौटिल्यकालीन सीमा राजस्व प्रशासन स्वयं घोषणा प्रणालीमा आधारित देखिन्छ । व्यापारीले आफ्नो सामानको मूल्य घोषणा स्वयं गर्ने र त्यस घोषणालाई वस्तुको मूल्य मानि तोकिए बमोजिमको कर

[१६]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२४

[१७]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२७

[१८]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२७

[१९]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२८

[२०]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२८

[२१] आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२८

संकलन गर्ने वर्तमान परिपाटी[२२] त्यसै वखतको प्रयासको थप निरन्तरता हो । उनी भन्छन् शुल्कशालाका झण्डामुनि बसेर व्यापारीहरुले आआफ्ना मालको नाम, मूल्य र तौल आदिको बोलकबोल गर्नुपर्दछ । तीनपटक कराएर किन्नेलाई नै माल दिनुपर्दछ । किन्नेहरुमा होड चल्यो भने मालको दाम बढाएर बोलकबोल गर्नुपर्दछ र निर्धारित आम्दानीभन्दा बढी आएको मूल्य र कर राजकीय कोषमा जम्मा गराउनुपर्दछ (ध्वजमूलोपस्थितस्य प्रमाणमधं वैदेहकाः पण्यस्य ब्रयुः एतत्प्रमाणेनार्घेण पण्यमिदं कः क्रेतेति । त्रिरुद्घोष्तिमर्थिभ्यो दद्यात् । क्रेतृसंघर्षे मूल्यवृध्दिः । सशुल्का कोशं गच्छेत्)[२३] । तर यसरी गरिने मूल्य, परिमाण, गुणस्तरको घोषणा गलत भएमा त्यस्ता व्यापारीहरु दण्डित हुनुपर्ने उनको मान्यता थियो । यस्ता दण्डहरुमा धेरै कर तिर्नु पर्ने डरले माल र मोल घटाउने व्यापारीको उसले बताएको भन्दा बढी भएको माल राजाले लिनुपर्छ वा व्यापारीसंग आठ गुना कर असुल्नुपर्ने (शुल्कभयात्पण्यप्रमाणं मूल्यं वा हीनं ब्रुवस्तदतिरिक्तं राजा हरेत् । शुल्कमष्टगुणं वा दद्यात्)[२४], असल माल राखिने पेटीमा कमसल माल राखेर मोल घटाउने र असल माल तल लुकाएर माथिबाट कमसल माल राख्ने व्यापारीलाई पनि उसै किसिमको कर लिनुपर्ने (तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीन प्रतिवर्णकेनार्धापकर्षणे सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात्)[२५] ।

कौटिल्यको उपभोक्तावादी दृष्टिकोण

प्रतिस्पर्धाका कारण जुन ग्राहकले कुनै वस्तुको मूल्य बढाउँछ भने त्यो बढेको मूल्य राजाले लिनुपर्ने अथवा मूल्य बढाउने क्रेतासंग दोब्बर मूल्य कर लिनुपर्ने (प्रतिक्रेतृभयाव्दा पणमूल्यादुपरी मूल्यं वर्धयतो मूल्यवृध्दिं राजा हरेत् । व्दिगुणं वा शुल्कं कुर्यात्)[२६] जस्ता प्रावधानहरु कौटिल्यले अगाडि सारेका थिए ।

कर कानूनको पालना

कौटिल्यले व्यवसायीले कर कानूनको परिपालना गर्नु पर्ने र कर प्रशासकहरुले कर कानूनको परिपालना गराउनु पर्ने विषयमा जोड दिएका थिए । कर कानूनको परिपालना सीमा राजस्व प्रशासन संचालन गर्ने निकाय देशको सीमामा रहने र सीमाको तोकिएको क्षेत्र वा लुकिछिपी करको ध्वजा नाघेर जाने वा छल्नेलाई निश्चित गरिएको भन्दा आठ गुना बढी शुल्क लगाउनुपर्ने, सोझो बाटो छोडेर चोरबाटो जानेलाई पनि त्यस्तै किसिमले उचित निगरानी गर्नुपर्ने

---

[२२]www.wto.org (WTO GATT Valuation System)

[२३]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२५

[२४]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२५

[२५]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२५

[२६]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२५

(ध्वजमूलमतिक्रान्तानां चाकृतशुल्कानां शुल्कादष्टगुणो दण्डः पथिकोत्पथिकास्तव्दिद्यु:)[२७] कौटिल्यको धारणा रहेको पाईन्छ ।

सदाचारिता

कौटिल्यको कर प्रशासनको अर्को पाटो सदाचारितासंग सम्बन्धित छ । अध्यक्षले मित्रता वा घुसका कारण कसैको कर छोडिदियो भने आठ गुना दण्ड अध्यक्षलाई गराउनुपर्दछ (तदेवाष्टगुणमध्यक्षस्य छादयतः)[२८] भनेका छन् ।

व्यापार सहजीकरण

व्यापार सहजीकरण र उपभोक्ता संरक्षणका दृष्टिले पनि कौटिल्यको सीमा राजस्व प्रशासन सामयिक रहेको थियो ।[२९] वस्तुको नापजोख, तौल, गन्ती आदि छलकपट हुन नपाउने गरी राम्रोसंग गर्नुपर्ने, कोईला, नुन आदि थोरै मूल्य पर्ने वस्तुहरु नजोखिकन अन्दाजमै पनि कर लगाउन सकिने (तस्माव्दिक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः । तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणञ्च)[३०] तथा बिहाका सम्बन्धको, भोजदानका सम्बन्धको, यज्ञकर्म, जन्मोत्सव, देवपूजा, मुण्डन, व्रतबन्ध, गोदान आदि धर्मकार्यका सम्बन्धको मालमाथि कर लगाउनु नहुने (वैवाहिकमन्वायनमौपायनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवेज्याचौलोपनयन गोदानव्रतदक्षिणादिषु क्रियाविशेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत्)[३१] प्राबधानहरु यसका उदाहरण हुन् । तर ढाँटेर धार्मिक सम्बन्ध देखाउनेलाई चोरको दण्ड (अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः)[३२] लगाइएको देखिन्छ । यी प्रावधानहरुले वैध व्यापारको सहजीकरण अवैध व्यापारको नियन्त्रण गर्नु पर्नेमा जोड दिएको देखिन्छ ।

पारदर्शी आयात निर्यात कर

कौटिल्यकालीन युगमा विभिन्न आयातीत वस्तुहरुमा विभिन्न करहरुको व्यवस्था भएको पाईन्छ र आयात हुने सामग्रीहरुमा लाग्ने करका दरहरु पारदर्शी हुनुपर्ने र पूर्वनिर्धारित हुनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ । सीमा राजस्व प्रशासन संचालनार्थ संस्थागत संरचनाको सन्दर्भमा कौटिल्य भन्छन् शुल्कका अध्यक्षले शुल्कशालाको निर्माण गराउनुपर्दछ । त्यसका पूर्व र उत्तरतिर मूल ढोकाका छेउमा

---

[२७]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२६

[२८]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२५

[२९]Gautam ,P.K., One Hundred Years of Kautilya's Arthasastra, Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA) Monograph Seies No. 20, July 2013

[३०]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२५

[३१]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२६

[३२]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२६

शुल्कशाला हो भन्ने चिनारीका लागि झण्डा राख्नुपर्ने[३३], शुल्कशालामा चारपाँच जना कर्मचारीहरु खटाउनुपर्ने र तिनीहरुले माल ओसारपसार गर्ने व्यापारीहरुको नाम, जाति, ठेगाना, मालको विवरण र तिनमा कहाँकहाँ छाप लगाईएको छ भन्ने विवरण लेख्नुपर्ने गरी कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासन संचालन भएको पाईन्छ ।[३४] त्यस्तै कौटिल्यकालीन सीमा राजस्व प्रशासन स्वयं घोषणा प्रणालीमा आधारित हुनु कर प्रणालीमा पारदर्शिताको अर्को उदाहरण हो ।

कर छली विरुध्द दण्डको व्यवस्था

गैर भन्सार नाका प्रयोग गर्ने वा चोरी निकासी गर्ने संभावनालाई निरुत्साहित गर्न कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासन सचेत रहेको पाईन्छ । सीमा राजस्व प्रशासन संचालन गर्ने निकाय देशको सीमामा रहने र सीमाको तोकिएको क्षेत्र वा लुकिछिपी करको ध्वजा नाघेर जाने वा छल्नेलाई निश्चित गरिएको भन्दा आठ गुना बढी शुल्क लगाउनुपर्ने सोझो बाटो छोडेर चोरबाटो जानेलाई पनि त्यस्तै किसिमले उचित निगरानी गर्नुपर्ने[३५] कौटिल्यको धारणा रहेको पाईन्छ । त्यस्तै ढाँटेर धार्मिक सम्बन्ध देखाउनेलाई चोरको दण्ड (अन्यथावादिनः स्तेयदण्डः)[३६] लगाउनु पर्ने मान्यता कौटिल्यको रहेको थियो ।

सौविध्यपूर्ण वैदेशिक व्यापार

राज्यको अर्थतन्त्रमा वैदेशिक व्यापार महत्वपूर्ण तत्वको रुपमा रहने कुरामा कौटिल्य विश्वास गर्दथे । उनका अनुसार देशको मजवुत अर्थतन्त्रको लागि वस्तु र सेवाको वैदेशिक व्यापार संवाहक संयन्त्रको रुपमा रहने गर्दछ । यसर्थ वैदेशिक व्यापारको प्रोत्साहनको लागि राज्यले यस वापत लाग्ने करमा केही छुटको व्यवस्था गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दथे । साथै देश भित्र उत्पादन हुन नसके वस्तुको आपूर्ति आयातद्वारा व्यवस्थित गर्नु पर्ने र तुलनात्मक लाभको मान्यताको आधारमा आयात र निर्यात गरिनु पर्ने सोचाई उनको रहेको थियो । विलासिताका सामानहरुको आयात कर बढी र जनताको लागि आवश्यक पर्ने वस्तुको आयात कर कम गरिनु पर्ने कुरामा उनी विश्वास गर्दथे ।[३७]

---

[३३]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२४

[३४]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२४

[३५]आचार्य कौटिल्य, २०६८,पृ.१२६

[३६]आचार्य कौटिल्य,२०६८,पृ.१२६

[३७]Dr. Renu Tanwar, An Analytical Study of the Relevance of Arthshastra in Modern India, IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925.Volume 5, Issue 3. (Sep.-Oct. 2014), PP 32-35

उपसंहार

कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा मौर्य शासन संचालनको लागि राज्य संचालनार्थ लेखिएको पुस्तक थियो । उनको अर्थशास्त्र प्राचीन विश्वको राजनैतिक विज्ञानका विविध आयामहरुमा एउटा विशिष्ट तथा महत्वपूर्ण ग्रन्थ हुनुको साथै अर्थशास्त्र राजनीति, शासनकला, कूटनीति, अर्थनीति, दण्डनीति, धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र, न्यायशास्त्र र युद्धशास्त्रका क्षेत्रमा पनि महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ । कर प्रशासन राज्य संचालनको लागि आधारभूत तत्व भएकोले प्राचीनकाल देखिनै कर सरकारको लागि श्रोत परिचालनको महत्वपूर्ण अंग बन्दै आएको छ । यसै मान्यता अनुरुप कौटिल्यले आफ्नो पुस्तकमा कर प्रशासनको विभिन्न आयामबाट व्यवहारिक रुपमा व्याख्या गरेका छन् । करको प्रभावकारिताले राज्य व्यवस्था प्रभावकारी हुने र त्यसले अन्ततः आर्थिक गतिविधिको प्रभावकारितामा वृद्धि ल्याउने र देश समृद्धि तर्फ लम्कने विचार कौटिल्यको रहेको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा लेखिएको पुस्तक भएपनि उनले अगाडि सारेका विभिन्न शासकीय, राजनैतिक, प्रशासनिक र आर्थिक सामाजिक जनजीवनका कतिपय आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक देखिन्छन् । कर प्रशासनको पारदर्शिता, जनताको कर तिर्ने क्षमता अनुसार कर ल्याउनु पर्ने, कर छली नियन्त्रणका प्रावधान, व्यापार सहजीकरण, सदाचारिता, प्रभावकारी कर प्रशासन जस्ता विषयहरुमा कौटिल्यले जुन विचार प्रस्तुत गरेका छन् वास्तवमा ती अवधारणाहरुकै सेरोफेरोमा रहेर वर्तमान कर प्रशासन संचालित भएको देखिन्छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्र तत्कालीन सन्दर्भमा लेखिएका पुस्तक भएपनि उनले अगाडि सारेका विभिन्न आयामहरु वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सामयिक छन् तर ती अवधारणाहरुमा समय, प्रविधि र शैक्षिक परिवेशमा आएका परिवर्तनले व्यवहारिक पक्षमा केही परिवर्तन आउनु स्वभाविकै हो । तथापि आज भन्दा सयौं वर्ष अगाडि तत्कालीन परिवेशको सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याईएका विषयहरुको सान्दर्भिकता अहिले पनि रहेको देखिन्छ ।

⌘❁⌘

सन्दर्भ सामग्री

- About Chanakya Niti http://www.onlineeducationalsite.com/2014/07/ chanakya-niti-pdf-download.html
- Basu, Ratan Lal , Kautilya’s Arthasastra (300 B.C.): Economic Ideas, Smashwords Edition Smashwords Edition, License Notes, 2011
- Balbir Sihag Kautilya on Governance, Self-Discipline, and Riches, Remove all obstructions to economic activity— Kautilya , https:// www.quora.com/ What-were-the-reasons-for-success-of-Mauryan-Empire

- Bosche, Roger , 2003, The First Great Politician Realist : Kautilya and his arthashastra, New York : Lexington Books
- Dr. Renu Tanwar, An Analytical Study of the Relevance of Arthshastra in Modern India, IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF) e-ISSN: 2321-5933, p-ISSN: 2321-5925.Volume 5, Issue 3. (Sep.-Oct. 2014), PP 32-35
- Dr. Sanjot Kr. Das and Smt. Debshree Mahapatra, Business Ethics and Society: An insight to Arthasastra, International Journal of Social Sciences and Interdisciplinary Research, Vol. 1 No4, April 2012
- Gautam ,P.K., One Hundred Years of Kautilya's Arthasastra, Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA) Monograph Seies No. 20, July 2013
- Website of World Customs Organization Genevawww.wto.org (WTO GATT Valuation System)
- Website of Department of Customs Nepal www. Customs.gov.np
- आचार्य कौटिल्य, कौटिलिय अर्थशास्त्र, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाडौं, २०६८
- रेग्मी दामोदर (२०७२), नेपालको भन्सार प्रशासन सुधारका आयामहरुको कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासनसंग तुलना, अप्रकाशित लेख
- रेग्मी दामोदर(२०७२), कौटिल्यकालीन भन्सार प्रशासनको सन्दर्भमा नेपालमा भन्सार प्रशासन सुधारको प्रभावकारिता, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत गरिएको शोध प्रस्ताव

मेरो संझनाका उत्कृष्ट करदाता

✍ राममणि दुवाडी

आन्तरिक राजस्व विभागले विगत केही वर्षदेखि विभिन्न कार्यक्रमका साथ वर्षेनि राष्ट्रिय कर दिवस मनाउने गरेको छ । कर करले होइन, रहरले तिर्ने वातावरण बनाउनु पर्छ भन्ने मान्यता अनुरुप उक्त अवसरमा आन्तरिक राजस्व विभागले वर्षभरिका उत्कृष्ट करदाता छनोट गरी पुरस्कृत गर्ने गरेको छ । त्यस्तो छनोट निष्पक्ष र पारदर्शी होस् भन्ने अभिप्रायले विभिन्न मापदण्डहरू पूर्वनिर्धारित गरिएका हुन्छन् । त्यस्तो करदाता छनोट समितिमा यदाकदा मलाई पनि सहभागी बनाइंदा उक्त समितिमा बसेर जब म उत्कृष्ट करदाताको छनोटमा तल्लीन हुन्छु तब मेरो मनमा एक दशक अघिको एउटा आकृति सलबलाउँछ । त्यो करिब दश वर्ष अघिको दिन, जुन दिन उनीसँग मेरो साक्षात्कार भएको थियो र उनैको सूचना र योगदानले राज्यको कोषमा लाखौं रुपैयां जम्मा गराउने अवसर जुरेको थियो । विडम्बना भन्नुपर्छ, मुलुकको खातिर त्यस्तो योगदान गर्ने ती व्यक्ति सुरक्षाको चिन्ताको कारण बल्लतल्ल पाएको जागिर र कार्यस्थल छोडेर गाउँ फर्किए । तिनको उच्च विचार र निस्वार्थ कामको तुलनामा आन्तरिक राजस्व विभागको पुरस्कार निकै सानो देखिन्छ तापनि उनको नाम, ठेगाना र फोन नम्बरको अभावमा मैले उनलाई धन्यवादसम्म पनि भन्न नपाउँदा मलाई बेलाबेलामा निकै पीडाबोध हुने गर्छ । म कल्पना गर्छु कि उनले दिएको सूचनाबाट राज्यलाई पचासौं लाख आम्दानी भएको खबर सुन्न पाए उनी कति खुसी हुन्थे होलान् ? तर ती व्यक्ति कहाँ छन् ? मलाई थाहा छैन र अहिले जति प्रयास गरे पनि म उनलाई पत्ता लगाउन सक्दिन । आज म यस लेखलाई तिनै महान विचार भएका असाधारण युवाको स्मृतिमा केन्द्रित गर्न लागेको छु ।

वि. सं. २०६२ सालतिरको घटना हो । म आन्तरिक राजस्व कार्यालय, बबरमहलमा काम गर्दै थिएँ । सामान्य पहिरनमा एकजना अधबैंसे मानिस मेरो कोठामा पसे, नमस्कार गरे र केही गोप्य कुरा राख्ने अनुमति मागे । मैले उनको नाम, ठेगाना र व्यवसाय वा रोजगारीको बारेमा सोधें । उनले आफू कुनै व्यवसायीको कम्पनीमा विगत ४/५ वर्षदेखि काम गर्ने गरेको कुरा बताए । उक्त कामबाट भएको आम्दानीले आफ्नो पेट पाल्न र गाउँमा रहेका बुढा बाआमा, श्रीमती र दुई छोराछोरीको पालनपोषणमा राम्रै भरथेग भएको कुरा सुनाए । यति भएर पनि कम्पनीले केही महिनादेखि भ्याटका बिल भर्पाई र महत्वपूर्ण कागजपत्र नष्ट गरी कारोबार लुकाउने गरेको र मासिक लाखौं रुपैयाँ कर छल्ने गरेको थाहा पाएर उनलाई छटपटी हुँदो रहेछ । कहिलेकाहीँ उनको

✍ उप महानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

मनमा आफ्नो जागिर ठूलो कि राज्यप्रतिको कर्तव्य ठूलो भन्ने द्वन्द्व चल्दो रहेछ । उनले आफू गरिब परिवारको छोरो भएको, गाउँमा वृद्ध बाबुआमा, श्रीमती तथा २ जना साना छोराछोरी भएको र आफ्नो परिवार पाल्ने एकमात्र आधार त्यही जागिर भएता पनि आफ्नै अगाडि व्यापारीले राजस्व छलेको टुलुटुलु हेरेर बस्न नैतिकताले नदिएको हुँदा जागिर माया मारेर भए पनि राजस्व असुली हुन्छ भने सूचना दिन आएको कुरा बताए ।

उक्त व्यापारीमाथि कारवाही गरेपछि उनको पनि जागिर जाने र एकमात्र आम्दानीको बाटो टुंगिने कुरा निश्चित थियो । त्यसले उनको जीवनमा के कस्ता प्रभाव पार्ने होला र उनको त्यसपछिको योजना के होला भनेर मैले जिज्ञासा राखें । त्यसको जवाफमा उनले आफ्नो सुरक्षाको कारणले जागिर मात्र होइन, काठमाडौं नै छोड्ने, आफ्नै गाउं फर्कने र ज्याला निमेक गरेर केही वर्ष उतै बिताउने योजना बताए । उक्त अवस्था आफूजस्तो दिनभरी कमाएर बेलुका खाने परिवारको लागि कष्टकर भएता पनि देशको लागि सामना गर्न तयार रहेको पनि बताए ।

दुर्गम गाउँको एउटा अनपढ गरिब युवाले आफ्नो परिवार पाल्ने जागिरलाई माया मारेर देश हितको लागि करछलीको सूचना दिन आएको देखेर, परिवारभन्दा देशलाई धेरै माथि राखेर हेर्ने तिनको महान चिन्तन देखेर म तिनको अगाडि नतमस्तक हुँदै धेरै धन्यवाद दिएं । साथै यी सूचनाको आधारमा उक्त व्यापारीमाथि कानूनी कारवाही गरिने कुरा पनि बताएँ । सूचना उपलव्ध गराई असल नागरिकको काम गरेकोमा मैले उनलाई हृदयदेखि नैं आभार प्रकट गरें । नष्ट गर्न लागिएको कागजपत्र कब्जामा लिनका लागि उक्त व्यापारीको कारोवार स्थलसम्म हामीसँगै जान मैले गरेको अनुरोधलाई उनले सहजै स्वीकारे ।

हामीले तिनलाई पनि हामीसंगै गाडीमा बस्न अनुरोध गर्‍यौं तर उनी भने मोटरसाइकलमा बसेर हामीलाई बाटो देखाउंदै हाम्रो अघिअघि लागे । केही बेरपछि उनको मेटरसाइकल टक्क रोकियो र उनले हामीलाई पनि गाडी रोक्ने सङ्केत गरे । उनी हाम्रो नजिकै आए र हाम्रो कानमा मुख लगाएर सानो स्वरमा भने - “तपाईंहरू केहीबेर यहीं अड्नुस् । मैले चढेको मोटरसाइकल त्यही कम्पनीको हो । आजसम्म मैले कम्पनीको कामका लागि यो मोटरसाइकल चढेको थिएं । आजबाट कम्पनीको काम पनि छोड्दैछु र यो मोटरसाइकल पनि छोड्दैछु । गाउं फर्केपछि पनि मलाई यताउता हिंड्न एउटा मोटरसाइकल त चाहिन्छ । मैले चाहने हो भने अहिले पनि यसलाई सजिलै आफूसँगै गाउँमा लैजान सक्थें तर आजबाट मैले कम्पनीको हितमा काम गर्न छाडेकोले कम्पनीको मोटरसाइकल चढ्नु मेरो नैतिकता विरुद्ध हन्छ । त्यसैले पहिले म यो मोटरसाइकल कम्पनीमा छोडेर फर्कन्छु । अनि तपाईंहरू आफ्नो कामका लागि अघि बढ्नु होला ।”

कुनै सिनेमामा आदर्श पात्रले स्क्रिप्ट तयार गरेर बोलेजस्तो उनको संवाद र विचारले हामीलाई एकसाथ अचम्मित र पुलकित बनाइरहेको थियो । केहीबेरमै मोटरसाइकल छोडेर उनी पैदल फर्किए । हाम्रो नजिक आए र सामान कब्जाको लागि अघि बढ्न सङ्केत गरे । आफ्नो कम्पनीले कर छलेकाले उनले आफ्नै कम्पनी विरुद्ध कर कार्यालयमा उजुरी गरी छापा मार्न लगाए । कम्पनीले

दिएको मोटरसाइकल एकछिन पनि चढ्न चाहेनन् र जागिरसंगै मोटरसाइकल पनि त्यहीं छोडेर फर्किए । सायद, त्यही दिन उनले काठमाडौं पनि छाडे । खाइरहेको जागिर र बसिरहेको काठमाडौ छोडेर हिंड्नुपर्दा उनको अनुहारमा विषादका रेखाहरू प्रशस्तै देखिन्थे तापनि त्योभन्दा बढी राज्यको हितका लागि आफूले निर्वाह गरेको कर्तव्यले उनको त्यो विषादका रेखाहरूलाई माथ गरिरहेको देखिन्थ्यो । उनले कर्तव्यपालनको आफ्नो भीष्मप्रतिज्ञा त पूरा गरे तर भोलिका दिनमा त्यसको परिणामका रुपमा अभाव र दुःखका बीचमा बांच्नका लागि ठूलै संघर्ष गर्नुपर्ने कुरा निश्चित थियो । यिनै कुराहरुको परिकल्पना गर्दै मेरा आंखाहरु उनैको अनुहारमा एकटक पोखिएका थिए । उनी भने दृढविश्वासका साथ हामीलाई बांकी कामको जिम्मेवारी सुम्पिएर सरासर आफ्नो बाटो लागे ।

उनको त्यस्तो भीष्म निर्णय देखेर हामीलाई थप उत्साह मिलेको थियो । हामी हाम्रो काममा अघि बढ्यौं । केही समयमैं उनको इमानदारिता पुष्टि भयो । भनिएअनुसार नै तोकिएको ठाउँमा सजिलैसँग बिल भर्पाइका कार्टुनहरू भेटिए । कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी सम्बन्धित कागजपत्रहरु कब्जामा लियौं र कार्यालयतिर लाग्यौं । केही दिनको अनुसन्धानपछि करदाताले ठूलै परिमाणमा कर छलेको पुष्टि भयो र ठूलै रकम कर निर्धारण भयो र राज्यको ढुकुटीमा उक्त रकम दाखिला गराइयो ।

आफू राजस्व प्रशासनमा काम गर्ने भएकोले कार्यालयमा नियमित जसो आम करदाताको कर सहभागिता कसरी बढाउने, असल करदाताको सङ्ख्या कसरी बढाउने, कसरी कर प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने तथा कसरी राजस्व असुली बढाउने आदि विषयमा छलफल तथा अन्तर्क्रिया गरिन्छ । हरेक वर्ष मार्ग १ गते विभिन्न कार्यक्रमका साथ कर दिवस मनाइन्छ । उत्कृष्ट करदाताको खोजी तथा छनोट गरिन्छ र असल करदाताको नाममा विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई पुरस्कृत गरिन्छ । त्यो दिन मेरा मनमा भने सबैभन्दा उत्कृष्ट मानिएका यी निस्वार्थ, कर्तव्यनिष्ठ तथा आदर्श व्यक्तिको झझल्को आइरहन्छ । उनको आर्थिक अवस्था सरसर्ति हेर्दा राज्यलाई प्रत्यक्ष रुपमा कर तिर्नपर्ने उनको कुनै आम्दानी त थिएन, तर उनको इमानदारिता र अठोटले राज्यको ढुकुटीमा ठूलो रकम प्राप्त भएकोले मैले यस लेखमा उनलाई उत्कृष्ट करदाताको कोटीमा उल्लेख गरेको छु ।

जुनबेला यो घटना घट्यो, त्यसबेला उनले सुराकी भत्ता दावी नै गरेनन् भने अहिले जस्तो उत्कृष्ट करदातालाई पुरस्कार दिने चलन पनि थिएन र मैले उनको नाम ठेगाना पनि सोधिन । तर आज अरुलाई पुरस्कृत गरिरहँदा मलाई यी आदर्श व्यक्तिको आदर्श व्यवहार छायाँमा हराइरहेको जस्तो अनुभूति हुने गर्छ । उनलाई पुरष्कृत गर्न नपाएर न्याय दिन नसकिएको आभास मात्र भइरहन्छ । उनको त्यो आदर्श सोच र अनुकरणीय व्यवहारलाई म श्रद्धाभावले संझिरहन्छु । उनी मेरो नजरमा सधैंभरी उत्कृष्ट मात्र होइन, सर्वोत्कृष्ट रहिरहनेछन् । धन्य तिनको महानता ! धन्य तिनको कर्तव्यशीलता !

⌘❁⌘

सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन – एक चर्चा

✍ गम्भीर बहादुर हाडा

परिचय

नीति भन्नाले कुनै पनि कार्य गर्न बनाइएको पूर्व निर्धारित योजनालाई बुझिन्छ । यसले कार्यलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने बारेमा मार्गदर्शन प्रदान गर्नुका साथै कुनै पनि कार्य गर्ने वा नगर्ने या कुन रुपमा गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट पार्दछ । यो शब्दले विभिन्न जाति, वर्ण, आश्रम, धर्म, सम्प्रदायका प्रवर्तकबाट लोकव्यवहार सञ्चालनका लागि निर्धारित आचरण, आचार पद्धति, आचार संहितालाई पनि बुझाउँछ । नीतिलाई Oxford Dictionary ले 'Plan of action adopted by Government, Political Parties, Businessman etc. भनेको छ । त्यसैगरी Aderson ले 'Policy is a purposive course of action followed by an actor or set of actors in dealing with a problem of matter of concern.' भनी परिभाषित गरेको पाईन्छ ।

नीति के हो ? केही उदाहरण :

- सरकारको प्रतिबद्धता = गरिबी निवारण गर्ने, गरिबी घटाउने र त्यसका लागि रोजगारी सृजना गर्ने ।
- गर्ने र नगर्ने सरकारी वाचा = २० वर्षे पुराना गाडी काठमाडौंबाट हटाउने, पर्यटक वाहन वा साधनलाई ५०% भन्सार छुट दिने ।
- सरकारी क्रियाकलापको शृंखला = वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम
- उद्देश्य र कार्यक्रमबीच सम्पर्क विन्दु = गरिबी निवारण गर्न कृषि उत्पादन बढाउने र त्यसका लागि कृषक राहत नीति ल्याउने ।
- भावी कार्ययोजना इच्छा वा चाहना = आगामी आ.व. मा सबैलाई शुद्ध खानेपानी पुऱ्याउने नीति ।

✍सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

- सरकारले नीतिको तर्जुमा गर्दा नेपालको संविधानको भाग-४ मा उल्लिखित सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वलाई समेत बिर्सन मिल्दैन ।

सार्वजनिक नीतिका विशेषताहरू

● कानूनी आधारयुक्त दस्तावेज ● बहुजन हितकारी ● आम प्रभाव ● उद्देश्य उन्मुखता ● शृंखलाबद्ध क्रियाकलाप ● यथार्थ वा वास्तविक कार्य ● सकारात्मक वा नकारात्मक ● सांकेतिक महत्व ● अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन प्रकृतिका ● नागरिक र सरकारबीचको सेतु ● राष्ट्रको गतिलाई निर्दिष्ट गर्ने आदि ।

एन्डरसनले उल्लेख गरेका सार्वजनिक नीतिका प्रमुख विशेषताहरू

- Purposive or Goal Oriented Behaviour
- Courses or Patterns of action
- Actual Doings
- Either Posivtive or Negative in Form
- Based on Law and is Authoritative

सार्वजनिक नीतिका किसिमहरू

- सारवान नीति
- कार्यविधि नीति
- नियमनकारी वा नियन्त्रणकारी नीति
- आत्म-नियन्त्रणकारी नीति
- वितरणमुखी नीति
- पुनर्वितरणकारी नीति
- पुँजीकरण नीति
- नैतिक आचरणसम्बन्धी नीति ।

सार्वजनिक नीतिका उद्देश्यहरु

- सार्वजनिक हित संरक्षण गर्न – शान्ति सुरक्षा, रोजगारी सिर्जना तथा सामाजिक मूल्य र मान्यताको संरक्षण एवं प्रवर्द्धन
- सार्वजनिक गतिविधि नियमित गर्न – विकास क्रियाकलाप सञ्चालन, राज्यको संलग्नताको आधार र सीमा निर्धारण, समाज/समुदाय/व्यक्तिको गतिविधि र क्रियाकलाप नियन्त्रण
- परिवर्तनशील र प्रगतिशील समाजको निर्माण
- विकासका पूर्वाधार सेवाको निर्माण
- आम्दानी वृद्धिका क्रियाकलाप
- जनचाहना को सम्बोधन आदि ।

नीतिका स्रोतहरू

- संविधान, ऐन, नियमहरू
- योजना, स्वेत पत्र
- अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा राज्यले गरेको प्रतिबद्धता, सन्धि, महासन्धि, सम्झौताहरू
- राज्यले गरेको द्विपक्षीय एवं बहुपक्षीय सन्धि सम्झौताहरू
- जनताका समस्या, आवश्यकता र चाहनाहरू
- रीतीरिवाज, धर्म, संस्कृति, व्यवहार ।

विधि तथा नीति तर्जुमाका ३ मार्गदर्शन सिद्धान्त

- ❖ Maximizing resources productivity
- ❖ Increasing governance effectiveness
- ❖ Promoting social accountability

सार्वजनिक नीति निर्माण प्रक्रिया

नीति निर्माण प्रक्रियालाई संक्षिप्तमा नीति बनाउने वा तर्जुमा गर्ने प्रक्रिया भनेर पनि बुझ्न सकिन्छ । शब्दकोशको आधारमा तर्जुमा गर्नु भन्नाले कुनै कुरालाई सूत्रबद्ध ढंगले प्रकट गर्नु वा स्पष्ट एवं दुरुस्त किसिमले व्यक्त गर्नु (Express clearly and precisely-little Oxford

Dictionary) भन्ने बुझिन्छ । सार्वजनिक नीति निर्माणमा तीनवटा क्रियाकलाप समावेश भएको हुन्छ । पहिलो तर्जुमा, दोस्रो विश्लेषण र तेस्रो कार्यान्वयनका लागि तयारी र व्यवस्थापकीय तत्परता ।

सार्वजनिक नीति निर्माणलाई दिशानिर्देश गर्ने दुई प्रमुख सैद्धान्तिक धार रहेका छन् :

- नीति विश्लेषणको धार (Policy Analysis Stream) - यस धार अनुसार सार्वजनिक नीति विश्लेषण, तर्जुमा र कार्यान्वयनमा राजनीतिक विषयवस्तु र प्राथमिकता एवं तौरतरिका भन्दा वैज्ञानिक तौरतरिकाको प्रयोग गरी नीतिलाई प्राविधिक दृष्टिले उपयुक्त र सम्भाव्य तुल्याइन्छ । यस प्रकारको नीति निर्माणमा राजनीतिक शक्तिको भन्दा विशेषज्ञ र प्राविधिकको सहभागिता प्रबल र निर्णायक रहन्छ ।

- राजनीतिक नीति निर्माणको धार (Political Policy Making Stream) - यस धार अनुसार सार्वजनिक नीति निर्माणलाई राजनीतिक प्राथमिकता, विश्लेषण, प्रक्रिया र नतिजालाई मार्गदर्शकका रुपमा लिईन्छ । यसमा राजनीतिक अन्तर्क्रिया र प्रभावकारिता समाहित भएको हुन्छ जुन लोकप्रियता, प्रतिस्पर्धा र अस्तित्व प्रवर्द्धनतर्फ केन्द्रित रहन्छ । यस प्रकारको धारले सार्वजनिक नीति निर्माणमा राजनीतिक शक्ति र नागरिकको प्रत्यक्ष र निर्णायक सहभागितामा जोड दिन्छ ।

नीति निर्माणका सिद्धान्तहरू

जनताप्रति सरकारले जनाएको प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयनमा उतार्न संयन्त्रका रुपमा नीतिलाई लिने गरिन्छ । नीति निर्माण Analysis, formulation र Implementation बीचको तार्किक संयोजन हो । नीति निर्माणका सन्दर्भमा स्थापित उपागमहरू (Approaches) लाई मूलतः दुई भागमा विभक्त गरेर हेर्ने गरिएको छ :

Process Approach: प्रक्रियागत दृष्टिकोणले सार्वजनिक नीति निर्माण र कार्यान्वयनको प्रक्रिया र विधिमा जोड दिन्छ । यस अन्तर्गत निम्न Model हरु पर्दछन् जस्तैः

- Elite-mass model – "Policy as game of Elite Power जस्तो दसौं योजना श्रमनीति
- Group model – Policy as group equilibrium जस्तो पर्यटन नीति (पर्यटन व्यवसायी-सरकार)
- Populist model – "Public policy as instrument for gaining popularity" जस्तै गाविस अनुदान १० लाख, वृद्ध भत्ता
- Institutional model– "Policy as Institutional responsibility" जस्तो सूचना प्रविधि नीति

- Non-institutional model – विकास क्षेत्र, संसदीय क्षेत्रको आधारमा बजेट निर्माण गर्ने नीति

- Organized anarchy model – पजेरो सुविधा, आर्थिक सहायता ।

Output/Outcome Approach : उपलब्धि र नतिजाको दृष्टिकोणले सार्वजनिक नीति निर्माणलाई उत्पादन र समाजमा ल्याउने परिवर्तनलाई प्राथमिकता प्रदान गर्दछ । सार्वजनिक नीतिले सम्बद्ध पक्षमा पार्ने सन्तुष्टिको आधारमा नीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारिताको यस दृष्टिकोणले परख गर्दछ । यस अन्तर्गत निम्न Model हरु पर्दछन् जस्तैः

- Rational comprehensive model
- Highly rational theory
- Incremental theory
- Mixed scanning theory

Strategic Policy Making Approach : रणनीतिगत दृष्टिकोण (Strategic Policy Making Approach) –"Policy as an instrument of competitive strategy" यसले सार्वजनिक नीति निर्माण गर्दा वातावरणीय उपयुक्तता, उपलब्ध साधन र क्षमताको अधिकतम उपयोग, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता र तुलनात्मक लाभको उपयोगका साथै नीतिको अल्पकालिक, मध्यकालिक र दीर्घकालिक प्रभावकारिता, निरन्तरता र दिगोपना हासिल गर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । यसले नीति निर्माणलाई वातावरणीय वास्तविकतालाई आत्मसात गर्न सक्षम तुल्याउँदछ र कार्यान्वयन योग्यताको परख गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा नीति निर्माणमा कुन सिद्धान्तको प्रयोग गरिन्छ भन्ने प्रश्न स्वयम्मा जटिल छ । Populist model का आधारमा बढी नीति निर्माण हुने गर्दछन् भन्ने तर्कमा केही मात्रामा सहमत हुन सकिन्छ । परम्परागत समाजको बर्चस्व रहेको हाम्रो सन्दर्भमा राजनीति नै शक्तिको केन्द्र रहेको छ । तसर्थ राजनीतिक स्वार्थ र लहडका भरमा नै अधिकांश नीतिहरू निर्माण हुने गरेका छन् । यसैले दीर्घकालीन सोच तथा राष्ट्रिय हितभन्दा पनि स्रोत र समयको बर्बादीलाई प्रोत्साहन मिलेको छ । Incrementalist model अनुसार पनि अधिकांश नीति बन्ने गरेका छन् ।

हिजोआज Black-Box का आधारमा अध्यादेशमार्फत सार्वजनिक नीतिहरूको लहरै चलिरहेको जगजाहेर छ । अर्थात् धेरै Model हरूलाई प्रयोग गरि नीति निर्माण गर्ने गरिएको पाईन्छ ।

सार्वजनिक नीति निर्माणका चरणहरु

सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा पक्ष जस्तोसुकै राम्रो र प्रभावकारी भएता पनि नीतिको कार्यान्वयन पक्ष फितलो र अनुत्पादक भएमा त्यसको कुनै औचित्य र अर्थ रहँदैन । त्यसकारण कार्यान्वयन पक्षमा

विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । नीतिको कार्यान्वयनको सिलसिलामा विभिन्न चरणहरु पार गर्नुपर्दछ । जस्तैः

(१) उद्देश्य, लक्ष्यहरु, धारणाहरु, कार्यप्रणाली आदिको अध्ययन र विश्लेषण ।

(२) कार्यनीति र कार्ययोजना उपर आत्मस्वीकृति

(३) प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था ।

(४) कार्यरुप दिन मानवीय स्रोत साधनको व्यवस्था ।

(५) नीतिका प्रभावकारी सञ्चार

(६) आवश्यक वित्तीय तथा भौतिक स्रोत र साधनको परिचालन ।

(७) कार्यविवरण, कार्यप्रक्रिया र कार्यविधिको निर्माण तथा स्वीकृति

(८) अत्यधिक जनसहभागिता परिचालन

(९) प्रभावकारी सुपरिवेक्षण र अनुगमन

(१०) मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण ।

सार्वजनिक नीति तर्जुमा

जनताप्रतिको उत्तरदायित्व प्रभावकारी रुपमा निभाउने क्रममा सरकारद्वारा गरिने नीतिगत विषयको चयन र स्वीकृति भइसकेपछि त्यस्ता नीतिगत प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वयनमा उतार्नकालागि आवश्यक मार्गदर्शन, उद्देश्य निर्धारण, प्राथमिकता निर्धारण, आवश्यकता बमोजिमको साधन स्रोतको अनुमान, संस्थागत बन्दोबस्त एवं कार्यान्वयनको समष्टिगत प्रारुपलाई नै सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा भनिन्छ ।

सार्वजनिक नीति तर्जुमाका प्रक्रियाहरू

- Identification of policy subject
- Situation Analysis
- Review of Past policies
- Concept formation
- Analysis of policy concept
- Designing and structuring the policy
- Approval of Policy
- Implementation Plan

नीति तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- नीतिको सार्वजनिकता र प्रकाशन
- न्यूनतम राष्ट्रिय राजनीतिक सहमति
- जनताको हित प्रतिबिम्वित ● हित समूहको प्रत्यक्ष संलग्नता
- सार्वजनिक बहस
- विभिन्न विकल्पहरूको अध्ययन, विश्लेषण र छनोट
- उपयुक्तता र स्वीकृति

सार्वजनिक नीति निर्माणमा तीनवटा क्रियाकलाप समावेश भएको हुन्छ । पहिलो तर्जुमा, दोस्रो विश्लेषण र तेस्रो कार्यान्वयनका लागि तयारी र व्यवस्थापकीय तत्परता ।

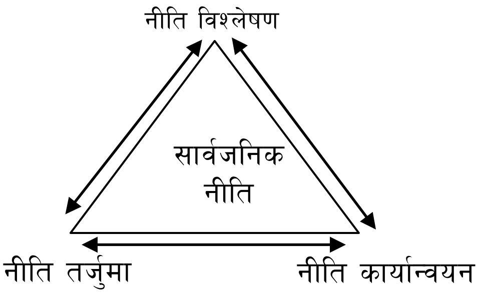

नेपालमा सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा गर्दा अवलम्बन गरिएका प्रक्रियाहरू

- Global trends, Technological innovation, demand from the market आदिका आधारमा नीति माग हुन्छन्
- सरकारले सालबसाली ल्याउनैपर्ने कार्यक्रमहरू, पुराना नीतिमा प्रभावका उपचारमा संशोधन आदिद्वारा पनि नीति बन्दछन् ।
- समस्याको पहिचानका लागि सामान्यतः Consultation process सरकारी निकाय र बाहिर पनि अपनाईन्छ ।
- सरकार संसद्भन्दा बाहिर सरोकारवालाहरुसंग पनि छलफल अन्तरक्रिया गरिन्छ ।
- उपयुक्त नीति सिफारिसका लागि Communities हरू निर्माण गरिन्छ । जस्तोः संसद्मा विधेयक पेस भएपछि सम्बन्धित विषय समितिहरूमा पठाइन्छन् ।

- समिति आयोग आदिले गरेको नीतिको सिफारिस उपयुक्त छ छैन भन्ने कुराको Processing गरिन्छ । Cross-cutting issues मा अन्य सम्बद्ध मन्त्रालयको पनि सहमति लिइन्छ ।
- कतिपय नीतिहरू सरकारले गोपनीयताको आधारमा समेत ल्याउन सक्ने अवस्थाको समेत सृजना हुन सक्छ ।
- उपरोक्तानुसारको प्रक्रियापश्चात् कतिपय नीतिहरू संसद्बाट अनुमोदन भई सभामुखबाट स्वीकृत भएपछि मात्र निर्माण भएका हुन्छन् (जस्तैः ऐनहरू) भने कतिपय मन्त्रिपरिषद्बाट निर्णय भई लागू गरिन्छन्, (जस्तैः नियमहरू) ।

नीति तर्जुमामा प्रशासनको भूमिका

- ❖ प्रशासकीय ज्ञान, सीप क्षमता, योग्यता, अनुभव र विशिष्टताको प्रयोग
- ❖ आवश्यक सूचना र जानकारीहरूको संकलन र विश्लेषण
- ❖ मस्यौदा/संरचना निर्माण र छलफल/परामर्शका लागि प्रस्तुत
- ❖ नीतिको प्रभावका बारेमा विश्लेषण ।
- ❖ नीति कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्यक्रम निर्माण गर्ने ।

नीति तर्जुमा समस्या

- आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचनाको कमी
- उद्देश्य, लक्ष्य र दीर्घकालीन सोंचमा अन्योलता
- योजना तर्जुमा गर्दा कम अध्ययन र परम्परागत तथा काम चलाउने उद्देश्यले गर्नु
- कुनै system अनुसार काम गर्नेभन्दा व्यक्तिवादी प्रवृत्तिमा बढी जोड
- लक्षित वर्गसम्म पुग्नका लागि लक्षित कार्यक्रमको कमी
- योजना तथा कार्यक्रमहरूको चयन केन्द्रीय तहबाट गरिनु ।

नेपालमा नीति निर्माण गर्ने निकायहरु

१. व्यवस्थापिका

२. कार्यपालिका

३. न्यायपालिका

४. संवैधानिक निकायहरु

५. राष्ट्रिय विकास परिषद

६. राष्ट्रिय योजना आयोग आदि ।

सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयन

सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा भई विधिवत् आधिकारिक निकायबाट स्वीकृत भइसकेपछि नीतिमा उल्लिखित नीतिगत व्यवस्था, कार्यक्रमिक निर्णय, कार्यव्यवस्थाको कार्यान्वयन र अनुगमनद्वारा सरकार र जनताबीचको अन्तरसम्बन्धलाई गतिशील, फलदायी, सकारात्मक र उत्तरदायी तुल्याउने कार्यको समग्र व्यवस्थापनलाई नै सार्वजनिक नीतिको कार्यान्वयन भनिन्छ ।

नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्य यस प्रकार रहेका छन् : नीतिले अंगिकार गरेको कार्यनीति र कार्यान्वयन व्यवस्थाको प्रभावकारी सूचना, शिक्षा र सञ्चारद्वारा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने, ● नीतिको पैरवी तथा वकालत गर्ने र नीतिलाई आत्मघात र अंगिकार गर्ने ● सहभागिता र नीतिको परिपालनाका लागि वातावरण सिर्जना गर्ने ● नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत तत्परताको विकास गर्ने ● नीतिको सञ्चार कार्यान्वयन तह र सम्बन्ध सबै पक्षमा गराउने र सोको अनुपोषण प्राप्त गर्ने ● नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत तत्परताको विकास गर्ने ● अनुगमनको संयन्त्र र कार्यमापन सूचकको विकास ● समस्या समाधान संयन्त्रको व्यवस्था र कार्यान्वयनको गुणात्मकता हाँसिल गर्ने संयन्त्र ● अनुगमनको संयन्त्र र कार्यमापन सूचकको विकास ● कार्यान्वयनका रणनीति र कार्य योजना निर्माण ● कार्यान्वयनका लागि कानूनको निर्माण र कार्यान्वयन ● सार्वजनिक नीतिको सञ्चार ● नीतिको व्यवहारमा रुपान्तरण गर्ने ● उपर्युक्त संयन्त्रको चयन ● नीतिको सम्बन्धमा सम्बद्ध पक्षमा पैरवी र सचेतना ● नीति कार्यान्वयनको प्रतिफल समीक्षा गर्ने ● नीति कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने ● जनसहभागिता परिचालन ● समन्वय र व्यवस्थापकीय सहयोग ● संस्थागत क्षमता विकास र परिचालन ● नागरिक समाज र विकासका साझेदारसंगको सहकार्य र साझेदारी निर्माण ।

नीति कार्यान्वयन गर्दा अपेक्षित प्रभाव पर्न नसक्नुका कारणहरु

(१) साधनहरुको अपर्याप्तता (२) उदासीन प्रशासन (३) जनताको नकारात्मक प्रतिक्रिया (४) असंगत लक्ष्यहरु (५) ठूलो लागत (६) बहुआयामिक समस्याहरु (७) समाधान हुन नसक्ने समस्याहरु (८) समस्याको प्रकृति वा स्वरुप परिवर्तन (९) नयाँ समस्याको उत्पत्ति (१०) अनुपयुक्त नीति-निर्माण प्रक्रिया (११) असंगत अनुकरण ।

नीतिको कार्यान्वयन गर्दा देखा परेका बाधा तथा समस्याहरु

● लामो समयदेखि निर्वाचित जनप्रतिनिधिको रिक्तता ● स्थानीय निकायहरूको कमजोर संस्थागत क्षमता ● स्थानीयस्तरका पूर्वाधारहरू द्वन्द्वबाट नष्ट हुनु एवं समयमा पुनर्निर्माण हुन नसक्नु ● योजना सञ्चालन गर्दा अनुगमन हुन नसक्नु ● स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा व्यवस्था भएका प्रावधानहरूको पूर्ण कार्यान्वयन हुन नसक्नु ● ऐनसंग बाझिएका कतिपय अन्य ऐनहरू संशोधन हुन नसक्दा कार्यान्वयनमा अन्योल रहनु ● स्थानीय निकायहरूमा चुहावट नियन्त्रण तथा वित्तीय अनुशासन पूर्ण रूपमा लागु हुन नसक्नु ● काममा दोहोरोपना सरकारी निकाय-स्थानीय निकाय तथा स्थानीय-स्थानीय निकायहरू बीचको काममा र योजनाहरूमा पर्याप्त प्राविधिक सहयोग पुग्न नसक्दा समयमा र गुणस्तरयुक्त तवरले योजना सम्पन्न हुन नसक्नु ● स्थानीय निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरूको कार्यवोझ ● बहुविषयक विशेषज्ञताको आवश्यकता अनुरूप क्षमता अभिवृद्धि गर्न नसक्नु ।

नीति कार्यान्वयनमा समस्या :

- आवधिक योजना र वार्षिक कार्यक्रमबीच तालमेलको अभाव
- आवधिक योजना वार्षिक बजेटबीचमा तालमेल नहुनु
- Donor-Driven Development Program
- प्रशासनिक प्रतिवद्धताको कमी
- कार्यान्वयनतहमा पारदर्शिताको कमी
- जनसहभागिता जुटाउन नसक्नु
- लक्षित वर्ग तथा समुदायलाई बेवास्ता
- संगठन तथा कार्य विधिमा जटिलता

सार्वजनिक नीतिको मूल्याङ्कन

नीति मूल्यांकनका प्रक्रियाहरु

(१) गैर सरकारी क्षेत्रका समाजशास्त्रीहरु र अनुसन्धान तथा अध्ययन संस्थाहरु

(२) संसदीय मूल्यांकन

(३) महालेखा परीक्षकको कार्यालय

(४) विशेष आयोगहरु

(५) स्थानीय स्तरका निर्वाचित निकायहरु

(६) प्रशासनिक निकायहरु

(७) राष्ट्रिय योजना आयोग

(८) अन्य विभिन्न निकायहरु ।

नीति मूल्यांकनका आधार वा मापदण्डहरु

(क) प्रभावकारिता (Effectiveness)

(ख) दक्षता (Efficiency)

(ग) पर्याप्तता (Adequacy)

(घ) समन्याय (Equity)

(ङ) लक्षित समूह वा क्षेत्रसितको प्रतिक्रियात्मकता/प्रतिक्रियाजनकता (Responsiveness),

(च) उपयुक्तता (Appropriateness)।

नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्य यस बमोजिम रहेका छन् : ● नीतिले अंगिकार गरेको कार्यनीति र कार्यान्वयन व्यवस्थाको प्रभावकारी सूचना, शिक्षा र सञ्चारद्वारा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने, ● नीतिको पैरवी तथा वकालत गर्ने र नीतिलाई आत्मघात र अंगिकार गर्ने ● सहभागिता र नीतिको परिपालनाका लागि वातावरण सिर्जना गर्ने ● नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत तत्परताको विकास गर्ने ● नीतिको सञ्चार कार्यान्वयन तह र सम्बन्ध सबै पक्षमा गराउने र सोको अनुपोषण प्राप्त गर्ने ● नीति कार्यान्वयनका लागि संस्थागत तत्परताको विकास गर्ने ● अनुगमनको संयन्त्र र कार्यमापन सूचकको विकास ● समस्या समाधान संयन्त्रको व्यवस्था र कार्यान्वयनको गुणात्मकता हाँसिल गर्ने संयन्त्र ● अनुगमनको संयन्त्र र कार्यमापन सूचकको विकास ● कार्यान्वयनका रणनीति र कार्य योजना निर्माण ● कार्यान्वयनका लागि कानूनको निर्माण र कार्यान्वयन ● सार्वजनिक नीतिको सञ्चार ● नीतिको व्यवहारमा रुपान्तरण गर्ने ● उपर्युक्त संयन्त्रको चयन ● नीतिको सम्बन्धमा सम्बद्ध पक्षमा पैरवी र सचेतना ● नीति कार्यान्वयनको प्रतिफल समीक्षा गर्ने ● नीति कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने ● जनसहभागिता परिचालन ● समन्वय र व्यवस्थापकीय सहयोग ● संस्थागत क्षमता विकास र परिचालन ● नागरिक समाज र विकासका साझेदारसंगको सहकार्य र साझेदारी निर्माण गर्ने ।

अनुगमन र मूल्याङ्कनमा समस्या

- अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकतामा नराख्नु – उपयुक्त सूचना व्यवस्थापन प्रविधिको अभाव
- समयमै समस्या समाधान गर्नेतर्फ ध्यान नदिनु – अनुगमन तथा मूल्याङ्कन चरणमा Local elites को एकाधिकार
- यो चरणमा वास्तविक लक्षित वर्ग, समुदाय, क्षेत्रलाई सहभागिता नगराइनु आदि ।

नीति कार्यान्वयन गर्दा देखिएका अवसरहरु

- स्थानीय निकायमा आवधिक योजना, जिल्ला यातायात गुरुयोजना, GIS Database सामाजिक नक्सांकन एवं स्रोत नक्सांकनको उपलव्धताबाट वैज्ञानिक तर्जुमाको आधार बन्न सकेको छ ।
- स्थानीयस्तरबाट विकास कार्यमा सहभागिता तथा स्थानीय निकायहरूको प्रतिबद्धतामा बढोत्तरी भएको छ ।
- शहरी गरिबी न्यूनीकरणको लागि केही नगरपालिकाहरूले स्थानिय तहमा गरिबी न्यूनीकरणमा रणनीति तयार गरी लक्षित रूपले कार्य सञ्चालनको लागि प्रयास गरिएका छन् ।
- पूर्वाधार जोड (Infrastructure Plus) का माध्यमबाट जीविकोपार्जनमा सकारात्मक टेवा र स्थानीय स्रोतमा आधारित श्रममूलक प्रविधिका कारण वातावरणमैत्री पूर्वाधार विकास हुने र स्थानीय जनताले बढी भन्दा बढी रोजगार पाउने स्थितिको विकास भएको छ ।
- सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट ग्रामिण एवं शहरी क्षेत्रमा विभिन्न पूर्वाधार तथा अन्य आय आर्जनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न तथा संगठित सामुदायिक संस्थाहरूको विकास भएको छ ।

सार्वजनिक नीति कार्यान्वयन गर्दा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको महत्व तथा आवश्यकता

अनुगमन भन्नाले व्यवस्थापनद्वारा नीति अन्तर्गतका कार्यक्रम कार्यान्वयनको हरेक तहमा गरिने निरन्तर र आवधिक पूर्व निरीक्षण र जाँचबुझको कामलाई जनाउँछ । नीतिगत उद्देश्य र योजना बमोजिमको काम गर्न आवश्यक पर्ने लगानी कार्यतालिका अनुसारको कार्य र परिलक्षित प्रतिफल हाँसिल गर्नका निमित्त कार्यसञ्चालन भईरहेको छ, छैन भन्ने कुरा निश्चित गर्न यस प्रकारको निरीक्षण र जाँचबुझ गरिन्छ । नीति मूल्याङ्कन भन्नाले उद्देश्यका आधारमा नीति र त्यस अन्तर्गतका कार्यक्रम एवं क्रियाकलापहरुको सान्दर्भिकता, दक्षता, प्रभावकारिता र प्रभावको सुव्यवस्थित र उद्देश्यपूर्ण तरिकाले नीति, योजना, कार्यक्रम र निर्माण प्रविधिमा व्यवस्थापनलाई सहयोग पुऱ्याउने एउटा संगठनात्मक पद्धति हो । मूल्यांकनलाई नीति एवं कार्यक्रम अन्तर्गतको बाह्य कार्य भनिन्छ ।

किनभने यो कार्य सामान्यतया बाह्य निकायबाट गरिन्छ । कुनै नीति, योजना, कार्यक्रम वा आयोजनाका क्रियाकलापहरुको उपलब्धि र अनुमान एवं पूर्वमूल्याङ्कन वा लेखाजोखा देखी तिनको कार्यान्वयनपछि आएको परिवर्तन र परेको प्रभावको पहिचान र विष्लेषण गर्नेसम्मको परिमाण र प्रभावहरुको अनुमान मापन र पहिचान एवं विश्लेषण गर्ने प्रकृयालाई मूल्यांकन भनिन्छ । रणनीति कार्यान्वयनका चरणमा नीति, कार्यक्रम, कार्यान्वयनको सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता, दक्षता, वर्तमान र भविष्यको उपलब्धि प्रभाव र असर पहिचान गर्ने र अनुगमनबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । कार्यसम्पादन सम्पन्न हुनासाथ लगानी र अपेक्षा गरे बमोजिमको उपलब्धि प्राप्त भयो, भएन वा हुन सक्यो सकेन भनेर मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ । त्यस्तै, कार्य सम्पन्न भएको केही समयपछि वा असर तथा प्रभाव देखिने भएपछि गरिबी प्रभाव मूल्याङ्कनको पनि लेखाजोखा गरिनु आवश्यक छ । सहभागितामूलक मूल्याङ्कन प्रक्रियाका आधारभूत तत्वहरु यसप्रकारका छन् :– लाभदायिक वर्गहरुको सक्रिय सहभागिता हुन्छ, सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता हुन्छ, सरोकारवालाहरुको क्षमता विकासमा विशेष जोड दिईन्छ । कार्यान्वयन पक्षको सुधार देखि कमजोरी सच्याउनेसम्मका सबै तहमा सक्रिय सहभागितामूलक मूल्याङ्कनका कार्य हुन्छन् । अनुगमन मूल्याङ्कन सफलताका सर्तहरुमा उद्देश्यको प्रष्टता, सूचकांक विकास, प्राथमिकताका निर्धारण, लक्षित वर्ग निर्धारण, सहभागितामूलक प्रविधिको अवलम्बन, व्यापक सोंच, आत्मसात गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता आदि जस्ता महत्वपूर्ण तत्वहरुले पनि प्रभाव पारेका हुन्छन् ।

एक अल्पविकसित देशको लागि कति र कस्तो प्रकारको दक्ष जनशक्ति आवश्यकता पर्दछ, सो थाहा पाउन कठिन छ । कुनै पनि देशलाई आर्थिक विकासको कुन अवस्थामा प्रवेश गर्दा कति मानवीय पुंजी आवश्यक पर्दछ भन्ने कुराको पनि यकिन गर्न समस्या हुने गर्दछ । मानवीय पुँजी निर्माणको दर कति हुनुपर्दछ, सो कुरा पनि थाहा पाउन गाह्रो हुन्छ । कुन समयमा र कति मत्रामा कस्तो शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ, सो कुरा पनि थाहा पाउन सकिंदैन । शिक्षामा गरिएको लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल कसरी मापन गर्ने ? अल्पविकसित देशहरूमा जनसंख्या वृद्धि अत्यधिक हुनु र विकासोन्मुख मुलुकहरूबाट क्षमतावान व्यक्तिहरू कामको खोजीमा अन्य राष्ट्रमा जानु वा प्रतिभा पलायन हुनुले समस्या खडा भएको हुन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण तथा सीपमूलक कार्यमा जनता गरिब भएका कारण लगानी गर्न सक्दैन । देशमा विद्यमान मानव शक्तिलाई देशको सरकारले सदुपयोग गर्न सकेको हुँदैन । विकासोन्मुख राष्ट्रहरू गरिब भएको कारण मानवमाथि बढीभन्दा बढी लगानी गर्न नसकेको देखिन्छ । अल्पविकसित देशमा मानवीय पुँजी निर्माणको लागि पुँजीको आवश्यकता अपरिहार्य छ । यसको विपरीत यी देशसंग वित्तीय साधनहरूको कमी छ । त्यसमा पनि भएको साधनसमेत अत्यधिकरूपमा उपयोग हुन नसकी खेर गइरहेको छ । मानवीय पुँजी निर्माणको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषणमा लगानी गर्नको लागि धनराशी आवश्यक हुन्छ । तर, अल्प विकसित देशहरूमा मानवीय साधनमा पर्याप्त रूपमा खर्च गर्न साधनको कमी हुन्छ । मानिस गरिब हुनाले आफैंले यसको व्यवस्था पनि गर्न सक्दैनन् । मानवीय पुँजी निर्माणमा तालिमको निकै महत्वपूर्ण रहन्छ । तर, विकासोन्मुख देशहरूमा तालिम नीतिको स्पष्टताको कमी, तालिमको आवश्यकताको ठोस

मूल्यांकनको कमी, औपचारिक तालिम संरचनाको सुदृढीकरणमा पर्याप्त ध्यान नदिनु, पेशागत प्रशिक्षणको कमी, तालिममा सहयोगी सामग्री र भौतिक सुविधाको कमी, तालिमको लागि कमजोर बजेट व्यवस्था आदि समस्या रहेको देखिन आउँछ। प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा राजनीतिज्ञहरु आ-आफ्ना क्षेत्रका जनताहरुसंग विभिन्न किसिमका बाचा बन्धन गरी बहुमत हासिल गरेर सत्तामा आएका हुन्छन् र सत्ता प्राप्तिपछि बाचा बन्धन पूरा गर्न उनीहरुबाट नै नीतिहरु तर्जुमा गर्ने कार्य गरिन्छ। यसरी राष्ट्रिय माग एवं आवश्यकताभन्दा अलग प्रकृतिका निर्वाचकीय प्रतिबद्धता अनुरुपका नीतिहरु पनि बन्दछन्। यसरी बनेका नीतिहरुको कार्यान्वयन मूल्यांकन गर्दा परिणामहरु नकारात्मक पनि देखिन सक्छन्। नीति मूल्यांकनमा आर्थिक अवरोध पनि विशेष समस्याका रुपमा रहेको हुन्छ। खासगरी राजनीतिज्ञ एवं प्रशासकहरु नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनतर्फ नै बढी ध्यान केन्द्रित गर्ने गर्दछन् र यसका लागि साधन र स्रोतको अभाव रहन दिँदैनन्। तर मूल्यांकनका लागि भने छुट्टै साधन र स्रोतको व्यवस्था नै नहुने र व्यवस्था भए पनि अपर्याप्त मात्रामा हुने गर्दछ। यस अवस्थामा मूल्यांकनजस्तो जटिल कार्य, समयजन्य, प्रविधिगत र विश्लेषणपरक कार्य साधन र स्रोतको अभावमा केवल औपचारिकमात्र हुने स्थिति रहन्छ।

सार्वजनिक नीति कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन गर्दा अवलम्वन गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण बुँदाहरू:

● अनिवार्य साक्षरता कार्यक्रम लागू गर्ने ● ग्रामीण क्षेत्रसम्म न्यूनतम प्राथमिकता स्वास्थ्य सेवा र सुविधा र उपलब्ध गराउने ● वास्तविक गरिबीको पहिचान गरी गरिबी निवारण कार्यक्रम सशक्त रूपले सञ्चालन गर्ने ● मानवीय पुँजीको विकास र परिचालनमा जोड दिने ● विकासको प्रतिफल समतामूलक ढंगले वितरण गर्ने ● महिला सशक्तिकरण र लैङ्गिक विकासलाई जोड गर्ने ● विकासको केन्द्रविन्दुमा मानवलाई बनाउने ● गरिब, पिछडिएका, तल्लो तहका वर्गलाई विकासको पहिलो तहमा राख्ने ● व्यवसायिक, अनौपचारिक र प्राविधिक शिक्षामा जोड दिने ● शान्ति, अमनचयन र सुरक्षाको प्रत्याभूति ● प्रभावकारी व्यवस्थापन ● सूचना प्रणालीको विकास गर्ने ● दक्ष, सक्षम र कार्यमूलक नीति तर्जुमा संयन्त्रको निर्माण ● सहभागिता, ● सचेतना र सञ्चार व्यवस्थाको प्रभावकारि व्यवस्थापन, ● सार्वजनिक नीति तर्जुमा, ● आचारसंहिता तर्जुमा, ● उत्तरदायित्वप्रति सचेत। ● अनुगमन प्रणालीको सुदृढीकरण ● बजेट विनियोजन प्रणालीमा सुधार ● भ्रष्टाचार नियन्त्रण ● राजनीतिक प्रतिबद्धता र इमान्दारिता।

सार्वजनिक नीतिको परिपालना (Policy Compliance) का लागि प्रशासनले अवलम्बन गर्नुपर्ने उपाय:

● नीति निर्माणकै क्रममा सम्बद्ध पक्षलाई सहभागिता गराउनुपर्छ ● नीतिको बारेमा आमजनतामा प्रभावकारी रुपले सञ्चार गर्नुपर्दछ। ● नीतिले लक्षित गरेको वर्ग र समुदायको नीतिप्रतिको

सचेतना अभिवृद्धि गर्न क्षमता विकास र सशक्तीकरणका उपाय अवलम्बन गरिनुपर्दछ । ● सार्वजनिक नीतिको निर्माणका हरेक पक्षमा पारदर्शिता र सार्वजनिक उत्तरदायित्व प्रतिविम्बित भएको हुनुपर्छ । ● नीतिको कार्यान्वयन र अनुगमनमा लक्षित वर्गलाई सहभागी गराउनु पर्दछ । ● राष्ट्रिय हित र सरोकारका विषयमा सहमति कायम गर्दै अगाडि बढ्ने संस्कारको विकास गर्नुपर्दछ । ● नीति कार्यान्वयनको नतिजा समय समयमा सार्वजनिक गर्दै विकासात्मक अनुपोषण प्राप्त गर्ने र सुधारका उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ । ● नीतिको परिपालनाका लागि सहयोगात्मक उत्प्रेरणात्मक र दण्डात्मक उपाय अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

सार्वजनिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि देहायका विषय पक्षमा महत्व दिनुपर्ने हुन्छ :

- राजनैतिक पक्ष–राजनैतिक सहमति निर्माण र साझेदारी, – नीतिको निरन्तरताका लागि राजनैतिक प्रतिबद्धता (१० लाख गाविस), – नीतिको प्राथमिकता र राजनैतिक हस्तक्षेप हुन नहुने ।
- आर्थिक पक्ष–नीति कार्यान्वयनका लागि निर्दिष्ट Programme मा साधनको पर्याप्तता, – आर्थिक लगानीको प्रत्याभूति – साधन स्रोतको निरन्तरता,–आवश्यकताअनुसार निजी क्षेत्रको लगानी प्रबर्द्धन र सोको लागि वातावरण
- प्राविधिक पक्ष–प्राविधिक support -उपर्युक्त Programme को छनोट – अनुगमन मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास
- सामाजिक पक्ष – जनताको स्वीकृति –सामाजिक संघसंस्थाहरुको सक्रियता –Communication Networking – जनहित विरुद्धका नीतिको विरोध
- प्रशासकीय संयन्त्र – व्यावसायिक, निष्ठावान, – इमान्दार, पारदर्शी, उत्तरदायी निष्पक्ष – सक्रिय र प्रतिबद्ध

सार्वजनिक नीतिको निर्माण, कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्याङ्कनमा प्रभाव पार्ने तत्वहरु

● देशको संविधान र यसको मार्गनिर्देशन सिद्धान्त ● राष्ट्रिय कानूनहरु ● राजनैतिक प्रणाली ● आर्थिक सामाजिक परिवेश ● जनमत ● दबाब समूहहरु ● दाता राष्ट्र समुदाय ● भौगोलिक परिवेश

नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन र विश्लेषणमा समस्या के छन् ?

- नीति निर्माण सहभागितामा कमी
- नीतिगत निरन्तरताको कमी
- नीति Need base नहुनु
- न्यून साधन स्रोत
- कार्यान्वयनमा सक्रियता नदेखिनु,
- कार्यान्वयन गर्ने निकायबीच उपयुक्त समन्वयको अभाव ।
- नीति विश्लेषणमा जाँगर नदेखिनु
- अनुगमन मूल्याङ्कनमा औपचारिकता मात्र

नीति निर्माण, विश्लेषण र कार्यान्वयनमा किन प्रशासनको भूमिकालाई महत्व दिइन्छ ?

- स्थायित्वको कारणले
- व्यावसायिकताको कारणले
- जानकारीको स्रोत भएकोले
- पेसागत विशिष्टताको कारणले
- योग्यता र क्षमतामा आधारित सेवा भएकोले
- स्वामित्वको कारणले
- स्वविवेकीय पद्धतिको कारणले

निष्कर्ष:

विकसित र विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको आर्थिक विकास मानवीय साधनमा निर्भर गर्दछ। मानव पुँजी निर्माण भन्नासाथ मानवीय शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, तालिम आदिमा गरिने लगानीलाई बुझ्नुपर्दछ। यसले मानवको दक्षता, क्षमता, कुशलताको वृद्धि गराउँछ। मानिसमा हुने लगानीले नै देशको उत्पादन तथा आम्दानीलाई वृद्धि गराउँछ। अतः कुनै पनि देशले मानवमा लगानी गर्दै जानुपर्छ। मानवीय साधनले अर्थ व्यवस्थाका सम्पूर्ण पक्षलाई जोड दिएको हुँदा यसलाई आर्थिक विकासको

एउटा यन्त्र तथा साँचोको रूपमा लिइएको छ। जुन विश्व सभ्यताको निर्माण र विकासमा जिम्मेवारी रहेको छ। विश्वमा विध्वंस गर्ने अनि निर्माण गर्ने, मानव जातिको कलाकृतिको दुई रूप हो। साथै मानव साधनले नै विश्व इतिहासको नायक र रचयिता पनि हो। यस साधनको अभावमा विकास असम्भव हुन जान्छ। कुनै पनि संगठनमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा मानव पक्ष रहेछ भन्ने कुरामा द्विविधा देखिदैन। कुनै पनि संगठनमा '४' एमको कुरा महत्वपूर्ण मानिन्छ। जसमा म्यान, म्याटेरियल, मनी र म्यानेज्मेन्ट पर्दछन्। यिनीहरूमा पनि सबैलाई व्यवस्थित गर्ने काम म्यानले नै गर्ने भएकाले यसको व्यवस्थापन बढी संवेदनशील र महत्वपूर्ण हुन्छ। मानव स्रोतले क्षमता, सीप र क्रियाशीलता प्रदान गर्दछ, जसले संगठनको कार्यकुशलतामा वृद्धि ल्याउनुका साथै संगठनात्मक उद्देश्य हासिल गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ।

नीति पहिचान र विश्लेषण राम्रोसंग हुन सकेमा त्यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी ढंगबाट हुन सक्छ। प्रशासनको विकास, कर्मचारीलाई जीवन निर्वाह गर्न पुग्ने सुविधा उपलब्ध गराउने, उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त ठाउँमा पदस्थापन र सरुवा गर्ने, छिटो छिटो सरुवा नगर्ने, कर्मचारीको कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्दा उसले सम्पादन गरेको कामको नतिजा र प्रभावका आधारमा गरिने गर्नुपर्दछ। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनबाट पृष्ठपोषक नीति अन्तर्गतका विकास योजना कार्यक्रम तथा आयोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन प्रयोग नभएकोले अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थालाई समयसापेक्ष रुपमा परिमार्जन गर्दै संस्थागत गर्नुपर्दछ। नीति निर्माण तहको प्रतिबद्धता, तालिमप्राप्त दक्ष जनशक्तिको सेवा निरन्तरता र लागु गरिएका सूचक तथा समग्र सूचना प्रवाह व्यवस्थाको पूर्ण परिपालना गर्नुपर्दछ। भरपर्दो, समयबद्ध र समावेशी नीतिअनुसार वर्गीकृत रुपमा सूचना तथा तथ्याङ्कहरु प्रवाह गर्ने एकीकृत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्था अनुगमन गर्नु आवश्यक छ। विकाससंग सम्बन्धित निकायहरुमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखा, शाखाहरुको सुदृढीकरण गर्नुका साथै संलग्न कर्मचारीहरुको क्षमता विकास गर्नु पनि आवश्यक रहन आएको छ।

⌘❁⌘

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

- प्रताप कुमार पाठक, सार्वजनिक नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन–एक विवेचना, उद्भावना मासिक, वर्ष १, अंक ५।
- गम्भीर बहादुर हाडा, नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकास, संस्करण २०६१।
- सिद्धराज भट्ट, श्याम दाहाल, विष्णु कुमारी अधिकारी, विकास तथा योजना अर्थशास्त्र, क्वेष्ट पब्लिकेशन, २०५९।

- सार्वजनिक नीति विशेषांक, नेपाल, वर्ष ४४, अंक २, पूर्णाङ्क १९९ ।
- नारायण बेल्बासे, प्रकाशमणि शर्मा, कैदार खड्का, असल शासन (स्रोत संगालो), प्रो पब्लिक, २०५८, काठमाडौं ।
- डा.रामकुमार दाहाल, राज्य र ग्रामीण विकास, दीक्षान्त प्रकाशन, तेस्रो संस्करण २०६३, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- कृष्ण जोशी, सार्वजनिक प्रशासन (आधुनिक अध्ययन), रत्न पुस्तक भण्डार, पाँचौं संस्करण २०४९, भोटाहिटी, काठमाडौं ।
- चन्द्रकान्त ज्ञवाली, संघीय शासन प्रणाली र राज्यको पुनर्संरचना, सुश्री अमिता ज्ञवाली र जनसेवा प्रिन्टर्स प्रा.लि., प्रथम संस्करण २०६४ माघ ।
- नेपालको विकासः दृष्टिकोण र प्रयासहरु, प्रथम संस्करण २०६१, राष्ट्रिय आर्थिक तथा विकास अनुसन्धान परिषद्, नारक नेपाल ।
- कृष्णहरि वास्कोटा, आर्थिक विकासः विचार र विवेचना, पहिलो संस्करण २०६६, एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स, भोटाहिटी, काठमाडौं ।
- युवराज पाण्डे, सार्वजनिक नीति विश्लेषण, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, तेस्रो संस्करण २०६० ।
- गम्भीरबहादुर हाडा, संघीयतामा आर्थिक विकास केन्द्रको सिर्जना, कारोबार, नेपाली राष्ट्रिय आर्थिक दैनिक, वर्ष ७, अंक १८, २०७२ ।

सार्वजनिक खरिदमा मूल्य अभिवृद्धि कर : एक सिंहावलोकन

✍ हेमराज सुवेदी

विषय प्रवेश

मुलुक सञ्चालन गर्न सरकारले विभिन्न श्रोतबाट राजस्व संकलन गर्ने र जनताका लागि सेवा सुविधा पुऱ्याउन तथा विकास निर्माण कार्य गर्न विभिन्न शीर्षकमा खर्च गर्ने गर्दछ । मुलुकको समग्र विकासका लागि भौतिक पूर्वाधार लगायत सामाजिक, मानवीय, सांस्कृतिक क्षेत्रको विकासका लागि खर्च गर्न सरकारले वजेट मार्फत विभिन्न योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रयास गरेको हुन्छ । जनताका लागि सेवा सुविधा पुऱ्याउन र राष्ट्रको विकासका लागि विभिन्न योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नका लागि सरकारले उठाउने राजस्व अपर्याप्त भयो भने आन्तरिक तथा वाह्य सहयोग (ऋण र अनुदान सहायता) लिएर पूरा गर्ने गर्दछ । जनताले आफूले तिरेको रकम कहाँ कति र कसरी खर्च हुन्छ भन्ने जानकारी पाउने अधिकार राख्दछन् । त्यसैले सार्वजनिक कोषबाट गरिएको खर्च सार्वजनिक गर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको हो । यसरी चाहे आन्तरिक श्रोतबाट होस् वा वाह्य श्रोतबाटै किन नहोस् दुवै तर्फको रकम खर्च गर्दा निश्चित कानूनी प्रकृया पुरा गर्नै पर्दछ । त्यसैले आवश्यक विधि र प्रकृया अनुसार अगाडि बढ्न सहज गराउने उद्देश्यले विभिन्न कानूनहरुको निर्माण गरिएको हुन्छ । यस लेखमा खासगरी सार्वजनिक खरिद कानून र मूल्य अभिवृद्धि कर कानूनसंग सम्बन्धित विविध विषयमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

सार्वजनिक खरिद कानूनको सामान्य चिनारी

सार्वजनिक निकायले गर्ने खरिद प्रकृयालाई प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ, ईमान्दारिता, जवाफदेहीता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगले सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने र सुशासनको प्रत्याभूति गराउने उद्देश्यले सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्बजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिव २० प्रतिशत खर्च सार्वजनिक खरिदमा हुने गरेको पाइन्छ । विश्व बैंकका अनुसार परियोजनाहरुमा ९० देखि ९५ प्रतिशतसम्मको खर्च खरिदमै हुन्छ । त्यसैगरी एक

✍वरिष्ठ प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

अध्ययनका अनुसार सरकारी खर्चको ६० प्रतिशत भन्दा बढी खर्च खरिदमै हुन्छ । त्यसैले समग्र खर्च प्रणालीमा खरिद व्यवस्थाको महत्व कति छ भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

सार्वजनिक खरिद ऐन २०६४ का प्रमुख विशेषताहरु

- खरिद सम्बन्धी छाता ऐन
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको स्थापना
- खरिदको गुरु योजना र वार्षिक खरिद योजना बनाउनुपर्ने व्यवस्था
- हरेक कार्यालयमा खरिद इकाईको व्यवस्था
- खरिद कार्यमा संलग्न कर्मचारीलाई आचार संहिताको व्यवस्था आदि ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६४ का प्रमुख सिद्धान्तहरु

- जवाफदेहिता
- पारदर्शिता
- नैतिकता
- खुला प्रतिस्पर्धा
- न्यायिक
- विश्वसनीयता
- वातावरणमैत्री
- राष्ट्रिय उद्योगको विकास, प्रभावकारी तथा कार्यदक्षता आदि ।

मूल्य अभिवृद्धि कर कानूनको सामान्य चिनारी

सन् १९१९ मा डा.विल्हेम भोन साइमेन्सबाट प्रथम विश्वयुद्धको लागि श्रोत व्यवस्थापन गर्न यस करको जर्मनीमा अवधारणा प्रस्तुत भएकोमा सन् १९४९ मा विस्तृत स्वरुप जापानमा तयार भएको थियो । तर पहिलो पटक लागु गर्ने श्रेय सन् १९५४ मा फ्रान्सलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । सन् १९६१ मा आइभोरी कोष्ट र सेनेगलमा लागु हुँदै हालसम्म १५० बढी देशमा लागु भएको छ । हाल विश्वको ८० प्रतिशत बढी मानिस यस प्रणालीमा आवद्ध रहेको अनुमान छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर वस्तु तथा सेवामा लगाइने अप्रत्यक्ष कर हो । उत्पादन, आयात तथा वितरण अन्तर्गतका सवै तहमा लाग्दै जाने, अन्तिम उपभोक्ताको तहसम्म नपुग्दासम्म हुने मूल्य अभिवृद्धिमा दर्तावाल बिक्रेताले यो कर संकलन गरिरहने हुंदा करको दायरा फराकिलो हुन्छ । यो कर समान किसिमको उपभोग गर्नेलाई समान भार पर्ने, सरल, तटस्थ, वैज्ञानिक र उपभोगमा आधारित कर हो ।

नेपालमा साविकमा ठेक्का कर, विक्री कर, मनोरंजन कर तथा होटल कर अस्तित्वमा रहेकोमा २०५४ साल मार्ग १ देखि मूल्य अभिवृद्धि कर लागु भएको हो । यो कर एकल दर (Single Rate) को रुपमा रहेको छ । २०६१ पौषसम्म १० प्रतिशत र २०६१ माघ १ देखि हालसम्म १३ प्रतिशतको दर कायम रहेको छ । राजस्व संकलनको सवैभन्दा ठूलो श्रोतको रुपमा रहेको यो करको योगदान कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिव पांच प्रतिशत, कुल राजस्वमा करिव ३० प्रतिशत र कर राजस्वका एक तिहाइ योगदान रहेको छ । आ.व. २०७३/०७४ मा यस करको वार्षिक लक्ष्य करिव १६५ अर्ब ७२ करोड अनुमान गरिएको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐनका प्रमुख विशेषताहरु

- स्वयम कर निर्धारणमा आधारित
- एकल दर
- बिजकमा आधारित (कर विजक र संक्षिप्त कर विजकको व्यवस्था)
- कर कट्टीको व्यवस्था
- कर फिर्ताको व्यवस्था
- जोखिममा आधारित कर परीक्षण ।

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउनु पर्नाका केही कारणहरु

- करको आधार विस्तार गरी राजस्व संकलन बढाउन
- कर प्रणालीलाई लचिलो बनाउन
- कर छल्ने प्रवृत्तिलाइ कम गर्न
- कर प्रणालीलाइ पारदर्शी बनाउन
- कर प्रणालीलाइ सक्षम बनाउन
- निकासीलाइ प्रोत्साहन गर्न ।

सरकारी निकायले पालन गर्नुपर्ने केही व्यवस्थाहरु

सरकारी निकायले सार्वजनिक खरिदका सन्दर्भमा पालना गर्नैपर्ने केही प्रकृया जसमा मूल्य अभिवृद्धि करको समेत प्रभाव परेको हुन्छ, ती व्यवस्थाहरु यस प्रकार छन् :

➢ **लागत अनुमान सम्बन्धमा**

- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन २०५२ को अनुसूची-१ मा उल्लेखित वस्तु तथा सेवाको मात्र ठेक्का बन्दोबस्त गर्दा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएको आपूर्तिकर्ता आवश्यक नपर्ने । त्यस वाहेकका वस्तु तथा सेवाको ठेक्का बन्दोवस्त गर्ने क्रममा तयार पारिने लागत अनुमानमा मूल्य अभिवृद्धि कर समेत देखिने गरी गणना गर्नु पर्दछ ।
- कर छुट र करयोग्य दुवै वस्तु वा सेवाको मिश्रित कारोवार भएमा र एकमुस्ठ ठेक्का गर्नुपर्ने अवस्थामा कुल रकममा नै मूल्य अभिवृद्धि करको गणना गरी लागत अनुमान तयार पार्नु पर्दछ ।

➢ टेण्डर प्रकाशित गर्दा

- टेण्डरको सूचनामा मूल्य अभिवृद्धि कर समावेश नभएको मूल्य मात्र उल्लेख गर्नु पर्दछ ।
- कार्यादेश दिंदा सम्बन्धित ठेकेदार मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएको प्रमाण पेश गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- यसरी दिइएको कार्यादेशको जानकारी उक्त ठेकेदार दर्ता भएको आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा पठाउनु पर्दछ ।

➢ ठेक्का रकम भुक्तानी सम्वन्धमा

- ठेकेदारले जारी गरेको कर बिजक बमोजिमको मूल्य अभिवृद्धि कर सहितको रकम निजले नियमानुसार दाखिला गर्नुपर्ने म्यादभित्र भुक्तानी हुन सक्ने गरी भुक्तानीको व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।
- मूल्य अभिवृद्धि करको भुक्तानी गरेको जानकारी दर्ता भएको कार्यालयलाई करदाताको दर्ता नम्वर सहित पठाउनु पर्दछ ।

➢ अग्रिम कर सम्बन्धमा

- ठेक्का रकमको भुक्तानी गर्दा मू.अ.कर बाहेकको रकममा अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्दछ ।
- आपूर्तिकर्ता मू.अ.करमा दर्ता छ भने १.५ प्रतिशत र वेदर्तावाल हो भने १५ प्रतिशत अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ ।

- भुक्तानी विवरण सम्बन्धमा
    - ठेक्का दिने सरकारी निकायले सम्झौता र कर भुक्तानीको जानकारी आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा दिनु पर्ने व्यवस्था मू.अ.कर नियमावली, २०५३ को नियम छ क मा रहेको छ, जसको पालना गर्दा राजस्व जोखिम कम गराउंछ ।
- धरौटी रकम फिर्ता सम्बन्धमा
    - रिटेन्सन मनी वापतको रकमको अन्तिम खण्ड अर्थात बाँकी ५० प्रतिशत रकम भुक्तानी गर्दा सम्बन्धित आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकले आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा कर विवरण समायोजन गरेको तथा आय विवरण पेश गरेको प्रमाण हेर्नुपर्ने । (सार्वजनिक खरिद नियमावलीको नियम १२४)
    - तर, संयुक्त उपक्रम (Joint Venture) को सम्बन्धमा सोही नियमावलीमा नियम १२४ (२क) को प्रावधान थप भएको छ जसअनुसार संयुक्त उपक्रमको हकमा रिटेन्सन मनी बापतको रकम भुक्तानी गर्दा आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा कर विवरण पेश गरेको कागजात पेश भएपछि मात्र भुक्तानी दिने व्यवस्था गरेको छ ।
- दुर्गम जिल्लाको हकमा :
    - सरकारले दुर्गम भनी तोकेका जिल्लामा मू.अ.कर दर्ता भएको विक्रेता नभएमा नियम १९.३ अनुसार गठित समितिले तयार पारेको आपूर्तिकर्ताको सूचीबाट रु. दश लाखसम्मको खरिद गर्न सकिने ।
    - त्यस्तो सूची को.ले.नि. कार्यालयले सम्बन्धित आ.रा.का.मा पठाउनु पर्ने ।
- सरकारी बिक्री सम्वन्धमा
    - नेपाल सरकार वा स्थानीय निकाय वा नेपालस्थित अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था वा नियोगले करलाग्ने वस्तु वा सेवा बिक्री गर्दा मू.अ.कर असुल गर्नु पर्दछ ।
    - मू.अ.क. ऐन, २०५२ को दफा १५ (३) ले यस्तो व्यवस्था गरेको छ ।

कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरु

- सार्वजनिक खरिद कानून र मू.अ.कर कानून वीच कतिपय विषयमा तादाम्यता छैन, जब कि दुवै कानून निर्माणमा अर्थ मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । एउटा उदाहरण यसप्रकार छ - सार्वजनिक खरिद कानूनले तथ मू.अ.कर नियमावली, २०५३ ले पांच हजार रुपैयां भन्दा बढीको करलाग्ने वस्तु खरिद गर्दा मू.अ.करमा दर्ता भएकोसंग

मात्र खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ जबकि मू.अ.कर कानूनले दर्ताको थ्रेसहोल्ड वार्षिक ५० लाख कायम गरेको छ यसले गर्दा कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको छ ।

- प्रत्येक कार्यालयले मौजुदा सूची बनाउने प्रावधानले झंझटिलो बनाएको छ

- नर्म्सहरु अद्यावधिक हुन सकेका छैनन् भने बिना नर्म्स नै लागत अनुमान तयार पार्नुपर्ने अवस्था छ । त्यसैगरी बजेटलाई आधार बनाई लागत अनुमान तयार गर्ने अवस्था पनि रहेको छ,

- औपचारिकता पूरा गर्न मात्र लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइन्छ, (खासगरी मालसामान खरिदको लागत अनुमान)

- सार्वजनिक खरिद ऐनमा उल्लेख गरिएका शब्दावली र प्रावधानहरु बुझ्न पनि कठिन छन्,

- खरिद इकाइ गठन गर्न पर्याप्त जनशक्तिको अभाव रहेको छ

- सबै प्रकरका खरिदलाई समेट्न सकेको छैन

- सार्वजनिक खरिद ऐनको समसामयिक संशोधन हुन सकेको छैन । मिति २०७१ चैत्र २९ गते जारी भएको अध्यादेश (पहिलो संशोधन) वीचैमा निस्कृिय भएको कारण झन अन्यौलको अवस्था रहेको छ ।

समस्या समाधानका लागि केही सुझावहरु

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६४ लाइ संशोधन गरी समसामयिक बनाउनु पर्दछ, खासगरी माथि उल्लेख गरिएका विषयलाई संबोधन गरिनु पर्दछ ।

- सार्वजनिक खरिद निर्देशिका लगायतका सरल सामाग्री तयार पारेर सम्बन्धित निकायमा उपलव्ध गराउने र खरिद इकाईमा काम गर्न जनशक्तिलाई पर्याप्त तालिम उपलव्ध गराउनु पर्दछ ।

- कानूनको कार्यान्वयन प्रभावकारी रुपमा गर्नु पर्दछ ।

- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रभावकारी रुपमा अनुगमन गर्न सक्ने तुल्याउनु पर्दछ ।

- कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा पदाधीकारीले सहजरुपमा कार्यान्वयन गर्ने वातावरण बनाउनु पर्दछ ।

- विभिन्न अनुगमन गर्ने निकायले फरक फरक निर्देशन नदिइ समन्वयात्मक रुपमा अनुगमन गरिनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक खरिद अध्यादेशले निरन्तरता पाउन नसके पनि हालै मात्र सार्वजनिक खरिद ऐनको संशोधन विधेयक संसदमा पेश भएको हुंदा हाल देखिएका समस्याहरु समाधान भइ सार्वजनिक खरिद व्यवस्थित हुने विश्वास गर्न सकिन्छ । साथै आ.व. २०७३।०७४ को बजेट जेठ महिनामा नै संसदमा पेश भएको अवस्थालाई ध्यानमा राख्दा आगामी आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक निकायले गर्ने खरिदको परिमाण बढ्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ । एकातिर सरकारी खरिदलाई अनियमित हुन नदिई मितव्ययी बनाउंदै उपलब्ध श्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोग गर्नुपर्ने अवस्था छ भने अर्कोतिर समयमै खरिद कार्य सम्पन्न गरेर निर्माण विकासको कार्यमा तीव्रता ल्याउनु पर्ने आवश्यकता छ । अतः यी दुवै पक्षको प्रभावकारी सन्तुलन मिलाउन सक्नु नै सार्वजनिक खरिद कार्यमा संलग्न जनशक्तिको चुनौतीको विषय बनेको छ ।

⌘❁⌘

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

१. सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४,

२. मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।

३. www.fcgo.gov.np

४. www.mof.gov.np

५. www.ird.gov.np

६. www.ppmo.gov.np

नेपालमा सरकारी लेखापरीक्षण

✍ दामोदर खत्री

१. विषय प्रवेश

राज्यले जनताको कल्याणका लागि विभिन्न सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन आर्थिक साधन परिचालन गरेको हुन्छ । सरकारले जनताबाट राजस्वको रुपमा असुल गर्ने रकम, अनुदानको रुपमा प्राप्त रकम र सार्वजनिक ऋण नै सरकारका खर्च व्यहोर्ने स्रोतहरु हुन् । राज्यले सार्वजनिक खर्चको माध्यमबाट जनताका आवश्यता परिपूर्ति गर्दछ । यसरी गरिने खर्च विभिन्न माध्यमबाट गर्ने गरिन्छ, जसलाई केन्द्रीय सरकारका निकायहरु, स्थानीय निकायहरु, गैरसरकारी संथाहरु र निजी क्षेत्रका रुपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यही खर्चको माध्यमबाट जनताको जीवनस्तरमा सकरात्मक परिर्वतन हुने हुँदा सार्वजनिक खर्चको प्रभावकारिता भन्नु नै जनताले प्राप्त गरेको सेवा सुविधा र यस विषयमा जनताले बनाउने धारणा हो । यसरी सार्वजनिक स्रोत साधन कहाँ, कसरी, कति र किन प्रयोग भईरहेको छ ? र त्यसबाट के कस्तो उपलब्धि हासिल भएको छ वा हुन सक्छ ? भन्ने विषयमा जनतालाई जानकारी गराउन आवश्यक हुन्छ । नागरिकहरु जति बढी सचेत हुन्छन् त्यति नै जिम्मेवारी र जबाफदेहीपूर्ण ढंगले सरकारका कार्यहरु सम्पादन हुन सक्दछन् । यसो भएमा आर्थिक साधनहरुको प्राप्ति र खर्चमा समेत कार्यकुशलता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नुका साथै आर्थिक अनुशासन कायम गर्दै जबाफदेहीता बहन गराउन समेत सहज हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलापमा विकसित मुलुकहरुको सरकारी संलग्नता कम हुदै गएको भएता पनि विकासशील मुलुकका आर्थिक क्रियाकलापमा सरकारी क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ । नेपाल पनि विकासशील मुलुक भएको हुंदा यसबाट बाहिर रहन सक्ने अवस्था देखिदैन । विकासशील मुलुकमा बजार प्रतिस्पर्धात्मक भईनसकेको हुने हुदा जनतालाई उपलब्ध गराउनु पर्ने सेवा सुबिधाको जिम्मेवारी समेत सरकारी क्षेत्रबाट नै बहन गर्नु परिरहेको हुन्छ । उक्त जिम्मेवारी बहन गर्न आबश्यक पर्ने स्रोतका लागि सरकारले कर संकलन गर्नुका साथै बैदेशिक सहयोग लिएको हुन्छ । यसरी जनताबाट संकलन गरिएको कर जनताको नाम लिएको बैदेशिक सहयोग प्रभावकारी रुपमा उपयोग हुनु पर्दछ । सार्वजनिक सम्पतिको उपयोग नियमित रुपमा

✍वरिष्ठ प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

मितव्ययी ढंगले दक्षतापूर्बक भएको छ भनी जनतालाई विश्वास समेत दिलाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था भएका देशहरुमा सरकारको जबाफदेहीता मूल्यांकन गरी जनतालाई सुसूचित गर्न संस्थागत व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालको सर्न्दभमा हेर्दा उक्त जिम्मेवारी स्वतन्त्र संवैधानिक निकाय महालेखा परीक्षकको कार्यालय र व्यवस्थापिका संसदको सार्वजनिक लेखा समितिलाई तोकिएको छ । यिनै संस्था मार्फत जनताले जानकारी पाउने गर्दछन् । वित्तीय जबाफदेहिताको अन्तिम मूल्यांकन गर्ने निकाय महालेखा परीक्षकको कार्यालय र सार्वजनिक लेखा समिति भए पनि सरकारबाट सम्पादन गरिने प्रत्येक क्रियाकलापको मूल्यांकन सरकार स्वयंले पनि कार्यान्वयनको चरणदेखि नै गर्ने परिपाटी रहिआएको छ । यसबाट कार्यान्वयन प्रक्रियामा देखिएका समस्याहरु समयमै समाधान गर्न सहयोग पुग्न गई प्रभावकारीरुपमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सकिनुका साथै सरकारी क्रियाकलापमा पारदर्शिता कायम भई जनताको विश्वास अभिवृद्धि हुन्छ । यसैका लागि आन्तरिक नियन्त्रण तथा आन्तरिक लेखापरीक्षणको व्यवस्था गरिएको हो ।

लेखापरीक्षण मुलुकको आर्थिक प्रशासनमा चलिरहने एक महत्वपूर्ण कार्य हो । यसैले लेखापरीक्षण के हो ? भन्ने सम्बन्धमा चर्चा गर्नु अगाडि आर्थिक प्रशासनका विषयमा चर्चा गरौं । आर्थिक साधनको परिचालनमा अपनाइने सम्पूर्ण क्रियाकलापको सामूहिक नाम हो । यसैले आर्थिक प्रशासन अन्तर्गत क्रमशः बजेट, भुक्तानी प्रणाली, लेखा, प्रतिवेदन, लेखापरीक्षण र प्रतिक्रिया आदि पर्दछन् । लेखापरीक्षणलाई आर्थिक प्रशासनको अन्तिम चरणको कार्य भनिन्छ । सार्वजनिक कोषबाट भएको व्यय स्वीकृत बजेट अन्तर्गत हो वा होइन अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत भई खर्च गरेको हो वा होइन, सही तरिकाबाट खर्च गरेको हो वा होइन, सही तरिकाबाट खर्च भएको छ वा छैन सबै आम्दानी खर्चको आधारभूत प्रमाणहरु संलग्न छन् वा छैनन्, सबै आम्दानी खर्चको लेखा ठीक तरिकाले राखिएको छ वा छैन, तोकिएको ढाँचामा राखिएको छ, छैन, त्यसरी राखिएको लेखाबाट तयार गरिएको आर्थिक प्रतिबेदनले तोकिएको अबधिको यथार्थ स्थिति देखाउन सकेको छ वा छैन, यस्तो प्रतिवेदन नियमित रुपमा तयार गर्ने गरेको छ/छैन जस्ता विषय लगायत बजेट जुन उद्देश्य प्राप्तिको लागि राखिएको हो सो प्राप्त हुन सक्यो सकेन भनेर जाँच्ने कार्य लेखापरीक्षणको कार्य क्षेत्रभित्र पर्दछ । कुनै पनि कार्यको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सफलताका लागि त्यससँग सम्बन्धित सबै पक्ष सफल एवम् सुदृढ ढंगबाट सञ्चालन हुनु पर्दछ ।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाली भाषाको लेखापरीक्षण अंग्रेजी भाषाको Audit शब्द र ल्याटिन भाषाको Audire भन्ने शब्दबाट आएको हो । Audire शब्दको शाब्दिक अर्थ सुन्नु (to hear) हो । लेखा सम्बन्धी कुनै कुरा सुन्नु र सुने पछि सो सुने अनुसार लेखा राखेको ठीक छ वा छैन भनेर जाँच्नु वा परीक्षण गर्नु लेखापरीक्षण हो । यसबाट प्रारम्भमा लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने कार्य ज्यादै सीमित रहेछ भन्ने

बुझ्न सकिन्छ । लेखापरीक्षण व्यवस्था रामायण महाभारत कालमा पनि थियो । बाल्मीकि रामायणको अयोध्या काण्डमा रामचन्द्रले आफ्नो भाई भरतलाई वनमा भेट्दा तिम्रो आम्दानी तिम्रो खर्च भन्दा बढी वा घटी छ ? भनी सोध्नु भएको कुरा चर्चा पाइन्छ । यस्तै राजा युधिष्ठिरले आफ्नो भाई नहकुललाई सेनाको हिसाब हेर्नु भन्ने आदेश दिएको चर्चा भहाभारतमा पाइन्छ । त्यस्तै इटालीका Fra Luca Bartolomeo de Pacioli भन्ने व्यक्तिले पहिलो पल्ट सन् १४९४ मा Summa de arithmetica, geometria. Proportioni et proportionalita भन्ने आफ्नो पुस्तकमा भेनिसको लेखा Accounting of Venice भन्ने अध्याय राखी लेखापरीक्षणको कर्तव्य र जिम्मेवारी सम्बन्धमा बर्णन गरेका थिए । हुन त लेखापरीक्षणको शुरुवात कहिलेदेखि भयो भन्ने सम्बन्धमा निश्चित तिथि मिति स्पष्ट रुपमा उल्लेख भएको पाइदैन । तापनि समाजमा आर्थिक कारोबारको प्रचलन हुन थाले पछि नै यसको विकास भएको होला भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ । राज्यको लेखा र लेखापरीक्षण गर्ने व्यवस्था प्राचीनकालदेखि नै प्रचलनमा आएको भएता पनि त्यस बखत नाम मात्रको लेखा र लेखापरीक्षणको व्यवस्था थियो होला भन्ने अनुमान गरिन्छ । युरोपमा अठारौँ शताब्दीताका भएको औद्योगिक क्रान्तिले गर्दा ठूला ठूला औद्योगिक एवम् व्यापारिक कम्पनी खडा हुन पुगे जसको फलस्वरुप आर्थिक कारोबार पनि बिस्तृत हुन गयो । यसरी आर्थिक कारोबार बढ्न थाले पछि त्यहाँ व्यवस्थित लेखा राख्ने प्रचलनको शुरुवात भएको पाइन्छ । यसैबाट स्वतन्त्र लेखापरीक्षण गर्ने परिपाटिको आवश्यकता महसुस भएको देखिन्छ । सरकारी क्षेत्रमा भन्दा निजी क्षेत्रमा लेखा व्यवस्थाको विकास द्रुत गतिमा भएको पाइन्छ । सोही अनुरुप सरकारी लेखापरीक्षणको विकासको गति भने केही कमी नै देखिन्छ । जुन बेला आर्थिक कारोबारको क्षेत्र र परिणाम सीमित थियो । त्यस बेला लेखापरीक्षणको गतिबिधि पनि सीमित थियो र त्यो खास गरी भिडानमा नै सीमित थियो ।

नेपालमा सरकारी लेखापरीक्षणको व्यवस्था मध्यकालमा मल्ल राजाहरुका पालाबाट शुरु भएको मानिन्छ । जनश्रुति अनुसार मल्ल राजाहरुको इष्टदेवी तुलजा भवानीले राज्यको हिसाब जाँच गर्नमा राजाहरुलाई मद्धत दिने गर्थिन् रे तर कुनै मल्ल राजाले ती देवी माथि कुनियत चिताएपछि प्रत्यक्ष दर्शन दिन र राज्यको हिसाब हेर्नमा मद्दत गर्न छाडिन् रे । राजालाई अर्धचेतन अवस्थामा अबदेखि बांडाकी कन्याकेटीको शरीरमा प्रवेश गरी कुमारीको नामबाट राज्यको वार्षिक हिसाबकिताब हेर्ने छु । त्यसैले अबदेखि उनै समक्ष हिसाब पेश गर्नु भनी आज्ञा दिइन् रे । त्यसै बेलादेखि कुमारी रहेको ठाउँमा नै राज्यको हिसाब किताब राख्ने अड्डा खोलियो र उनै देवी समक्ष राज्यको वार्षिक हिसाब राजा मार्फत पेश गर्ने गरिन्थ्यो भन्ने कथन छ । पछि आएर लेखा सम्बन्धी हिसाब हेर्ने अड्डाको नाम नै कुमारीचोक अड्डाको नामले प्रख्यात भयो । अहिले पनि त्यसको अवशेष छदैछ । पछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाट वि.सं.१८२८ बैशाख ६ गतेका दिन तत्कालीन कुमारीचोक अड्डाको व्यवस्थालाई पुनर्गठन गरी सुधार भएको थियो । श्री ५ रणबहादुर शाहको पालामा बही बुझाउने कार्य (हिसाब किताब बुझाउने कार्य)

निकै प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयनमा रहेको पाइन्छ । जसको फलस्वरुप उनले आफ्ना काका प्रधानमन्त्री बहादुर शाहलाई आर्थिक अनुशासनको उल्लंघन गरे वापत दण्ड दिएका थिए भन्ने ऐतिहासिक तथ्य पाइन्छ । प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले बही बुझ्ने अड्डालाई साबिक कै कुमारीचोक अड्डामा परिणत गरे र त्यसलाई प्रभावकारी बनाउन मुख्तियार अन्तर्गत राखी सबै अड्डा खानाहरुको हिसाब किताब सोही कुमारीचोकमा जाँच गराई फरफारक लिनुपर्ने व्यवस्था गरे । वि. सं. १९३० मा मालअड्डा, अदालत आदि जस्ता विभिन्न अड्डाहरु स्थापना गरी लेखा राख्ने र लेखापरीक्षण गर्ने कार्य छुट्टाछुट्टै रुपमा गरियो । प्रधानमन्त्री चन्द्र शम्शेरले आर्थिक प्रशासन सुदृढीकरण गर्ने प्रयास स्वरुप वि.सं. १९७३ मा नयाँ सनदसवालहरुको व्यवस्था गरेका थिए । यिनैको पालामा कुमारीचोक अड्डा बसन्तपुरबाट डिल्ली बजार सारिएका थियो । वि.सं. १९०३ देखि २००७ सालसम्म अर्थात १०४ वर्षसम्मको राणा शासनकालमा आर्थिक प्रशासनमा केही सुधार गरेको देखिएता पनि सरकारको आय र व्ययको जानकारी जनता समक्ष नदिई गोप्य राखिने र केही शासक वर्गले मात्र थाहा पाउने गरी राख्ने व्यवस्था थियो । जुन कुरा कच्चा नछाड्नु बाँकी नजोड्नु भन्ने त्यसबखतको सिद्धान्तले पनि पुष्टि गर्दछ । राणाकालमा लेखापालन, नियन्त्रण र परीक्षणको सबै काम कुमारीचोकले नै गर्दथ्यो । पूर्व लेखापरीक्षण, आन्तरिक लेखापरीक्षण र मेसो पुग्ने गरी रकमीलाई दण्ड जरिवाना गर्ने समेत अधिकार कुमारीचोकमा निहित हुँदा कुमारीचोकको कारबाहीमा चित्त नबुझ्ने कर्मचारीले अपिल गर्न चाहेमा सो कार्यका लागि श्रेस्ता अपिल अड्डा गठन भएको थियो । निर्धारित समयमा श्रेस्ता दाखिला नगर्ने कर्मचारीलाई कुमारीचोकले जरिवाना गरेझैं अंग पुगेको स्रेस्ता म्यादभित्र जाँची फारक नदिने कुमारीचोकको कर्मचारी पनि सजायको भागी हुन्थे । राणाकालीन प्रशासनमा कुमारीचोकको हाँक, हुकुमी शासन र श्रेस्ता राख्ने कर्मचारीहरु अति खारिएका, लगनशील, समर्पित, सिपालु अनुशासित र कर्तव्यपरायण हुँदा श्रेस्ता सदा दुरुस्त रहन्थ्यो र त्यसलाई बेलामा लेखापरीक्षण गराई फरफारक गर्न उनीहरु मरिमेट्थे । त्यस समयमा विकास निर्माणका काम प्रायः ठप्प नै थियो र मुलुकी प्रशासन पनि त्यति जटिल र फराकिलो थिएन । यसैले आय व्यय पनि त्यति धेरै नहुँदा कुमारीचोकले लेखापरीक्षण गर्ने काम पनि कम थियो । २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात एकाएक कुमारीचोक अड्डालाई कमजोर बनाइयो । हालको महालेखा परीक्षकको कार्यलय गठन नहुँदासम्म विकास सम्बन्धी खर्चको लेखापरीक्षण गर्ने काम समेत गर्ने गरी महालेखापालको कार्यालय २००८ सालमा स्थापना भयो । यस अन्तर्गत कुमारीचोक अड्डालाई राखियो । यस समयमा लेखा राख्ने व्यवस्थाको परिवर्तनको महसुस भयो । जस अनुरुप २०१६ सालमा आएर सरकारी रकम खर्च सम्बन्धी कार्यविधि नियम लागु भयो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को व्यवस्था अनुसार २०१६ सालमा संवैधानिक एवम् स्वतन्त्र महालेखा परीक्षकको विभाग गठन भयो । नेपालको संविधान, २०१९ ले पनि महालेखा परीक्षकलाई संवैधानिक मान्यता दियो । यस संविधानले महा लेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गरी त्यसको वार्षिक प्रतिवेदन श्री ५ मा चढाउने व्यवस्था गरेको थियो । श्री ५ बाट त्यस्तो प्रतिवेदन राष्ट्रिय पञ्चायतमा पेश लगाउने संवैधानिक व्यवस्था थियो । राष्ट्रिय

पञ्चायत आर्थिक समितिमा लेखा उत्तरदायी अधिकृत (मन्त्रालयका सचिवहरु) लाई बोलाएर छलफल गरी त्यसबाट बाँकी रहेको बेरुजु पञ्चायत नीति तथा जाँचबुझ समितिले फछ्र्यौट गर्न लगाउँथ्यो ।

नेपालको संविधान, २०१९ को तेश्रो संशोधन हुँदा महालेखा परीक्षकलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेत विचार गरी लेखापरीक्षण गर्ने आधिकार थप गरियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले पनि महालेखा परीक्षकलाई संवैधानिक मान्यता दिनुको साथै नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको बिचार गरी लेखापरीक्षण गर्न पाउने अधिकार र कर्तव्यको व्यवस्था एवम् वार्षिक प्रतिवेदन श्री ५ मा चढाउने र श्री ५ बाट त्यस्तो प्रतिवेदन संसद समक्ष राख्न लगाउने व्यवस्था गरेको थियो । लेखापरीक्षणको कार्यलाई व्यवस्थितरुप सञ्चालन गर्नका लागि लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ जारी गरी लागु गरिएको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार महालेखा परीक्षकको व्यवस्था गरी निजको काम, कर्तव्य र अधिकार निर्धारण गरिएको थियो । नेपालको संविधान (२०७२) मा महालेखा परीक्षकको व्यवस्था गरी काम, कर्तव्य र अधिकार निर्धारण गरिएको छ ।

महालेखा परीक्षकलाई लेखापरीक्षण गर्न सुगम हुनुको साथै बेरुजुको मात्रा घटाउन सहायक हुनसक्ने सन्दर्भमा २०१८ सालदेखि आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्य शुरु गरिएको हो । जसअनुसार प्रत्येक केन्द्रीयस्तर कार्यालयमा आन्तरिक लेखापरीक्षण शाखाको स्थापना गरी आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्य शुरु गरिएको थियो । २०२९ सालदेखि तत्कालीन महालेखापाल कार्यालय हाल महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई सुम्पियो । जस अनुसार मातहात कार्यालयबाट मन्त्रालय, विभागमा श्रेस्ता झिकाई वार्षिक रुपमा आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने गरिन्थ्यो । वि. सं. २०३४ सालमा लेखा समूहको गठन आ.व. २०३८।३९ मा ७५ जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको स्थापना भए पछि आन्तरिक लेखापरीक्षण जिल्लास्तरमा सम्बन्धित कार्यालयमा नै गई मासिकरुपमा गर्ने व्यवस्था भयो । सो पश्चात महालेखा नियन्त्रक कार्यालय अर्न्तगत जिल्लास्तरमा रहेका कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरुले आन्तरिक लेखापरीक्षण चौमासिक रुपमा गर्दै आएका छन् ।

३. लेखापरीक्षण

३.१ अर्थ

लेखापरीक्षण भन्नाले लेखापरीक्षक समक्ष प्रस्तुत गएिको नाफा नोक्सान हिसाब, वासलात आदि हिसाब किताबहरुले व्यबसायको सम्पूर्ण आर्थिक कारोबारको यथार्थ स्थितिको चित्रण गरेको छ, छैन नभएको भए कुन कुरामा भएको छैन भनी जाँच गरी पत्ता लगाई ती कुराहरुलाई औंल्याउने बिधिलाई जनाउँछ ।

सरकारी लेखापरीक्षण भन्नाले प्रजातान्त्रिक राज्य सञ्चालनमा सरकारका प्रमुख तीन अङ्गहरु रहेका हुन्छन् । ती मध्ये व्यवस्थापिकाले देशको नीति निर्धारण गर्छ । ऐन कानून निर्माण गर्छ । यसरी व्यवस्थापिकाले निर्धारण गरेको नीति कार्यपालिकाद्वारा कार्यान्वयन गरिन्छ । यस्तो आर्थिक नीतिमा सरकारी धन कुन श्रोतबाट कसरी जम्मा गर्ने भन्ने विषय पर्दछ । यस्तो नीति अन्तर्गत रहेर कार्यपालिकाले आम्दानी र खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसरी आम्दानी खर्च गरेको छ, छैन । सार्वजनिक कोषको सदुपयोग भएको छ, छैन । सरकारले आम्दानी खर्च गरेर प्रस्तुत गरेको आर्थिक विवरणहरुले सही रुपमा आर्थिक स्थितिको चित्रण गरेको छ वा छैन आर्थिक कारोबारको अभिलेख तोकिएको ढाँचामा स्पष्ट देखिने गरी राखेको छ वा छैन ? भनी लेखाको परीक्षण एक स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगबाट गरिने कार्यलाई जनाउँदछ । कुनै पनि संगठन वा निकायको आर्थिक कारोबारको अभिलेख जाँच गर्ने कार्यलाई लेखापरीक्षण भनिन्छ । जसमा लेखा र सोसँग सम्बन्धित विवरण तथा कागजातहरुको शुद्धता एवम् वास्तविकता यकिन गरिन्छ ।

३.२ लेखापरीक्षणका उद्देश्यहरु

सार्वजनिक कोष तथा स्रोत साधनको उपयोग सम्बन्धमा प्रचलित कानूनको पालना र सो सम्बन्धी जिम्मेवारी एवम् जबाफदेही वस्तुपरक र निष्पक्ष ढंगबाट निर्बाह भए नभएको सम्बन्धमा परीक्षण एवम् मूल्यांकन गरी देखिन आएको व्यहोरा औंल्याई आर्थिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा जबाफदेहीता, स्वच्छता, शुद्धता र पारदर्शिता सुनिश्चित गराउनु नै लेखापरीक्षणको उद्देश्य हो । लेखापरीक्षणको एक मात्र उद्देश्य भनेको समग्र वित्तीय अनुशासन कायम गर्नु हो यसका अतिरिक्त उद्देश्यलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. सरकारी आर्थिक कारोबार ठीकसँग भए नभएको जाँच गर्नु

२. गल्तीहरु पत्ता लगाउनु

३. छलकपटहरु पत्ता लगाउनु

४. छल्ने नियतले लेखामा हेरफेर गरेको पत्ता लगाउनु

५. व्यवस्थापनलाई उचित सल्लाह दिनु

६. विश्वासनीय वित्तीय प्रतिवेदन उपलव्ध गराउनु

७. आर्थिक अनुशासन कायम गरी आर्थिक प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनु ।

३.३ लेखापरीक्षणका सिद्धान्तहरु

लेखापरीक्षण स्रेस्ता एवम् कागजातहरुको अध्ययन, मूल्यांकन, विश्लेषण गर्ने एक विशिष्ट विधा भएकोले यसका केही आधारभूत सिद्धान्त एवम् मान्यताहरु हुन्छन् । जसलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१. स्वतन्त्रताको सिद्धान्त (Principle of Independence),

२. वस्तुनिष्ठताको सिद्धान्त (Principle of Objectivity),

३. पुर्णताको सिद्धान्त (Principle of Full Disclosure),

४. गहनता सिद्धान्त (Principle of Materiality),

५. प्रमाण (Evidence),

६. लेखापरीक्षण सावधानी (Due Audit Care),

७. स्वच्छ प्रस्तुतीकरण (Fair Presentatoin), र

८. नैतिक आचरण (Ethical Conduct)

३.४ लेखापरीक्षणका प्रकारहरु

मुख्य गरेर लेखापरीक्षण २ प्रकारका हुन्छन् । पहिलो आन्तरिक लेखापरीक्षण हो भने अर्को अन्तिम लेखापरीक्षण हो । लेखापरीक्षणका सबै प्रकारहरुको चर्चा गर्न निम्न लिखित रुपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

१) पूर्व लेखापरीक्षण (Pre-audit)

२) आन्तरिक लेखापरीक्षण (Internal Audit)

३) अन्तिम लेखापरीक्षण (Final Audit)

४) प्राविधिक लेखापरीक्षण (Technical Audit)

५) कार्यमूलक लेखापरीक्षण (Performance Audit)

६) सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audit)

७) व्यवस्थापन लेखापरीक्षण (Management Audit)

३.४.१ पूर्व लेखापरीक्षण (Pre-audit)

भुक्तानी दिनुपर्ने कारोबारको भुक्तानी दिनु अगाडि नै गरिने लेखापरीक्षणलाई पूर्व लेखापरीक्षण भनिन्छ । पूर्व लेखापरीक्षण इकाइबाट लेखापरीक्षण भई सकेपछि मात्र भुक्तानी गरिन्छ । नेपालमा लेखाका कर्मचारीहरुबाट गरिने जाँच पनि एक किसिमको पूर्व लेखापरीक्षण नै हो ।

३.४.२ आन्तरिक लेखापरीक्षण (Internal Audit)

- ❖ सरकारी कार्यालयमा भएको खर्च तथा आम्दानीको महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकिदिए बमोजिम सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट हुने लेखापरीक्षण नै आन्तरिक लेखापरीक्षण हो ।
- ❖ अन्तिम लेखापरीक्षण गर्नु अगाडि कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट हुने लेखापरीक्षण नै आन्तरिक लेखापरीक्षण हो ।
- ❖ आन्तरिक लेखापरीक्षण आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मूल्यांकन गर्ने प्रमुख संयन्त्र हो ।

आन्तरिक लेखापरीक्षणका उद्देश्यहरु

- ❖ सरकारी निकायबाट गरिने आम्दानी तथा खर्च र त्यसको लेखाङ्कन प्रचलित कानूनद्वारा निर्दिष्ट प्रकृया अनुरुप भए/ नभएको परीक्षण गरी वित्तीय जबाफदेहीतामा पारदर्शिता कायम गर्न सहयोग पुर्‍याउनु,
- ❖ व्यवस्थापनलाई आवशयक पर्ने वित्तीय प्रतिवेदनहरु समयमै सही र भरपर्दो रुपमा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्नु, र
- ❖ स्वच्छ, सन्तुलित र नियमितताको परिपालना, मितव्ययी तथा प्रभावकारीरुपमा आर्थिक प्रशासन सञ्चालन गर्न व्यवस्थापनलाई सहयोग पुर्‍याउनु । (आन्तरिक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६८) ।

आन्तरिक लेखापरीक्षणको क्षेत्र

- ❖ आन्तरिक लेखापरीक्षण निर्देशिका,२०६८ बमोजिम आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्यक्षेत्र नियमितता, मित्यव्ययिता र कार्यदक्षता समेतको जाँच गर्ने गरी तोकेको छ ।
- ❖ वित्तीय कारोबारको गणितीय शुद्धताको परीक्षण,
- ❖ प्रचलित कानूनको पालना भए/नभएको परीक्षण,
- ❖ वित्तीय साधनको उपयोग मितव्ययी, दक्षता र प्रभावकारीरुपमा भए/नभएको परीक्षण,
- ❖ स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा निर्धारित लक्ष्य प्राप्ति गरे/नगरेको परीक्षण,
- ❖ वित्तीय प्रतिवेदनहरुले आर्थिक कारोबारको सही र यथार्थ चित्रण प्रस्तुत गरे/ नगरेको परीक्षण,

- ❖ संगठनले अपनाएको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मूल्याङ्कन ।
- ❖ (आन्तरिक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६८) ।
- ❖ आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्बन्धी कानून
- ❖ आन्तरिक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०६८
- ❖ आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४
- ❖ सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ तथा नियमावली, २०६४
- ❖ अन्य प्रचलित कानूनहरु ।

३.४.३ अन्तिम लेखापरीक्षण (Final Audit)

अन्तिम लेखापरीक्षण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरु तपसिल अनुसार रहेका छन् :

- अन्तिम लेखापरीक्षण भन्नाले महालेखा परीक्षकको विभागबाट हुने लेखापरीक्षण सम्झनुपर्दछ । (आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ दफा २ (थ)) ।
- प्रत्येक कार्यालयले सबै प्रकारका आय व्यय तोकिए बमोजिमको लेखा र आर्थिक विवरण पेश गरी महालेखा परीक्षकको विभागबाट अन्तिम लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने छ । (आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ दफा १६ (२) ।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्पन्न भएपछि महालेखा परीक्षकबाट हुने लेखापरीक्षण नै अन्तिम लेखापरीक्षण हो । (लेखापरीक्षण ऐन, २०४८) ।
- कार्यालय प्रमुखले महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट तोकिए बमोजिम लेखा र आर्थिक विवरण पेश गरी अन्तिम लेखापरीक्षण गराउनु पर्नेछ । (आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ नियम ९७) ।

सरकारी कार्यालयका हकमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट हुने लेखापरीक्षण नै अन्तिम लेखापरीक्षण हो । सरकारी कार्यालयमा नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुन्छ । नेपालको संविधान, लेखापरीक्षण ऐन,२०४८, आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ र आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी अन्य ऐनहरु लगायत अन्य प्रचलित कानूनलाई आधार लिई महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट तोकिएका लेखापरीक्षकबाट सरकारी कार्यालयको लेखापरीक्षण हुन्छ । व्यवसायिक संस्थाको पनि अन्तिम लेखापरीक्षण स्वतन्त्र लेखापरीक्षकबाट हने गर्दछ ।

अन्तिम लेखापरीक्षण सम्बन्धी कानूनहरु

- नेपालको संविधान
- लेखापरीक्षण ऐन, २०४८
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन,२०६३ तथा नियमावली, २०६४
- अन्य प्रचलित कानूनहरु ।

३.४.४ प्राविधिक लेखापरीक्षण (Technical Audit)

सरकारी कार्यालयमा राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्रबाट हुने लेखापरीक्षण नै प्राविधिक लेखापरीक्षण हो । यो विशेष गरी ठूला र प्राविधिक रुपमा जटिल खालका सार्वजनिक निर्माण कार्यहरुको लेखा परीक्षाणसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

३.४.५ कार्यमूलक लेखापरीक्षण (Performance Audit)

सरकारी कार्यालयहरुको मितव्ययिता, कार्य दक्षता र प्रभावकारिताको जाँचका रुपमा गरिने लेखापरीक्षण कार्यमूलक लेखापरीक्षण हो । नेपालमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकको विभागबाट हुन्छ । कार्यमुलक लेखापरीक्षणसम्बन्धी मार्गदर्शन, २०५२ जारी भएकोमा सो कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्बन्धी मार्गदर्शन, २०७० का रुपमा संशोधन भएको छ ।

३.५ लेखापरीक्षणका समस्याहरु

- लेखापरीक्षकले कार्यमूलक भन्दा नियमितताको लेखापरीक्षणमा जोड दिने गरेको
- सार्वजनिक लेखा समितिले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन छलफलमा खासै ध्यान नदिने
- बहुसीपयुक्त र क्षमतावान कर्मचारीको अभाव
- लेखापरीक्षण मार्गदर्शन निर्देशिकाहरु प्रभावकारी रुपले कायांन्वयनमा नआएको
- कतिपय निर्देशिका मार्गदर्शनहरु अद्यावधिक गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका
- लेखापरीक्षणको लागि माग भए अनुरुप श्रोत साधन उपलव्ध नहुने र बजेटमा स्वयत्तता नभएको

- ❖ आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रभावकारी नहुनु, पेशागत दक्षताको कमी, जनशक्तिलाई तालिम पर्याप्त नहुनु, दोहोरो जिम्मेवारीका कारण स्वतन्त्र नहुनु, आन्तरिक लेखापरीक्षण मानदण्ड नहुनु, जारी निर्देशिका अवलम्वन नहुनु, अनुगमनको कमी
- ❖ आन्तरिक नियन्त्रण प्रभावकारी नहुनु
- ❖ बेरुजु औंल्याउने प्रकृयामा लेखापरीक्षकहरु वीच एकरुपता कायम गर्न नसकिएको
- ❖ जनशक्ति विकासको पयांप्त अवसर नहुनु
- ❖ कर्मचारीलाइं उत्प्रेरित गर्न नसकिएको
- ❖ जोखिममा आधारित लेखापरीक्षणका आधुनिक अवधारणाको प्रयोग हुन नसकेको
- ❖ सबै सार्वजनिक खर्च रकम लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा नपर्नु
- ❖ बजेट तथा कारोवारमा भएको वृद्धिसगै लेखापरीक्षण जनशक्तिमा वृद्धि नहुनु
- ❖ लेखापरीक्षणमा औल्याइंएका बेरुजु उपर कारवाही नहुने अवस्था हुनु ।

३.६ लेखापरीक्षणका समस्या समाधानका उपायहरु

- ❖ उपचारात्मक एवम् निरोधात्मक दुवै पक्षहरुलाई ध्यान दिइनुपर्ने
- ❖ विधिको पालना गर्ने गराउने
- ❖ दण्डहीनताको अवस्थालाई अन्त्य गर्न व्यवहार परिवर्तन गर्ने
- ❖ बेरुजु फछ्र्यौट समितिको कार्य क्षेत्रमा विस्तार गर्ने
- ❖ केन्द्रीय तहसिल कार्यालयको साविक भूमिका बढाउने
- ❖ प्रचलित कानूनहरु (मुलुकी ऐन, आर्थिक कार्यविधि ऐन, आर्थिक कार्यविधि नियमावली र सेवा सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीहरु) मा आवश्यक संशोधन गरिनुपर्ने ।

४. निष्कर्ष

लेखापरीक्षण आर्थिक प्रशासनको मेरुदण्ड मात्र नभएर सुशासनको प्रमुख औजार समेत हो । सार्वजनिक जिम्मेवारी र जबाफदेहीताको परिपालनाको सन्र्दमा सरकारी लेखापरीक्षणको महत्व अझ बढी हुने देखिन्छ । नेपालको सरकारी लेखापरीक्षणको विकासक्रमलाई हेर्दा यहीं जिम्मेवारी र जबाफदेहीता परिपालनाको सन्दर्भमा लेखापरीक्षणको व्यवस्था भएको देखिन्छ । नेपालको संविधान र कानूनी व्यवस्था अनुसार महालेखा परीक्षकले सरकारी लेखापरीक्षण गर्ने कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ । यसको अलावा कार्यकारीले संगठन भित्रैबाट कोष तथा लेखा

नियन्त्रक कार्यालयले आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्दै आएको छ । सरकारी लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा देखिएका कमी कमजोरीहरुलाई लेखापरीक्षणको सन्दर्भमा विश्वव्यापीरुपमा विकास भएका नबीनतम अवधारणहरुलाई अनुशरण गरी समयसापेक्ष लेखापरीक्षण पद्धति अपनाउन सके आर्थिक प्रशासनको सुधारमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

⌘✿⌘

सन्दर्भ सामाग्री

- गौतम, बाबुराम, (२०७१), नेपालको सार्वजनिक प्रशासन सिद्धान्त र व्यबहारः आर्थिक प्रशासन, लेखा र लेखापरीक्षण, सम्पत्ति मासिक पत्रिका, काठमाडौं ।
- चौधरी, आर. पि., (२०५३), लेखापरीक्षणको सिद्धान्त, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- डोटेल, रामुप्रसाद, (२०६७), नेपालमा सरकारी लेखापरीक्षण व्यवस्था, पराग, राजस्व बिशेषाङ्क, दोश्रो अङ्क २०६७, काठमाडौं ।
- नेपालको संविधान (२०७२)
- लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
- बिष्ट, बालगोबिन्द र श्रेष्ठ, सत्यनारायण, (२०५९) नेपालमा सरकारी बजेट तथा लेखाप्रणाली (लेखापरीक्षण सहित), पैरबी प्रकाशन, काठमाडौं ।

नेपालमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको स्थिति र यसको प्रभावकारिता

✍ किसन सिंह बस्नेत

सार

राज्यको भूमिका र क्रियाकलापमा भएको वृद्धिसँगै सार्वजनिक वित्त परिचालनको क्षेत्र र दायरामा बिस्तार एवं विविधीकरण भईरहेको छ । सरकारले आर्थिक नीति निर्माण गरी तद्अनुरुप सार्वजनिक वित्तको परिचालन गरेर अर्थतन्त्रलाई वाञ्छित दिशा निर्देश गर्ने र अवाञ्छित दिशातर्फ उन्मुख हुन नदिने कार्य गर्दछ । यसका लागि सार्वजनिक आय, सार्वजनिक व्यय तथा सार्वजनिक ऋण जस्ता उपकरणहरुको उपयोग गरिएको हुन्छ । जसबाट आर्थिक वृद्धि, आर्थिक स्थायित्व एवं पूर्ण रोजगारी हासिल गर्ने उद्धेश्य राखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा नेपाली जनताको जीवनस्तर उठाउने लक्ष्य प्राप्तिका लागि सार्वजनिक वित्तलाई कुशलतम एवं प्रभावकारी रुपले परिचालन गर्ने प्रयास गरिएको छ । नेपालमा कुल राजस्व तथा वैदेशिक अनुदानबाट प्राप्त हुने सार्वजनिक आय विगतदेखि नै सार्वजनिक खर्चको आवश्यकताको तुलनामा न्यून रहँदै आएकोले न्यून वित्त परिचालन गरी स्रोतको पूर्ति गरिदै आएको छ । नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुरुप संघीय शासन प्रणालीको कार्यान्वयनको क्रममा सार्वजनिक खर्चको आकार बढ्ने निश्चित छ । विगत केही वर्षदेखि राजस्वमा उल्लेख्य वृद्धि हुँदै आएको भएता पनि यसको दिगोपना कायम गर्ने चुनौती विद्यमान छ । यसरी बढ्दो सार्वजनिक खर्चको आवश्यकतालाई धान्नका लागि वैदेशिक अनुदान तथा सार्वजनिक ऋणमा आगामी दिनहरुमा अझ बढी भर पर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ । सार्वजनिक खर्चतर्फ पनि चालू प्रकृतिका खर्चलाई मितव्ययी तुल्याउँदै पुँजीगत खर्च परिचालनको परिमाण तथा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यसैगरी सार्वजनिक ऋणलाई अत्यावश्यक क्षेत्रमा परिचालन गर्दै भविष्यमा यस माथिको निर्भरतालाई साँघुरो तुल्याउनु जरुरी छ । यसरी सार्वजनिक आयको क्षेत्र फराकिलो तुल्याउने, सार्वजनिक व्ययलाई प्राथमिकताका क्षेत्रहरुमा केन्द्रित गर्ने र सार्वजनिक ऋण अति आवश्यक क्षेत्रमा मात्र उपयोग गर्दै मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रलाई दिगो, गतिशील र आत्मनिर्भर तुल्याई आर्थिक समृद्धिको मार्गचित्रमा अगाडि बढ्न सकिनेछ ।

✍उप सचिव, अर्थ मन्त्रालय

१. पृष्ठभूमि

राज्यको उत्पत्तिसँगै सीमित रुपमा भए पनि सार्वजनिक वित्तको उपयोग हुन थालेको थियो । प्राचीन कालदेखि नै राज्यले समाजमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने र मुलुकलाई वाह्य आक्रमण हुनबाट जोगाउने कार्य गर्दथ्यो । यसका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत करको रुपमा उठाउने गरिन्थ्यो । त्यतिखेर राज्यका क्रियाकलाप सरल किसिमका भएकाले सार्वजनिक वित्त परिचालनका प्रारुप पनि साधारण किसिमका थिए । राज्यको भूमिका र क्रियाकलापमा भएको वृद्धिसँगै सार्वजनिक वित्त परिचालनको क्षेत्र र दायरामा बिस्तार र विविधीकरण हुँदै आएको पाइन्छ । मूलतः सरकारले निर्वाह गर्ने भूमिकाका आधारमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको क्षेत्र र दायरा निर्धारण हुने गर्दछ ।

विसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्म विश्वमा राज्यको भूमिका कम र निजी क्षेत्रको भूमिकालाई बढावा दिइएको थियो । Adam Smith, J. B. Say, J. S. Mill लगायतका शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरुले “Laissez Faire Economy” मा जोड दिएका थिए । यस्तो अर्थव्यवस्थामा सरकारले कम भन्दा कम कर संकलन गर्ने, सार्वजनिक खर्चमा मितव्ययिता अपनाउने, निजी क्षेत्रलाई बढावा दिई सरकार लोक कल्याणकारी कार्यमा मात्र सीमित हुनुपर्ने मान्यता राखिन्थ्यो । विश्वमा सन् १९३० मा देखिएको आर्थिक मन्दीको समस्या समाधान गर्न राज्यको भूमिका बढाउनुपर्ने अवधारणाको विकास भयो । यस क्रममा सन् १९३६ मा अर्थशास्त्री John Maynard Keynes को “The General Theory of Employment, Interest and Money” नामक पुस्तक प्रकाशन भए पश्चात् अर्थतन्त्रलाई गतिशीलता दिन सरकारी लगानी बढाउनुपर्ने बिषयमा जोड दिन थालियो । प्रथम विश्व युद्धपछि तत्कालीन सोभियत संघबाट शुरु भएको योजनावद्ध विकासको अवधारणाको प्रचलनसँगै अर्थतन्त्रमा राज्यको भूमिकामा बिस्तार हुँदै आयो । यसबाट पनि विगतमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको आवश्यकता र महत्व बढ्दै गएको देखिन्छ ।

द्वितीय विश्वयुद्धको समाप्तिसँगै विश्वव्यापी रुपमा पुनर्निर्माणको चरण शुरु गरिएको थियो । यस क्रममा विकासशील र उपनिवेशबाट उन्मुक्ति पाएका नवोदित राष्ट्रमा योजनावद्ध विकास र विकास प्रशासनको अवधारणा लागु गरिएको थियो । यस अवधारणा अनुसार विकासका Actors मध्ये सरकार एक Actor रहेको र यसका लागि सीमित स्रोत र साधनको महत्तम परिचालन गर्नुपर्ने मान्यता रहेको थियो । सन् १९८० को दशकको उत्तरार्द्धतिर विश्वव्यापी रुपमा अर्थतन्त्रमा उदारीकरणको अवधारणा लागु गरियो । यस अवधारणा अनुसार सरकारको भूमिका गैर सरकारी क्षेत्रको विकास र बिस्तारमा सहजकर्ता एवं नियामकका रुपमा हुनुपर्ने भन्ने हो । एक्काइसौं शताब्दीको पहिलो दशकको उत्तरार्द्धतिर घरजग्गा क्षेत्रबाट शुरु भएको वित्तीय संकटले अर्थतन्त्रमा पुनः राज्यको अर्थपूर्ण सहभागितालाई आमन्त्रण गरेको देखियो । यसरी आवधिक रुपमा अर्थतन्त्रमा सरकारको भूमिका कम वा बढी जस्तो भए पनि सार्वजनिक

वित्त परिचालनको अपरिहार्यता र प्रभावकारिता आवश्यक पक्षको रुपमा रही आएको छ । जसबाट मुलुकको अर्थतन्त्रलाई वाञ्छित दिशामा अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

नेपालमा वि.सं. २००७ साल पूर्व बन्द राजनितिक व्यवस्थाले गर्दा सरकारको आम्दानी गोप्य राख्ने र शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने तथा शासकहरुको निजी कार्य गर्ने जस्ता सीमित क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च गरिन्थ्यो । २००७ सालको राजनितिक परिवर्तन पश्चात् २००८ सालमा पहिलो पटक सरकारको आम्दानी र खर्चको विवरण समेटेर बजेट ल्याइएको थियो । यसैगरी २०१३ सालमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजना लागु गरी योजनावद्ध विकासको प्रयासको थालनी गरिएको थियो। यसैक्रममा राज्यको कार्यक्षेत्र र भूमिका पनि बढ्दै गएको थियो । विगत पञ्चायत कालमा राज्यको केन्द्रीय भूमिका रहने अर्थ प्रणाली अंगीकार गरिएको थियो । पञ्चायत कालको उत्तरार्द्धतिर केही सीमित रुपमा उदारीकरणको प्रयास भएको पाइन्छ । २०४६ सालको राजनितिक परिवर्तन पश्चात् मात्र अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई सर्वाधिक महत्व दिन थालिएको हो । सरकार अत्यावश्यक क्षेत्रमा मात्र सीमित रही निजी क्षेत्रलाई लगानीका लागि उत्प्रेरित गर्ने एवं सार्वजनिक संस्थानहरु निजीकरणमा लैजाने नीतिहरु लागु गरियो । २०६२/६३ सालको पछिल्लो राजनितिक परिवर्तनसँगै सरकारी र निजी क्षेत्रका साथै निजी क्षेत्रमा सहकारीको आयामलाई समेत प्राथमिकताका साथ अगाडि सारिएको छ । आर्थिक क्षेत्रको यस मूलभूत दृष्टिकोणलाई अगाडि बढाउन सार्वजनिक वित्त परिचालनका क्रममा सीमित स्रोत र साधनको महत्तम परिचालन गरी यसको प्रभावकारिता बढाउनुपर्न खाँचो देखिएको छ ।

२. अवधारणा

सार्वजनिक वित्त परिचालनका बिषयमा विभिन्न विद्वानहरुले आ(आफ्नो व्याख्या र परिभाषा दिएका छन् । यस सन्दर्भमा Professor Dalton ले “Public finance deals with income and expenditure of public authorities and with the manner in which one is adjusted to the other” भनि उल्लेख गरेका छन् । सार्वजनिक वित्त परिचालन गर्नुको प्रमुख लक्ष्य नै सरकारले निर्धारण गरेको आर्थिक नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न सीमित स्रोत र साधनको कुशलतम परिचालन गरी अर्थतन्त्रलाई वाञ्छित दिशानिर्देश गर्नु र अवाञ्छित दिशातर्फ उन्मुख हुन नदिनु हो । मूलरुपमा सार्वजनिक वित्तमा मुलुकको अर्थतन्त्रमा सरकारको भूमिका के कस्तो हुने भन्ने अध्ययन गरिन्छ । यसमा विद्यमान स्रोत र साधनको महत्तम परिचालन गर्दै आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, आयको वितरणात्मक न्याय कायम गर्ने र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हासिल गर्ने उद्धेश्य राखिएको हुन्छ ।

सार्वजनिक वित्त परिचालनका लागि सार्वजनिक आय, सार्वजनिक व्यय तथा सार्वजनिक ऋण जस्ता उपकरणहरु उपयोग गरिन्छ । वित्तीय साधनको रुपमा सरकारले राजस्व, वैदेशिक सहायता र सार्वजनिक ऋणको परिचालन गर्दछ । यी स्रोतबाट नै राज्यले आधारभूत रुपमा

गर्नुपर्ने चालू प्रकृतिका खर्च, विकास निर्माणका क्षेत्रमा पुँजीगत खर्च र विभिन्न कार्यक्रम तथा आयोजनामा सरकारको शेयर तथा ऋण लगानी र सार्वजनिक ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसबाट दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, रोजगारी सृजना गर्ने, आयमा वितरणात्मक न्याय कायम गर्ने, भुक्तानी सन्तुलन अनुकूल राख्ने, मुद्रास्फीति नियन्त्रण गरी उपयुक्तस्तरमा कायम राख्ने लगायतका उद्धेश्यहरु हासिल गर्न योगदान पुऱ्याउने प्रयास गरिएको हुन्छ ।

सार्वजनिक वित्तका क्षेत्रमा राजस्व परिचालनको कार्य परम्परागत समयदेखि नै अबलम्वन गरिदैं आएको हो । यसर्थ पनि सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनका लागि राजस्व परिचालन केन्द्र भागमा अवस्थित रहेको हुन्छ । राजस्व परिचालनबाट नै राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वहरुको लागि आधार मिल्ने गर्दछ । यसैबाट मुलुकमा सार्वजनिक खर्चका निम्ति स्रोतको प्रत्याभूतिका साथै आय एवं सम्पन्नतामा वितरणात्मक न्याय कायम गर्दै असमानतालाई घटाउने लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रयास गरिएको हुन्छ । राजस्व परिचालन गर्दा भने यसैका कारणले आर्थिक गतिविधिलाई अवरोध गर्न नहुने दृष्टिकोण रहेको छ ।

राजस्वलाई मूल रुपमा कर राजस्व र गैरकर राजस्वमा विभाजन गरी अध्ययन एवं विश्लेषण गरिन्छ । कर राजस्व भन्नाले राज्यको व्यवस्थापकीय अंगको स्वीकृतिमा कर तिर्ने व्यक्ति वा निकायले कुनै प्रत्यक्ष एवं तत्काल प्राप्त गर्ने लाभ विना सरकारलाई अनिवार्य रुपमा भुक्तानी गर्नुपर्ने दायित्व हो । कर राजस्वलाई पुनः प्रत्यक्ष कर र अप्रत्यक्ष करमा विभाजन गरिन्छ । करको भार सार्न नमिल्ने अवस्थाको करलाई प्रत्यक्ष कर भनिन्छ । यसमा आयकर, घरबहाल कर, सम्पत्ति कर, पुँजीगत लाभ कर पर्दछन् । यसैगरी करको भार सार्न मिल्ने वा उपभोक्ता तहमा करको भार पर्ने कर अप्रत्यक्ष कर हो, यसमा बिक्री कर, बिक्री करकै आधुनिक रुपमा रहेको मूल्य अभिवृद्धि कर, भंसार महसुल, अन्तःशुल्क आदि पर्दछन् । नेपालमा पारदर्शी कारोवारमा आधारित हुने मूल्य अभिवृद्धि करलाई समग्र कर प्रणालीको मेरुदण्डको रुपमा विकास गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ ।

सार्वजनिक व्यय भन्नाले राज्यले लिएका वृहत लक्ष्य हासिल गर्न गरिने खर्चलाई बुझिन्छ । सार्वजनिक व्यय सरकारी उपभोग, सरकारी लगानी र भुक्तानी स्थानान्तरण गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । सरकारी उपभोगमा सरकारले गर्नैपर्ने चालू प्रकृतिका खर्च रहेका हुन्छन् । सरकारी लगानीमा भौतिक पूर्वाधार लगायतका दीर्घकालीन प्रकृतिका लगानी पर्दछन् । यसैगरी भुक्तानी स्थानान्तरणमा अनुदान, सामाजिक सुरक्षा भत्ता जस्ता खर्चहरु पर्दछन् । नेपालमा सार्वजनिक खर्चलाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको वर्गीकरणको मापदण्ड अनुरुप चालू खर्च, पुँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्थामा वर्गीकरण गरिएको छ । सार्वजनिक खर्चलाई दिगो एवं महत्तम रुपमा उपयोग गर्न आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेट तथा कार्यक्रम

कार्यान्वयन गरिन्छ । यसका लागि बजेटको निकासा, खर्च लेखांकन, प्रतिवेदन, लेखा परीक्षण तथा अनुगमन र मूल्यांकन प्रणालीलाई नतिजामूलक बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

मुलुकमा विद्यमान सीमित स्रोत र साधनको महत्तम उपयोग गर्न घाटा बजेट प्रणाली अबलम्वन गर्ने र सोका लागि न्यूत वित्त परिचालन गर्ने एक महत्वपूर्ण उपकरणका रुपमा सार्वजनिक ऋण परिचालन रहेको हुन्छ । वास्तवमा सार्वजनिक आय र व्ययका बीच रहने स्रोतको अन्तर परिपूर्ति गर्न सार्वजनिक ऋण परिचालन गरिन्छ । सार्वजनिक ऋण आन्तरिक र वाह्य गरी दुई वटा स्रोतबाट परिचालन गर्न सकिन्छ । नेपालमा सार्वजनिक वित्त परिचालनमा घाटा बजेट पद्धति अबलम्वन गरी न्यून वित्त परिपूर्तिका लागि सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने गरिएको छ ।

३. नेपालमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको विद्यमान स्थिति

नेपालको अर्थतन्त्रलाई दिगो र गतिशील ढंगले अगाडि बढाउँदै नेपाली जनताको जीवनस्तर उठाउने लक्ष्य प्राप्तिका लागि सार्वजनिक वित्तलाई कुशलतम रुपमा परिचालन गर्ने प्रयास भएको छ । पछिल्लो अवधिमा २०६२/६३ सालको राजनितिक परिवर्तनलाई नयाँ संविधान मार्फत संस्थागत गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाउँदै लगिएको छ । यद्यपि संविधान निर्माणको प्रक्रियामा सबै राजनितिक शक्तिहरु बीच मतैक्यता कायम हुन नसक्दा राजनितिक संक्रमण पूर्ण रुपमा सङ्लिन बाँकी देखिदैंछ । यसबीचमा राजनितिक वातावरण अनुकूल नहुँदा बजेट समयमै ल्याउन नसकिने जस्ता असहज परिस्थितिबाट समेत मुलुक गुज्रन पुग्यो । यद्यपि पछिल्ला ३ आर्थिक वर्षमा भने बजेट आषाढ महिनामै आएको थियो । नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुसार आगामी आर्थिक वर्ष २०७३/७४ का लागि बजेट जेठ १५ गते नै “Early Budget” का रुपमा आएको छ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि चौधौं योजनाका रुपमा त्रिवर्षीय योजना लागु गरिदैंछ । आवधिक योजनाले लिएका उद्धेश्य र रणनीति अनुरुप बजेट तथा कार्यक्रम लागु गरिएमा मुलुकले तय गरेका वृहत्तर लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुग्नेछ । यसका लागि सार्वजनिक वित्तको कुशलतम परिचालनको आवश्यकता रहन्छ । हाम्रो सार्वजनिक वित्त परिचालनको विद्यमान स्थिति देहाय अनुसार रहेको छ :

३.१ सार्वजनिक आय

सार्वजनिक आयको प्रमुख आधार नै राजस्व हो । विकासशील मुलुकमा राजस्वका अतिरिक्त वैदेशिक अनुदान पनि सरकारी आयको स्रोतको रुपमा रहेको हुन्छ । सार्वजनिक आयको तुलनामा सार्वजनिक व्यय बढी भएको अवस्थामा आन्तरिक तथा वाह्य ऋण र नगद मौज्दातमा परिवर्तन गरी स्रोत जुटाउने गरिन्छ । नेपाल सरकारबाट पनि राजस्व, वैदेशिक अनुदान र ऋणको सावाँ फिर्ताबाट सार्वजनिक खर्चका लागि स्रोत नपुग भएको अवस्थामा वाह्य तथा आन्तरिक ऋण र नगद मौज्दात समेत उपयोग गर्ने गरिएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा सार्वजनिक आय रु. ५ खर्ब ८७ अर्ब ९४ करोड परिचालन हुने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा सार्वजनिक आय रु. ४ खर्ब ५० अर्ब ४१ करोड परिचालन भएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को यथार्थ सार्वजनिक आयको तुलनामा चालू आर्थिक २०७२/७३ को यस्तो आय ३१.१४ प्रतिशतले बढी रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को तुलनामा सरकारी आयको वृद्धिदर १३.१२ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को कुल सरकारी आयमा राजस्व परिचालन, वैदेशिक अनुदान र ऋणको सावाँ फिर्ताको अनुपात क्रमशः ८०.८० प्रतिशत, १८.८६ प्रतिशत र ०.३४ प्रतिशत रहने अनुमान छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि अनुमानित सार्वजनिक आयको अनुपात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा २६.०५ प्रतिशत हुने देखिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ र २०७१।७२ मा यस्तो अनुपात २१ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको थियो ।

३.१.१ राजस्व परिचालन

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा रु. ४ खर्ब २७ अर्ब १ करोड कर राजस्व र रु. ४८ अर्ब गैह्रकर राजस्व गरी रु. ४ खर्ब ७५ अर्ब १ करोड राजस्व परिचालन हुने अनुमान छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा रु. ४ खर्ब ५ अर्ब ८६ करोड राजस्व परिचालन भएको थियो । पछिल्लो अवधिको कुल राजस्व परिचालनमा कर राजस्व र गैह्रकर राजस्वको अनुपात क्रमश: ८७ प्रतिशत र १३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६८।६९ देखि आर्थिक वर्ष २०७२।७३ को अवधिमा कर राजस्वमा अप्रत्यक्ष करको रुपमा रहेको वस्तु तथा सेवामा आधारित करको योगदान सर्वाधिक ४५ प्रतिशतको हाराहारी देखिएको छ । यसै अवधिमा प्रत्यक्ष करको रुपमा रहने आय, मुनाफा तथा पुँजीगत लाभ करको कुल राजस्वमा योगदान करिब २१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

गैह्रकर राजस्वतर्फ आर्थिक वर्ष २०७२।७३ मा सबैभन्दा बढी सम्पत्तिबाट प्राप्त आय रु. २१ अर्ब ५८ करोड हुने अनुमान गरिएको छ, जसबाट कुल राजस्व परिचालनमा ४.५४ प्रतिशत योगदान पुग्ने देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६९।७० देखि २०७१।७२ सम्मको कुल राजस्वमा यस्तो करको योगदान करिब ६ प्रतिशत देखिएकोमा आर्थिक वर्ष २०६८।६९ मा कुल राजस्वको ७.२२ प्रतिशत पुगेको थियो । गैह्रकर राजस्वमा सबैभन्दा कम दण्ड र जरिवानाको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०६८।६९ देखि आर्थिक वर्ष २०७०।७१ सम्ममा करिब ०.१३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७१।७२ यस्तो अनुपात केही बढेर ०.३१ प्रतिशत पुगेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२।७३ मा दण्ड र जरिवाना कुल राजस्वको ०.११ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ ।

३.१.२ वैदेशिक अनुदान

वैदेशिक अनुदानबाट आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल विनियोजित बजेटमा रु. १ खर्ब १० अर्ब ९२ करोड व्यहोर्ने अनुमान गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा वैदेशिक अनुदान रु. ३६ अर्ब ३७ करोड परिचालन भएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अनुमानित वैदेशिक अनुदान अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को तुलनामा करिब २०५ प्रतिशतले बढी देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा रु. ४० अर्ब ८१ करोड वैदेशिक अनुदान परिचालन भएकोमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० र २०७०/७१ मा यस्तो अनुदान क्रमश: रु. ३५ अर्ब २२ करोड र रु. ३३ अर्ब ९६ करोड रहेको थियो।

३.२ सार्वजनिक खर्च

सरकारले आधारभूत रुपमा गर्नुपर्ने चालू खर्च, विकास र निर्माणका लागि पुँजीगत खर्च तथा सार्वजनिक संस्थान र आयोजनाहरुमा ऋण तथा शेयर लगानी र सार्वजनिक ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीका लागि वित्तीय व्यवस्थामा सार्वजनिक खर्च गर्दछ। नेपाल सरकारको आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल अनुमानित सार्वजनिक खर्च रु. ८ खर्ब १९ अर्ब ४६ करोड हुने अनुमान गरिएको छ, जुन अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को यथार्थ खर्च रु. ५ अर्ब ३१ करोड ५५ करोडको तुलनामा ५४.१६ प्रतिशतले बढी छ। यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अनुमानित सरकारी खर्च पाँच वर्ष अगाडिको आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को यथार्थ खर्च रु. ३ खर्ब ३९ अर्ब १६ करोडको तुलनामा १४१.६ प्रतिशतले बढी रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा कुल सरकारी खर्च आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को तुलनामा ५.७४ प्रतिशतको अनुपातमा सिमान्त वृद्धि भएको थियो। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ र २०७१/७२ मा भने कुल सरकारी खर्च अघिल्ला आर्थिक वर्षहरुको अनुपातमा करिब समान किसिमले क्रमश: २१.३ प्रतिशत र २२.१८ प्रतिशतले बढेको थियो।

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि कुल विनियोजित बजेट रु. ८ खर्ब १९ अर्ब ४६ करोड मध्ये चालू खर्च ५९.१ प्रतिशत, पुँजीगत खर्च २५.५ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्थातर्फ १५.४ प्रतिशत विनियोजन गरिएको छ। अघिल्लो आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कुल यथार्थ खर्च रु. ५ खर्ब ३१ अर्ब ५५ करोड मध्ये चालू खर्च ६३.८५ प्रतिशत, पुँजीगत खर्च १६.७२ प्रतिशत र ऋणको भुक्तानीतर्फ १२.१२ प्रतिशत खर्च भएको थियो। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को सार्वजनिक खर्चको अनुपात ३६.४४ प्रतिशत रहने देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यस्तो अनुपात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब एक चौथाई रहेको थियो।

३.२.१ चालू खर्च

नेपालको सार्वजनिक खर्चको सर्वाधिक हिस्सा चालू खर्चको रहने गरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को कुल खर्च मध्ये चालू खर्च रु. ४ खर्ब ८४ अर्ब २६ करोड हुने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को यथार्थ चालू खर्च रु. ३ खर्ब ३९ अर्ब ४० करोडको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को चालू खर्चको अनुमान ४२.६८ प्रतिशतले बढी देखिएको छ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि अनुमानित चालू खर्च आर्थिक वर्ष २०६८र६९ को यथार्थ चालू खर्च रु. २ खर्ब ४३ अर्ब ४६ करोडको तुलनामा ९८.९ प्रतिशतले बढी देखिन्छ । यसरी पाँच वर्षको अवधिमा करिब शत प्रतिशत नै चालू खर्चमा वृद्धि हुने देखिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ देखि आर्थिक वर्ष २०७०/७१ सम्म कुल सार्वजनिक खर्चमा चालू खर्चको अनुपात ७० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को कुल खर्चको अनुपातमा चालू खर्च केही घट्न गई ६३.८६ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा यस्तो खर्च ५९.१ प्रतिशत रहने अनुमान छ ।

३.२.२ पुँजीगत खर्च

अर्थतन्त्रमा पुँजीगत खर्च परिचालनको प्रभावकारिताले आर्थिक वृद्धिका साथै आर्थिक विकासमा योगदान पुग्दछ । नेपालको सार्वजनिक वित्त परिचालनको संरचनामा पुँजीगत खर्चको प्रभावकारिता न्यून रहँदै आएको देखिन्छ । कुल सार्वजनिक खर्चमा पुँजीगत खर्चको अनुपात आर्थिक वर्ष २०६८/६९ तथा आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा १५.२ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ तथा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यस्तो अनुपात केही बढ्न गई क्रमशः १५.९४ प्रतिशत र १६.७१ प्रतिशत पुगेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को कुल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अनुपात २५.५ प्रतिशत हुने अनुमान छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को पुँजीगत खर्च रु. २ खर्ब ८ अर्ब ८७ करोड रहने अनुमान गरिएको छ, जुन आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को यथार्थ पुँजीगत खर्चको तुलनामा १३५.१ प्रतिशतले बढी रहने देखिएको छ । यसैगरी अघिल्ला आर्थिक वर्षहरु २०६८/६९, २०६९/७० र २०७०/७१ को पुँजीगत खर्चको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अनुमान क्रमशः ३०६.४४ प्रतिशत, २८२.५७ प्रतिशत र २१३.१० प्रतिशतले बढी रहेको देखिन्छ ।

३.२.३ वित्तीय व्यवस्था

वित्तीय व्यवस्था अन्तर्गत सार्वजनिक संस्थान एवं विभिन्न आयोजनामा ऋण लगानी तथा शेयर लगानी र सार्वजनिक ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीका लागि स्रोतको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपाल सरकारले वित्तीय व्यवस्थाका लागि आर्थिक वर्ष

२०६९/७० र आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा कुल खर्चको १५ प्रतिशतको हाराहारीमा खर्च गरेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा समेत सोही हाराहारीमा वित्तीय व्यवस्थामा खर्च हुने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को कुल खर्चमा वित्तीय व्यवस्थाको लागि खर्च भएको हिस्सा केही कम १३.२ प्रतिशत रहेको थियो । नेपाल सरकारबाट पछिल्लो अवधिमा पुँजीगत खर्चका लागि विनियोजन गरेको रकम अपेक्षित तवरमा खर्च हुन नसक्दा सो स्रोतलाई समेत ऋणको सावाँ तथा ब्याज भुक्तानीमा उपयोग गरिएकोले कुल खर्चमा यस्तो खर्चको हिस्सा बढेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा भएको कुल खर्चमा वित्तीय व्यवस्थामा भएको खर्चको अनुपात १९.४३ प्रतिशत पुगेको थियो ।

३.३ सार्वजनिक ऋण

अर्थतन्त्रलाई दिगो, फराकिलो र गतिशील तुल्याउन खासगरी विकासशील मुलुकमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गरिन्छ । यसक्रममा आन्तरिक वा वाह्य अथवा दुवै क्षेत्रको सार्वजनिक ऋण उपयोग गर्न सकिन्छ । यस्तो ऋण अल्पकालीन, मध्यकालीन वा दीर्घकालीन हुन सक्तछ । वाह्य ऋण द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय हुन्छ । नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/७२ सम्म रु. ५ खर्ब ४४ अर्ब ९१ करोड सार्वजनिक ऋण तिर्न बाँकी रहेको देखिएको छ । यसमध्ये आन्तरिक र वाह्य ऋणको अनुपात क्रमशः ३७ प्रतिशत र ६३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६७/६८ मा तिर्न बाँकी कुल सार्वजनिक ऋण रु. ४ खर्ब ४३ अर्ब ७० करोड रहेकोमा यसमा क्रमशः वृद्धि भई आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा रु. ५ खर्ब ५३ अर्ब ५० करोड पुगेको थियो । आर्थिक वर्ष २०६७/६८ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा सार्वजनिक ऋणको वृद्धि २२.८१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस अवधिको कुल सार्वजनिक ऋणमा करिब ३९ प्रतिशत आन्तरिक ऋण र ६१ प्रतिशत वाह्य ऋणको अनुपात रहेको छ । आन्तरिक ऋणतर्फ आर्थिक वर्ष २०६७/६८ देखि २०७१/७२ सम्मको ऋणको संरचनामा ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र, राष्ट्रिय बचतपत्र, नागरिक बचतपत्र र विशेष ऋणपत्र मध्ये ट्रेजरी बिलको अंश उच्च अनुपातमा रहेको देखिन्छ । आन्तरिक ऋणको संरचनामा ट्रेजरी बिलको अंश उच्च रहँदा सरकारले छोटो अवधिमा दायित्व फरफारक गर्नुपर्ने र यसको ब्याजदरमा समेत जोखिम हुने हुँदा दीर्घकालीन ऋणपत्रमा प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिएको छ । यसैगरी वाह्य ऋण परिचालन गर्दा ऋण भुक्तानीमा विनिमय जोखिमको मूल्यांकनका साथै उच्च आर्थिक प्रतिफलको विश्लेषण गरी अत्यावश्यक क्षेत्रमा मात्र परिचालन गर्नुपर्दछ ।

३.४ बजेट घाटा र न्यून वित्त परिचालन

अर्थतन्त्रमा उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गरेर अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न खासगरी विकासशील मुलुकमा घाटा बजेट लागु गरिन्छ । सार्वजनिक खर्चका लागि राजस्व र वैदेशिक अनुदान जस्ता सरकारी आयका स्रोत परिचालन गरिएको हन्छ । सरकारी आयभन्दा

सार्वजनिक खर्च बढी रहने गरी तयार गरिएको बजेट घाटाको परिपूर्ति न्यून वित्त परिचालनबाट गरिन्छ । सरकारले न्यून वित्त परिचालनका लागि आन्तरिक ऋण, वाह्य ऋण वा नगद मौज्दातमा परिवर्तन जस्ता कुनै वा सबै उपाय अवलम्बन गर्न सक्तछ । नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा विनियोजन गरेको बजेटमा सरकारी आयबाट नपुग भई रु. २ खर्ब ३१ अर्ब ५२ करोड बजेट घाटा हुने अनुमान गरिएको छ । यो बजेट घाटा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अनुमानित कुल गार्हस्थ उत्पादन रु. २२ खर्ब ४८ अर्ब ६९ करोडको अनुपातमा १०.२९ प्रतिशत देखिएको छ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेट घाटा रु. ८१ अर्ब १४ करोडको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अनुमानित बजेट घाटाको अनुपात १८५.३ प्रतिशतले बढी देखिएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को कुल गार्हस्थ उत्पादन रु. २१ खर्ब २० अर्ब ४७ करोडको अनुपातमा सो अवधिमा रहेको बजेट घाटाको अनुपात ३.८२ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेट घाटा परिपूर्ति गर्न रु. ९४ अर्ब ९६ करोड वैदेशिक ऋण तथा रु. ८८ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गरिने र सो बाट समेत नपुग करिब रु. ४८ अर्ब ५६ करोड मौज्दात परिवर्तनबाट व्यहोर्ने लक्ष्य रहेको देखिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेट घाटाको अनुपात १०.२९ प्रतिशत रहने अनुमान रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा यस्तो अनुपात ३.९२ प्रतिशत रहेको थियो । वि.सं. २०७२ सालको शुरुमा आएको विनासकारी भूकम्प र त्यस पश्चात आएका श्रृंखलाबद्ध पराकम्पको प्रभाव तथा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को दोस्रो महिनाको मध्यतिरबाट करिब ५ महिना सीमावर्ती नाकामा देखिएको अवरोध समेतका कारणले आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि अनुमान गरिएको सार्वजनिक वित्त परिचालन अपेक्षित स्तरमा हुन कठिन देखिएको छ ।

४. नेपालमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको प्रभावकारिता

नेपालको विकास र निर्माणका लागि कुशलतापूर्वक सार्वजनिक वित्त परिचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । मुलुकले संघीय शासन प्रणाली अबलम्वन गरेको परिवर्तित राजनितिक परिदृश्यमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको कुशलता अझ आवश्यक हुने प्रष्ट छ । सार्वजनिक वित्त परिचालनमा विशिष्टता हासिल गर्न नसकिएमा मुलुकले चर्को वित्त असन्तुलन (Fiscal Imbalance) भोग्नुपर्ने स्थिति पनि निम्तिन सक्तछ । वास्तवमा संभावना अनुरुपको राजस्व परिचालन गरी अत्यावश्यक कार्यका लागि नपुग स्रोत परिपूर्ति गर्न मात्र वैदेशिक अनुदान र सार्वजनिक ऋण लिनुपर्दछ । वास्तवमा सार्वजनिक खर्चमा गरिएको लगानीको प्रत्येक रुपैयाँले थप मूल्य सृजना गर्दै अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सक्ने अवस्थाको निर्माण गर्नु नै यसको प्रभावकारिता मापनको आधार हो । यसका लागि सार्वजनिक वित्तका सार्वजनिक आय, सार्वजनिक व्यय र सार्वजनिक ऋण जस्ता सबै क्षेत्रमा कुशलताका साथ कार्य गर्नुपर्दछ । यस्तो कुलशता देहाय अनुसार अभिवृद्धि गर्न सकिनेछ ।

४.१ सार्वजनिक आयको क्षेत्र

सार्वजनिक आयमा मूल रुपमा राजस्व र वैदेशिक अनुदान पर्दछन् । राजस्वलाई कर राजस्व र गैरकर राजस्वमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा कर राजस्वको मेरुदण्डको रुपमा २०५४ सालको मंसिर महिनादेखि मूल्य अभिवृद्धि कर लागु गरिएको छ । यस कर प्रणालीकै आधारमा कारोवार पारदर्शी भई आयकर लगायतका प्रत्यक्ष कर राजस्वको समेत अर्थतन्त्रमा योगदान बढ्ने अपेक्षा गरिएको भएपनि अपेक्षित स्तरमा परिणाम हासिल गर्न नसकिरहेको स्थिति छ । यसैगरी गैरकर राजस्व पनि यसको संभावनाको स्तरमा परिचालन हुन सकेको देखिदैन । पछिल्लो अवधिको राजस्व परिचालन कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा करिब २० प्रतिशतको हाराहारी पुगेको छ । कतिपय विकसित मुलुकमा राजस्व परिचालनको अनुपात कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको तुलनामा ३५ प्रतिशतसम्म पुगेको पाइन्छ । यसबाट आन्तरिक स्रोतको अधिकतम परिचालन हुन नसक्दा बढ्दो सार्वजनिक खर्चका लागि वैदेशिक सहायता र सार्वजनिक ऋणमाथि भर पर्नुपर्ने स्थिति बनिरहेको छ ।

विगत केही वर्षदेखि राजस्व परिचालनको वृद्धि सकारात्मक देखिएको भए पनि यो मूलतः आयातमा आधारित रहेकोले यसको दिगोपनाको चुनौती विद्यमान छ । यसर्थ बचत परिचालनको प्रवर्द्धन गर्दै लगानी मैत्री वातावरणको निर्माण गर्ने र सो लगानी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा केन्द्रित गरेर राजस्वको दायरा बिस्तार गर्नुपर्छ । राजस्व नीतिमा स्थिरता कायम गर्ने, करका दर नभई दायरालाई फराकिलो तुल्याउने, राजस्व प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै चुनौतीहरु सामना गर्न सक्ने तुल्याउने, राजस्व चुहावटका क्षेत्र पहिचान गरी त्यसको प्रभावकारी तवरमा नियन्त्रण गर्ने, कारोवारलाई वास्तविक मूल्यमा आधारित बनाउन कारोवार परीक्षणको कार्यलाई परिणाममुखी बनाउने, करछुटको सूचीलाई घटाउँदै लैजाने, राजस्व प्रणालीलाई सूचना तथा प्रविधिमा आधारित बनाउने जस्ता उपायहरु अंगीकार गरेर राजस्वको आधार फराकिलो तुल्याउन सकिनेछ । कुल राजस्वमा गैरकर राजस्वको हिस्सा कम नै रहेको भए पनि गैरकर राजस्व परिचालन हुनसक्ने क्षेत्रहरुको पहिचान गरी यसको दायरामा विस्तार गर्न सकिन्छ । गैरकर राजस्वका दरहरुमा आवधिक रुपमा पुनरावलोकन गर्ने, गैरकर राजस्व धेरै निकायहरुबाट परिचालन हुने भएकोले यसमा समन्वय गर्ने स्थायी तवरको जिम्मेवार निकाय निर्क्यौल गरी समन्वयात्मक रुपमा यसका मुद्धाहरु सम्बोधन गर्ने जस्ता उपायबाट गैरकर राजस्व परिचालन बढाउन सकिन्छ ।

मुलुकको आन्तरिक स्रोत परिचालनबाट मात्र बढ्दो सार्वजनिक खर्च धान्न नसकिने भएकोले वैदेशिक सहायता परिचालनको आवश्यकता रहिरहेको छ । दिगो रुपमा विकासका आधारशिला खडा गर्न वैदेशिक पुँजी र प्रविधि उपयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। हामीकहाँ अझै पनि वैदेशिक सहायता परिचालनको ठूलो हिस्सा राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा आबद्ध गर्न नसकिरहेको स्थिति देखिन्छ । वैदेशिक सहायता परिचालनको क्षेत्रमा सहायताको सम्झौता गर्दा नै पर्याप्त गृहकार्य नहुनु,

सहायता परिचालनको क्षमता कमजोर हुनु, निर्धारित मापदण्ड अनुरुप प्राथमिकताका क्षेत्र भन्दा बाहिर पनि सहायता स्वीकार गरिनु जस्ता समस्याहरु देखिएका छन् । यसरी लामो अवधिदेखि दोहोरिरहेको सहायता परिचालनका क्षेत्रका समस्या समाधान गर्न विकास सहायता नीतिको मार्गदर्शनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता रहेको छ ।

वैदेशिक सहायता परिचालनका लागि हाम्रा राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताको पहिचान गर्नुपर्छ । यस क्षेत्रका सबै सरोकारवालाहरुले उच्च प्राथमिकताका साथ सूचना प्रणालीको अवलम्वन गरी सूचना व्यवस्थापन पद्धति सुदृढ गर्नुपर्दछ । यसबाट सरोकारवालाहरुबीच समन्वय कायम गर्न र निर्णय प्रक्रिया छिटोछरितो कायम गर्न सकिनेछ । यसैगरी विकास सहायता परिचालनका लागि संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्दै यस क्षेत्रमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व र अपनत्व कायम गरी परिणामुखी तुल्याउनुपर्छ । यस क्रममा पेरिस सिद्धान्त, आक्रा कार्ययोजना तथा बुसान घोषणा अनुरुपका वैदेशिक सहायता परिचालनका मान्यता र प्रतिबद्धता लागु गर्दै यसको प्रभावकारिता सिद्ध र अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.२ सार्वजनिक व्ययको क्षेत्र

सार्वजनिक व्ययले अर्थतन्त्रमा माग सृजना गरी गतिशीलता बढाउँछ । खासगरी मुलुकको अर्थप्रणालीको स्वरुप अनुरुप सार्वजनिक खर्चको आकार तय गरिएको हुन्छ । अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक वा निजी कुन क्षेत्रको लगानीलाई कुन कुन क्षेत्रमा केन्द्रित गर्ने भन्ने मार्गदर्शन मुलुकमा अंगीकार गरिएको अर्थ प्रणालीले नै दिने गर्दछ । हामीले २०४६ साल पछि उदारवादी अर्थ प्रणाली अंगीकार गरेको भए पनि निजी क्षेत्रको रुचि र क्षमता कम भएका सामाजिक क्षेत्र तथा भौतिक पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा अझै प्रशस्त सार्वजनिक लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

हाम्रो सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु. २१ खर्ब २० अर्ब ४७ को तुलनामा कुल सरकारी खर्चको अनुपात २५.०६ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ देखि आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को अवधिमा कुल सरकारी खर्चको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात करिब २२ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ । यस अवधिमा सरकारी खर्चको संरचना हेर्दा चालू खर्च र वित्तीय व्यवस्थामा करिब अनुमान अनुसार नै खर्च भएको भए पनि पुँजीगत खर्च भने अनुमानित खर्चको ७५ प्रतिशत हाराहारी मात्र भएको देखिन्छ । पुँजीगत खर्च एकातर्फ कम हुने गरेको र अर्कोतर्फ आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर मात्र खर्च हुने गरेकोले यसको गुणस्तर र प्रभावकारितामा प्रश्न उठ्ने गरेको छ ।

सार्वजनिक व्ययलाई परिणामदायी तवरमा परिचालन गर्न स्रोतको सुनिश्चितता भएका नीति तथा कार्यक्रम तय गरी लागु गर्नुपर्दछ । सीमित स्रोत र साधनको कुशलतापूर्वक विनियोजन गर्ने, खर्च प्रणालीलाई पारदर्शी, उत्तरदायी, विश्वासनीय, जवाफदेहीपूर्ण र नतिजामूलक बनाउनु पर्दछ । यस क्रममा विनियोजित बजेटको निकासा, खर्च, लेखांकन, प्रतिवेदन,

लेखापरीक्षण, अनुगमन तथा मूल्यांकन एवं पृष्ठपोषण प्रणालीलाई समयबद्ध कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । यसैगरी चालू खर्चलाई वाञ्छित सीमामा राख्ने, बजेटको वहुवर्षीय विनियोजन तथा सूचना प्रविधिमा आधारित पारदर्शी ठेक्का प्रणाली लागु गर्ने, कार्यक्रम तथा आयोजनाको वस्तुपरक सूचकमा आधारित नतिजामुलक अनुगमन र मूल्यांकन प्रणाली अबलम्वन गर्ने, सार्वजनिक व्ययका सबै क्रियाकलापलाई नतिजासँग आबद्ध गरी सरोकारवाला जनशक्तिको कार्यसम्पादन मूल्यांकन र सेवा सुविधासँग आबद्ध गराउने, कार्यमूलक पुरस्कार र दण्ड प्रणाली लागु गर्ने जस्ता उपाय अबलम्वन गर्नुपर्दछ । यसबाट सार्वजनिक व्ययको प्रभावकारिता बढाई अर्थतन्त्रको आकार, दिगोपना र गतिशीलता निर्माण गर्न सकिन्छ ।

४.३ सार्वजनिक ऋणको क्षेत्र

सार्वजनिक व्यय र सार्वजनिक आयका बीचको खाडल पूर्ति गर्न र सीमित स्रोत र साधनको महत्तम परिचालन गर्न सार्वजनिक ऋण परिचालनको आवश्यकता पर्दछ । सार्वजनिक ऋण आन्तरिक तथा वाह्य स्रोतबाट परिपूर्ति गरिन्छ । सार्वजनिक ऋण परिचालन आर्थिक स्थायित्व र निजी क्षेत्रको लगानीको आवश्यकतालाई नकारात्मक प्रभाव नपर्ने गरी गर्नुपर्ने हुन्छ । यसबाट विद्यमान स्रोत र साधनको महत्तम परिचालन हुनुपर्ने पक्षमा सर्वाधिक जोड दिनुपर्दछ । यस क्रममा सार्वजनिक ऋणको परिचालन कुशलतापूर्वक गर्दै दीर्घकालीन रुपमा मुलुकको ऋणभार कम गर्नेतर्फ हाम्रा सुधारका प्रयास केन्द्रित गर्नुपर्दछ ।

बढ्दो सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता पूरा गर्न सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्न सकिन्छ । यसका लागि कुन क्षेत्र र अवस्थामा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने भनि वस्तुपरक आधार तय गर्नुपर्छ । सार्वजनिक ऋणको उपयोग खासगरी दीर्घकालीन महत्व राख्ने भौतिक पूर्वाधार लगायतका भविष्यमा अर्थतन्त्रको गतिशीलतामा योगदान गर्नसक्ने क्षेत्रमा गर्नुपर्दछ । यसैगरी सार्वजनिक ऋण उपयोग गर्दा अधिविकर्षलाई वाञ्छित सीमामा राखि वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने, सार्वजनिक संस्थानहरुमा नेपाल सरकारको जमानीमा ऋण लगानी नगर्ने, आन्तरिक ऋण परिचालन गर्दा निजी क्षेत्रमा हुने ऋण लगानीलाई हतोत्साहित नगर्ने, मुलुकको हित अनुकूल नभएका वैदेशिक सहायता स्वीकार नगर्ने, वैदेशिक सहायता परिचालनमा विनिमय जोखिमको सुक्ष्म मूल्यांकन गर्ने र अति आवश्यक क्षेत्रमा मात्र सार्वजनिक ऋण परिचालन गरी सार्वजनिक ऋण परिचालनको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

५. निष्कर्ष

मुलुकको समग्र विकास र निर्माण एवं जनताका बृहत्तर हित परिपूर्तिका लागि पर्याप्त स्रोत र साधनको कुशलतम परिचालनको अपरिहार्यता रहन्छ । सार्वजनिक आय, सार्वजनिक व्यय र सार्वजनिक ऋण परिचालनका माध्यमले सरकारले अर्थतन्त्रलाई बाञ्छित दिशामा डोर्‍याउने र अवाञ्छित दिशातर्फ जानबाट रोक्ने प्रयास गर्दछ । यस क्रममा नेपालमा दुर्लभ स्रोत र

साधनको महत्तम परिचालन र सदुपयोग गरी आर्थिक वृद्धि गर्ने, रोजगारीका अवसर अभिवृद्धि गर्ने, वितरणात्मक न्याय कायम गर्ने तथा आर्थिक स्थायित्व सहित मुलुकलाई समृद्धिको मार्गचित्रमा अगाडि बढाउनुपर्ने दायित्व हामी सबैको सामु रहेको छ। नयाँ संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघीय शासन पद्धतिमा कुशलतम सार्वजनिक वित्त परिचालनको महत्व अझ बढी रहेको देखिन्छ । यसका लागि सार्वजनिक आयको दायरा फराकिलो तुल्याउने, सार्वजनिक व्ययलाई प्राथमिकताका क्षेत्रमा केन्द्रित गर्ने र सार्वजनिक ऋणलाई अति आवश्यक क्षेत्रमा मात्र परिचालन गरेर समग्रमा सार्वजनिक वित्त परिचालनको प्रभावकारिता बढाउन सकिन्छ । यसबाट नेपालको अर्थतन्त्र फराकिलो, दिगो र गतिशील तुल्याउँदै समुन्नत नेपाल निर्माणको लक्ष्य प्राप्तिमा योगदान पु¥याउन सकिनेछ।

⌘❁⌘

सन्दर्भ सामाग्री

- अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७२/७३, सिंहदरबार, काठमाडौं।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, नेपालको संविधान, बबरमहल, काठमाडौं।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, तेह्रौं योजना, (२०७०/७१, २०७२/७३), सिंहदरबार, काठमाडौं।
- सुवेदी, खगेन्द्र प्रसाद, सार्वजनिक वित्त, वित्तीय प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, के.पी. पुस्तक भण्डार, काठमाडौं।
- Singh, S.K. (2004), Public Finance in Theory and Practice, S. Chand & Company Ltd., New Delhi

नेपालको दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी : एक अध्ययन*

✍ डा. डमरुबल्लभ पौडेल

१. परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

गरिबी विश्वको सबैभन्दा ठूलो समस्या हो । एक ठाउँको गरिबीले अर्को ठाउँको समृद्धिलाई नै असर पारिरहेको कुरा यस क्षेत्रका विज्ञहरूले औँल्याउने गरेका छन् । गरिब हुनु न पाप हो न अभिशाप । यो त विश्वका स्रोत साधनहरूको समुचित व्यवस्थापनको अभावबाट सृजना भएको समस्या हो । गरिबी सबैंको साझा सरोकार पनि हो । यसै कारण संयुक्त राष्ट्र संघले सन् २००० देखि सन् २०१५ सम्मका लागि ल्याएको सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू (Millennium Development Goals, MDGs) को पहिलो लक्ष्य चरम गरिबी र भोकमरीको निवारण गर्नु थियो । यसैगरी सन् २०१६ जनवरी १ देखि २०३० सम्मका लागि घोषित दिगो विकासका लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals, SDGs)को प्रमुख लक्ष्य पनि गरिबी न्यूनीकरण गरी समृद्धि हासिल गर्नु नै हो । संयुक्त राष्ट्र संघको अगुवाइमा विश्वका धनी र गरिब विकसित र विकासशील सबै देशहरूको सामूहिक प्रयासबाट मात्र यसलाई हासिल गर्न सकिने गरी कार्यक्रमहरू बनाइएका छन् ।

नेपालमा कुल जनसंख्याको करिब एक चौथाइ जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । राष्ट्रिय गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या २५.२ प्रतिशत रहेको छ (Central Bureau of Statistics, 2010/11) । अझ अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखालाई आधार मान्दा यसै अवधिमा नेपालको करिब ५५ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको तथ्याङ्क विश्व बैंकले प्रकाशित गरेको छ भने बहुआयामिक गरिबीको हिसाब गर्ने हो भने तीनचौथाइ नेपाली गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् (World Bank, 2014) । सापेक्ष गरिबी हेर्ने हो भने हामी सबै नेपाली गरिब छौं ।

---

* राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रद्वारा संचालित राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७२ मा प्रस्तुत मामिला अध्ययनमा आधारित । - लेखक

✍ उप सचिव, परराष्ट्र मन्त्रालय

गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्यामा पनि क्षेत्र, जाति, जग्गाको स्वामित्व, घरमुलीको लैङ्गिक अवस्था, शिक्षास्तर आदिको आधारमा विविधता रहेको छ । शदिऔंदेखि तथाकथित तल्लो जातिको नाममा हेपिएका, चेपिएका, पछाडि पारिएका, पानी अचलको रूपमा समाजले व्यवहार गर्दै आएका दलित जातिहरूमा निरपेक्ष गरिबी, गरिबीको अन्तर र गहनतासमेत अन्य जातिको तुलनामा अधिक छ । नेपालभरि छरिएर रहेका तीन किसिमका दलितहरू रहेका छन् । ती हुन् - पहाडी दलित, नेवारी दलित र तराई दलित । पहाडी दलितमा कामी, दमाई, सार्की आदि पर्छन् भने नेवारी दलितमा च्यामे, पोडे, मेहत्तर आदि र तराई दलितमा डोम, चमार, दुसाध, हरिजन, राम, मुसहर, पासवान आदि पर्छन् । उनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी आर्य हुन् तर उनीहरूलाई शूद्रको रूपमा समाजले परम्परागत रूपमा अपमानित गरिरहेको छ । नेपालको दलित समुदायमा गरिबीको समस्या भयावह रहेको देखिएको छ । दलित समुदायको गरिबीलाई कसरी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

केही व्यक्ति मात्र धनी भएर देश कहिल्यै धनी बन्न सक्दैन र देश धनी बनाउन सकिएन भने गरिबी घट्नुको साटो बढ्ने सम्भावना रहन्छ । देशको समग्र अर्थतन्त्र सबल भए, रोजगार सिर्जना भई श्रमको अवसर लागत पाउने परिस्थिति बनाउन सकिए, कोही गरिब हुनु पर्दैन । निरपेक्ष र बहु आयामिक गरिबीका देखिने परिदृश्यका अलावा नदेखिने तर भयानक प्रकारको मानसिक दरिद्रताका कारण नेपाली समाजका सबै क्षेत्रमा गरिबीले गाँजेको छ । दलित समुदायमा भएको भयावह गरिबीको अवस्थाबाट उनीहरूलाई माथि उठाउन नसके समृद्ध र न्यायपूर्ण नेपालको कल्पना पनि गर्न सकिन्न । तसर्थ, दलित समुदायमा भएको गरिबी न्यूनीकरणका लागि नीति निर्माताहरूको ध्यान जानुपर्ने अपरिहार्यता देखिएको छ ।

सन् २०११ मा गरिएको नेपालको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणले नेपालमा करिब २५ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएको थियो भने नेपालको तेह्रौं योजनाले २३ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको उल्लेख गरेको छ । २०७२ साल बैशाख १२ गतेको भूकम्पले करिब तीन प्रतिशत थप जनसंख्या अर्थात् करिब सात लाख नेपालीलाई गरिबीको रेखामुनि धकेलेको अनुमान छ । यसबाट नेपालको एकचौथाइ जनसंख्या न्यूनतम तहको जीवनयापन गर्न पनि नसकिरहेको अवस्थामा रहेको छ । नेपालको सबै क्षेत्रमा गरिबीको असर देखिएको भए पनि भौगोलिक क्षेत्र, जाति, जग्गाको स्वामित्व, धरमूलीको लैङ्गिक अवस्था, शिक्षास्तर आदिको आधारमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्यामा विविधता देखिएको छ ।

यसै सन्दर्भमा नेपालको हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको तहगत शृङ्खलाको सबैभन्दा तल्लो तहमा राखिएका र पानी अचल ठानी शदीऔंदेखि थिचिएका, मिचिएका, दमन गरिएका, सीमान्तकृत र बञ्चितिकरणमा पारिएका दलित समुदायमा व्याप्त गरिबीको अवस्था, गरिबीका निर्धारक

तत्वहरु, गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका प्रयास र गरिबी न्यूनीकरणका उपायहरूको बारेमा यस अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ ।

१.२ दलित समुदायमा गरिबीको समस्या

नेपालमा दलित समुदाय बञ्चितीकरणमा परेको छ । पानी अचलको रूपमा शताब्दीऔं देखि सामाजिक बहिस्करणका कारण यस समुदायका मानिसहरूको सामाजिक हैसियत दयनीय छ । यस समुदायका मानिसमा शिक्षा र चेतनाको कमी रहेको छ । राज्यका नीति निर्माण तहमा पहुँच नभएको कारण राज्यले यस समुदायका मानिसहरूलाई परापूर्वक कालदेखि नै विभेद गर्दै आएको देखिन्छ । आय आर्जन र रोजगारीका अवसरको कमीका कारण दलित समुदायका मानिसहरू न्यूनतम स्तरको जीवन यापन गर्न असमर्थ भएको मात्र नभई मानव विकास सूचकाङ्कमा समेत पछाडि परी समाजमा हेय दृष्टिले हेरिने गरिएको र उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन नसकिएको कारण समाजमा असमानता र द्वन्द्व बढेको छ । नेपालमा दलित जाति सबैभन्दा उत्पीडित जाति हो भन्नेमा विवाद छैन । सामाजिक, आर्थिक उत्पीडनको जाँतोमा पिसिएका दलित जातिलाई माथि उठाउने प्रयत्न नभएका पनि होइनन् तर ती अपर्याप्त भएका कारण दलित समुदायका मानिसहरू अझैसम्म गरिबीको चपेटामा परिरहेका छन् ।

नेपालमा आठौं योजनादेखि गरिबी निवारण अविच्छिन्न रूपमा योजनाको मुख्य उद्देश्य रहेको भए पनि अपेक्षित रूपमा गरिबी न्यूनीकरण गर्न सकिएको छैन । नेपालमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि दलित समुदायमा भएको गरिबी न्यूनीकरणलाई पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी न्यूनीकरण गर्नु नेपालको विकासको प्रमुख समस्या हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

(क) साधारण उद्देश्यः नेपालको दलित समुदायमा विभिन्न स्वरूपमा रहेको निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या (P0), गरिबीको अन्तर (P1), र गरिबीको गहनता (P2) को लेखाजोखा गर्नु ।

(ख) विशेष उद्देश्यः नेपालको दलित समुदायमा रहेको गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको पहिचान गर्दै गरिबी न्यूनीकरणका उपायहरू पत्ता लगाउनु ।

१.४ अध्ययन विधि

(क) तथ्याङ्कको स्रोत

यस अध्ययनमा प्रयोग गरिएको तथ्याङ्क केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set (Central Bureau of Statistics, 2011) बाट

लिइएको हो । प्रस्तुत सर्भे विश्व बैंकको प्राविधिक सहयोगमा गरिएको हो । नेपालका कुल घरधुरी मध्ये भौगोलिक क्षेत्र, सहरी र ग्रामीण क्षेत्र मिलाएर ५,९८८ नेपाली घरधुरीको सर्भे गरिएको यस Data Set ले नेपाली घरधुरीहरूको सही प्रतिनिधित्व गर्दै विस्तृत सूचना प्रदान गरेको छ जसमा घरमूली र सदस्यहरूका जनसंख्यायिक विशेषताहरू, वासस्थान, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उपभोग, आय, बसाइ सराइ, रोजगारी, जग्गा जमिन र सम्पत्ति, भौतिक पूर्वाधार आदि सम्बन्धमा सर्भेबाट प्राप्त सूचना पर्छन् । यो अध्ययन गरिबी सम्बन्धमा भएकोले आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्यालाई मात्र लिइनुपर्ने कारण १५-५९ वर्षका घरमूलीलाई मात्र समावेश गर्दा ४,८४० घरधुरी समायोजित नमुनाको रूपमा कायम भएको छ । यसमध्ये पनि दलित समुदायलाई मात्र लिंदा ५९८ घरधुरीहरु नमुनाको रूपमा हुने भएकोले यही तथ्याङ्कको आधारमा दलित समुदायको अध्ययन गरिएको छ ।

(ख) अध्ययनको तरिका

(अ) गरिबीको मापनः यस अध्ययनमा गरिबी मापनको लागि Foster-Geer-Thorbecke (FGT) विधि प्रयोग गरिएको छ । यस विधिबाट गरिबीका तीन आयाम मापन गरिन्छ जसलाई निरपेक्ष गरिबी (Head Count Index or Incidence of Poverty, P0), गरिबीको अन्तर (Poverty Gap or Depth of Poverty, P1) र गरिबीको गहनता (Poverty Severity or Square Gap of Poverty, P2) भनिन्छ । P0 ले कुल जनसंख्यामा गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्याको अनुपात, P1 ले गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या गरिबीको रेखाबाट कति टाढा छ त्यसको अनुपात र P2 ले गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको बीच भएको असमानताको अनुपात जनाउँछ । यस विधिबाट गरिबी मापन गर्दा निम्न सूत्र प्रयोग गरिएको छ :

$$P_\alpha = \int_0^Z \left(\frac{Z-Y}{Z}\right)^\alpha f(Y)dY \qquad \& \;\; \alpha \geq 0 \qquad \textbf{(1)}$$

समीकरण1 मा, Y भनेको घरधुरीको प्रतिव्यक्ति उपभोग, f(Y) भनेको उपभोगको घनत्व (Y उपभोग गर्ने जनसंख्याको अनुपात), Z भनेको गरिबीको रेखा र α भनेको धनात्मक प्यारामिटर हो । α = 0,1 and 2 हुँदा P को स्वरूप P0,P1 र P2 हुन्छ । प्रतिव्यक्ति उपभोगको आधारमा नेपालको राष्ट्रिय गरिबीको रेखा रु. १९,२६१।१८ कायम गरिएको छ । यो रेखा Cost of Basic Needs (CBN) Approach का आधारमा तय गरिएको हो ।

(आ) गरिबी निर्धारक तत्वहरूः गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको Estimate निम्नानुसारको Semi-log Model को प्रयोग गरी गरिएको छ :

$$\ln(Y_i) = \beta_0 + \beta_i X_i^n + \varepsilon \ (2)$$

समीकरण 2 मा Y_i भनेको Dependent Variable हो जसले Household Per capita Consumption Expenditure देखाउँछ । X_i^n ले Explanatory Variables जनाउँछ जसमा जनसांख्ययिक, क्षेत्रीय, आर्थिक तथा सामाजिक र पूर्वाधारमा पहुँच जस्ता विशेषताहरू पर्छन् । β_0 भनेको Constant Term, β_i भनेको Coefficients हुन् भने ε चाहिँ Residual Term हो ।

Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set बाट प्राप्त Household Level को Data लाई STATA Corporation बाट विकसित गरिएको STATA Statistical Software तथा विश्व बैंकद्वारा विकास गरिएको Distributive Analysis STATA Package, DASP (Abdelkrim and Duclos, 2007) प्रयोग गरी दलित समुदायमा व्याप्त गरिबीका विभिन्न आयामहरू र गरिबीका निर्धारक तत्वहरूको Estimate गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

(क) यस अध्ययनमा लिइएको तथ्याङ्क सन् २०१०।११ को भएकोले केही पुरानो जस्तो लागे पनि गरिबी सम्बन्धी अध्ययनका लागि तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण नै हाल उपलब्ध सबैभन्दा अद्यावधिक तथ्याङ्क हो ।

(ख) Nepal Living Standard Survey 2010/11 Data Set मा उपलब्ध भए अनुसारका ५९८ घरधुरीहरु नेपालका सबै क्षेत्रबाट समावेश गरिएका हुनाले दलित समुदायका लागि प्रतिनिधिमूलक मानी अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

(ग) यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएका विचारहरू अध्ययनकर्ताका व्यक्तिगत धारणा हुन् । जात जातिको विश्लेषण कुनै जातिलाई होच्याउने वा अपमानित गर्ने उदेश्यले नभई विशुद्ध रूपमा नेपाली समाजमा हालसम्म विद्यमान रहेको जातिगत संरचना अनुसार अध्ययन अनुसन्धान गरी नीतिगत सुझाव दिई नीति निर्माताहरूलाई यथार्थ अवस्थाको जानकारी गराउने प्रयोजनका लागि गरिएको हो ।

१.६ अध्ययनको प्रस्तुतीकरण

यस अध्ययनलाई चार भागमा बाँडिएको छ । पहिलो भागमा परिचय, दोस्रो भागमा अध्ययन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण, तेस्रो भागमा सारांश र सुझावहरू, चौथो भागमा निष्कर्ष र अन्तमा सन्दर्भ सामग्रीहरू राखिएका छन् ।

२. अध्ययन प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

२.१ विश्वव्यापी समस्याको रूपमा गरिबी

समकालीन विश्वको सबैभन्दा ठूलो समस्या नै गरिबी हो । अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाले अमेरिकी डलर १.२५ प्रति दिन प्रति व्यक्तिभन्दा न्यून आय रहेको जनसंख्यालाई निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको मान्दछ । यस परिभाषाबाट हेर्दा Todaro and Smith (2015) का अनुसार विश्वमासन् २०१० मा २०.६ प्रतिशत गरिबी रहेको देखिएको छ । विश्वका अधिकांश गरिबहरू उपक्षेत्रीय अफ्रिका र दक्षिण एसियामा बस्ने भएकोले यी क्षेत्रहरू गरिबहरूका वासस्थानको रूपमा नै परिचित छन् । तालिका १ बाट उपक्षेत्रीय अफ्रिकाको गरिबी ४८.५ प्रतिशत र दक्षिण एसियाको गरिबी ३१.० रहेको देखिन्छ । यसै गरी पूर्वी एसिया र प्यासिफिकमा १२.५ प्रतिशत, दक्षिण अमेरिका र क्यारिबियनमा ५.५ प्रतिशत, मध्य पूर्व र उत्तर अफ्रिकामा २.४ प्रतिशत गरिबी छ भने विश्वमा सबैभन्दा कम गरिबी रहेको क्षेत्र युरोप र मध्य एसिया देखिएको छ जहाँ ०.७ प्रतिशत गरिबी रहेको देखिन्छ ।

तालिका १ को विश्लेषणबाट उपक्षेत्रीय अफ्रिका पछि दोस्रो गरिबी प्रभावित क्षेत्रमा दक्षिण एसिया रहेको देखिन्छ ।

तालिका १ : विश्वमा गरिबीको स्थिति

क्र.सं.	क्षेत्रहरु	निरपेक्ष गरिबी (P0) (% of People < $1.25)
१	उप क्षेत्रीय अफ्रिका (Sub-Saharan Africa)	48.5
२	दक्षिण एसिया (South Asia)	31.0
३	पूर्वी एसिया र प्यासिफिक (East Asia and Pacific)	12.5
४	दक्षिण अमेरिका र क्यारिबियन (Latin America and Caribbean)	5.5
५	मध्य पूर्व र उत्तर अफ्रिका (Middle East and North Africa)	2.4
६	युरोप र मध्य एसिया (Europe and Central Asia)	0.7
	विश्वको औसत (World Average)	20.6

Source: Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). Economic Development. Boston: Pearson Addison Wesley.

२.२ दक्षिण एसियामा गरिबी

दक्षिण एसियामा रहेको गरिबी तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यस तालिका अनुसार निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा गरिएको मापन देखाइएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा त्यो देशको क्रयशक्तिको आधारमा तय हुन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखा त्यो राष्ट्रमा न्यूनतम तहको जीवन यापनका लागि चाहिने आयका आधारमा निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

तालिका २ : दक्षिण एसियामा गरिबीको स्थिति

Source: World Development Report 2012, 2013 and 2014. Washington, DC:

क्र.सं.	देश	अर्थतन्त्रको बर्गिकरण	राष्ट्रिय गरिबको रेखाको आधारमा गरिबी (P0)	अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा निरपेक्ष गरिबी (P0)
१	नेपाल	LIC	25.2	55.1
२	बंगलादेश	LIC	40.0	49.6
३	भारत	LMC	27.5	41.6
४	श्रीलङ्का	LMC	15.2	7.0
५	पाकिस्तान	LMC	22.3	22.6
६	माल्दिभ्स	UMC	Na	Na
७	भुटान	LMC	Na	Na
८	अफगानिस्तान	LIC	36.0	Na

World Bank.

Note: Na: not available, low income countries (LIC) are with less than $1005 of Gross National Income (GNI) per capita, lower middle income countries (LMC) having $1,006-$3,975 of GNI per capita and upper middle income countries (UMC) with GNP per capita ranging $3,976-12,275.

अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा नेपालमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी (५५.१ प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा बंगलादेशमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी गरिबी (४०.० प्रतिशत) देखिन्छ । दुवै रेखाबाट हेर्दा दक्षिण एसियामा

श्रीलङ्कामा सबैभन्दा कम गरिबी रहेको देखिन्छ । माल्दिभ्स र भुटानको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छैन भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाको आधारमा नेपाल श्रीलङ्का र पाकिस्तानभन्दा बढी र अन्य देशभन्दा कम गरिबी भएको देशमा परेको देखिन्छ ।

२.३ नेपालमा जातिगत गरिबी

नेपालको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणका अनुसार नेपालको २५.२ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । यसैगरी गरिबीको अन्तर ५.८ र गरिबीको गहनता २.१ प्रतिशत रहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका ३)।

तालिका ३ : नेपालमा जातिगत गरिबीको अवस्था

क्र.सं.	जातिगतसमूह	निरपेक्षगरिबी (P_0)	गरिबीअन्तर (P_1)	गरिबीकोगहनता (P_2)
१	थकाली	0.0	0.0	0.0
२	नेवार	4.3	0.8	0.3
३	पहाडी ब्राह्मणक्षेत्री	17.7	4.1	1.4
४	मधेसी ब्राह्मण	18.4	0.4	0.1
५	अन्य जनजाति	26.8	5.9	1.9
६	अन्य मधेसी	33.8	7.6	2.6
७	दलित	39.0	9.8	3.8
	नेपालको औसत	25.2	5.8	2.1

Source: Estimated by Author using Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset (Central Bureau of Statistics, 2011)

Note: Estimated at 95% confidence level and two sided interval

जाति अनुसार गरिबीमा विविधता रहेको देखिएको छ । दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी गरिबी (३९.० प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । थकाली समुदायमा गरिबी देखिएको छैन भने नेवार समुदायमा सबैभन्दा कम ४.३ प्रतिशत गरिबी देखिएको छ । त्यसपछि पहाडी ब्राह्मणक्षेत्रीमा १७.७ प्रतिशत, मधेसी ब्राह्मणमा १८.४ प्रतिशत, नेवार बाहेकका अन्य जनजातिमा २६.८ प्रतिशत, मधेसी ब्राह्मण बाहेकका अन्य मधेसीमा १८.४ प्रतिशत र अन्य जनजाति समुदायमा

३३.८ प्रतिशत गरिबी व्याप्त रहेको छ । नेवार, पहाडी ब्राह्मणक्षेत्री र मधेसी ब्राह्मण समुदायमा भएको गरिबी राष्ट्रिय औसतभन्दा कम छ भने अन्य सबैमा राष्ट्रिय औसतभन्दा बढी छ। दलित समुदायमा गरिबी सबैभन्दा बढी भएको र राष्ट्रिय विकासका गतिविधिहरूमा पनि यो समुदाय सबैभन्दा पछि परेको कारण दलित समुदायमा रहेको गरिबीका विविध आयामहरूको अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिएको छ।

२.४ दलित समुदायमा व्याप्त गरिबी

दलित समुदायमा रहेको गरिबीका विविध आयामहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा उमेर समूह, शिक्षाको स्तर, रोजगारीको क्षेत्र, ग्रामीण र सहरी क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र, जग्गाको स्वामित्व तथा पूर्वाधारमा पहुँचका आधारमा रहेको गरिबीको स्थिति तल उल्लेख गरिएको छ।

(क) उमेर समूह अनुसार गरिबी

दलित समुदायमा घरमूलीको उमेर अनुसार गरिबी फरक फरक देखिएको छ। ३०-४० वर्षका घरमूली भएका घरधुरीहरूमा सबैभन्दा बढी (४४.० प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि यसै समूहमा बढी छ । यसैगरी ४५-६० वर्षका घरमूली भएका घरधुरीहरूमा सबैभन्दा कम (३४.३ प्रतिशत) गरिबी रहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका ४)।

तालिका ४ : उमेर समूह अनुसार गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P0)	गरिबीको अन्तर (P1)	गरिबीको गहनता (P2)
(१५ – ३०) वर्ष	36.1	10.9	4.7
(३० – ४५) वर्ष	44.0	12.4	5.0
(४५ – ६०) वर्ष	34.3	7.8	2.7
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011)

(ख) शिक्षास्तर अनुसार गरिबी

एसएलसी भन्दा तल शैक्षिकस्तर भएका घरमूलीमा निरपेक्ष गरिबी ४० प्रतिशत छ भने एसएलसी वा सो भन्दा माथि शैक्षिकस्तर भएका घरमूलीमा निरपेक्ष गरिबी ६.१ प्रतिशत मात्र छ । (हेर्नुहोस् तालिका ५) ।

तालिका ५ : शिक्षास्तर अनुसार गरिबी

शीर्षक	निरपेक्षगरिबी (P_0)	गरिबीकोअन्तर (P_1)	गरिबीकोगहनता (P_2)
SLC भन्दा तल	40.0	10.8	4.3
SLC र माथि	6.1	1.6	0.4
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011शीर्षक

गरिबी कम गर्न शिक्षा निकै महत्वपूर्ण हुन्छ । उच्च शिक्षा भएका घरमूलीमा गरिबी निकै कम देखिएकोले दलित समुदायमा शिक्षास्तर बढ्दा गरिबी घटेको देखिएको छ ।

(ग) रोजगारीकोक्षेत्रका आधारमा गरिबी

रोजगारीका क्षेत्र अनुसार विश्लेषण गर्दा घरमूली कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलित समुदायमा निरपेक्ष गरिबी ४९.६ प्रतिशत छ । यसैगरी औद्योगिक क्षेत्रमा काम गर्ने घरमूलीमा ३०.९ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रमा काम गर्ने घरमूलीमा ३४.१ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका ६) ।

तालिका ६ : रोजगारीको क्षेत्रका आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्षगरिबी (P0)	गरिबीकोअन्तर (P1)	गरिबीकोगहनता (P2)
कृषि क्षेत्र	49.6	13.6	5.5
औद्योगिक क्षेत्र	30.9	7.0	2.3
सेवा क्षेत्र	34.1	9.3	3.6
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011)

कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलितहरूमा गरिबी सबैभन्दा बढी र औद्योगिक क्षेत्रमा सबैभन्दा कम देखिएको छ ।

(घ) सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको आधारमा गरिबी

सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा १६.५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका दलितहरुमा ४६.६ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका ७) ।

तालिका ७ : सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्ष गरिबी (P0)	गरिबीको अन्तर (P1)	गरिबीको गहनता (P2)
सहरी क्षेत्र	16.5	4.3	1.4
ग्रामीण क्षेत्र	46.6	12.7	5.1
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011)

यसबाट के बुझिन्छ भने सहरका दलित भन्दा गाउँका दलित समुदायमा करिब तीन गुणा बढी निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि ग्रामीण दलितमा निकै बढी छ ।

(ङ) भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा गरिबी

नेपाललाई १२ वटा भौगोलिक क्षेत्रमा विभाजन गरी विश्लेषण गर्दा मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी (६६.७ प्रतिशत) र काठमाडौंको सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा कम (२.६प्रतिशत) निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका ८) ।

भौगोलिक क्षेत्र अनुसार दलित समुदायमा व्याप्त गरिबीमा विविधता रहेको छ । यसैगरी मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलितसमुदायमा ५६.४ प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रका दलित समुदायमा ४९.९ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ ।

तालिका ८ : भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्षगरिबी (P0)	गरिबीकोअन्तर (P1)	गरिबीकोगहनता (P2)
हिमाली क्षेत्र	45.9	10.4	3.5
सहरी क्षेत्रः काठमाण्डौ	2.6	0.7	0.2
सहरी क्षेत्रः पहाडका सहर	13.7	3.8	1.4
सहरी क्षेत्रः तराईका सहर	26.2	5.7	1.8
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र पूर्वाञ्चल -	42.0	9.3	3.2
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र मध्यमाञ्चल -	38.3	7.3	2.0
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र पश्चिमाञ्चल -	34.8	8.3	3.3
ग्रामीण पहाडी क्षेत्र - मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल	66.7	20.5	9.0
ग्रामीण तराई - पूर्वाञ्चल	38.5	6.8	1.8
ग्रामीण तराई - मध्यमाञ्चल	39.6	9.0	3.1
ग्रामीण तराई - पश्चिमाञ्चल	22.4	5.3	2.2
ग्रामीण तराई मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल -	56.4	14.5	5.9
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011)

(च) जग्गाको स्वामित्वको आधारमा गरिबी

चार हेक्टर र चार हेक्टरभन्दा बढी जग्गा हुने दलितसमुदायमागरिबी छैन भने एक हेक्टरभन्दा कम जग्गाको स्वामित्व भएका दलितहरुमा ४०.४ प्रतिशतरएक देखि चार हेक्टर जग्गा हुने दलितहरुमा १७.९ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको छ। (हेर्नुहोस् तालिका ९)।

तालिका ९: जग्गाको स्वामित्वको आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्षगरिबी (P0)	गरिबीकोअन्तर (P1)	गरिबीकोगहनता (P2)
सानो जग्गा (१ हेक्टर भन्दा कम)	40.4	10.3	4.0
मध्यम जग्गा (१देखि ४ हेक्टर)	17.9	2.3	0.3
ठूलोजग्गा (४ हेक्टर देखि माथी)	0.0	0.0	0.0
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011

दलित समुदायमा जग्गाको स्वामित्व बढ्दा गरिबी कम हुने देखिएको छ ।

(छ) पूर्वाधार र सुविधामा पहुँचका आधारमा गरिबी

आफ्नो घरबाट आधा घण्टाको दूरीमा हिँडेर पुगिने स्थानभित्र पूर्वाधार र सुविधाहरूमा पहुँच हुने दलित समुदायमा गरिबी कम छ भने पहुँच नहुने दलितहरुमा गरिबी बढीरहेको छ । (हेर्नुहोस् तालिका १०) ।

मोटरबाटोमा पहुँच हुनेमा ३७.७ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.२ प्रतिशत, विद्यालयमा पहुँच हुनेमा १६.५ प्रतिशत र नहुनेमा ४०.७ प्रतिशत, हाटबजारमा पहुँच हुनेमा २६.६ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.५ प्रतिशत, अस्पतालमा पहुँच हुनेमा ३७.६ प्रतिशत र नहुनेमा ३९.१ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको देखिएको छ ।

तालिका १० : पूर्वाधार र सुविधामा पहुँचका आधारमा गरिबी

शीर्षक	निरपेक्षगरिबी (P0)	गरिबीकोअन्तर (P1)	गरिबीकोगहनता (P2)
मोटरबाटो (छ)	37.7	10.1	4.2
मोटरबाटो (छैन)	39.2	9.5	3.3
विद्यालय (छ)	16.7	6.7	3.1
विद्यालय (छैन)	40.7	10.1	4.2
हाटबजार (छ)	26.7	7.1	2.1
हाटबजार (छैन)	39.5	10.0	3.9
अस्पताल (छ)	37.6	9.1	3.2
अस्पताल (छैन)	39.1	9.8	3.8
बिजुलीबत्ती (छ)	22.4	4.7	1.5
बिजुलीबत्ती (छैन)	63.8	17.5	7.2
पाइपकोपानी (छ)	15.1	2.4	0.4
पाइपको पानी (छैन)	43.4	11.2	4.4
दलित समुदायको औसत	39.0	9.8	3.8

Source: Estimated by Author using Central Bureau of Statistics (2011)

यसैगरी, बिजुली बत्तीमा पहुँच हुनेमा २२.४ प्रतिशतर नहुनेमा ६३.८ प्रतिशत, पाइपको पानीमा पहुँच हुनेमा १५.१ प्रतिशत र नहुनेमा ४३.४ प्रतिशत निरपेक्ष गरिबी रहेको पाइएको छ । यसैगरी पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच नहुनेमा गरिबीको अन्तर र गहनता पनि बढी छ ।

२.५ दलित समुदायमा गरिबीका निर्धारक तत्वहरू

नेपालको दलित समुदायमा गरिबी निर्धारण गर्ने तत्वहरु तालिका ११ मा प्रस्तुत गरिएका छन् । (हेर्नुहोस् तालिका नं. ११) । तालिका ११ अनुसार परिवार सङ्ख्या, महिला घरमूली, ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित घर, कृषिमा रोजगारी गर्ने घरमूली, आश्रित सदस्य, घरमूली बनीबुतो मात्र गर्ने, भूमिहीन परिवार, घरमूलीको शिक्षास्तर, बिजुली बत्तीमा पहुँच, पानीको पाइपमा पहुँचर मोटर बाटोको सुविधा मात्र Significant छन् भने अन्य Variables Insignificant छन् ।

गरिबीका निर्धारक तत्वहरुको विश्लेषण गर्दा एक जना परिवार सङ्ख्या बढ्दा दलित घरधुरीमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च छ प्रतिशतले घट्ने देखिएको छ । उपभोगमा कम खर्च गर्नु भनेको गरिबीको सूचक हो । महिला घरमूली भएका घरहरूमा पुरुष घरमूली भएका घरहरूमा भन्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च १२ प्रतिशतले बढ्ने देखिएको छ । यसबाट महिला घरमूली हुने दलित समुदायका घरहरूमा गरिबी कम हुने देखिन्छ ।

तालिका ११ : नेपालको दलित समुदायमा गरिबीका निर्धारक तत्वहरू

(log-level model, Dependent Variable: प्रतिव्यक्ति घरधुरी उपभोग खर्च)

Variables	Coefficient		Std. Err.	t-Statistics
घरका विशेषताहरू				
परिवार सङ्ख्या	-0.06	***	0.01	-5.12
महिला घरमूली (Dummy)	0.12	**	0.06	2.41
ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित (Dummy)	-0.21	***	0.05	-4.26
घरमूलीको उमेर (वर्षमा)	0.01		0.00	0.51
कृषिमा रोजगार (Dummy)	-0.09	**	0.04	-2.37

आश्रित सदस्य (अनुपात)	-0.01	***	0.00	-5.49
घरमूली बनीबूतो मात्र गर्ने (Dummy)	-0.08	*	0.05	-2.01
भूमिहीनपरिवार (Dummy)	-0.11	*	0.06	-2.03
घरमूली स्वरोजगार (Dummy)	0.01		0.05	0.23
घरमूलीको शिक्षास्तर (Dummy)	0.02	***	0.01	3.45
पूर्वाधारमा पहुँच				
बिजुली बत्ती (Dummy)	0.35	***	0.04	8.47
पाइपको पानी (Dummy)	0.39	***	0.05	7.13
विद्यालय (Dummy)	0.03		0.08	0.36
अस्पताल (Dummy)	0.12		0.09	1.25
मोटर बाटो (Dummy)	0.07	*	0.06	1.98
हाटबजार (Dummy)	0.10		0.09	1.10
Constant	10.35	***	0.11	94.85
F-statistics	30.16	***		
Adjusted R-squared	0.46			
Observations	598			

Source: Estimated by Author using Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset

यसैगरी ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित दलित समुदायका घरहरूमा सहरी क्षेत्रका दलितका घरहरूमा भन्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च २१ प्रतिशतले कम हुने देखिएको छ । यसले गरिबी ग्रामीण क्षेत्रमा बढी हुने देखाउँछ । कृषिमा रोजगारी गर्नेको अन्य क्षेत्रमा रोजगारी गर्नेको भन्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च नौ प्रतिशतले कम हुने, आश्रित सदस्यहरूको अनुपात एक प्रतिशतले बढ्दा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च एक प्रतिशतले नै कम हुने देखिन्छ भने घरमूली बनीबुतो मात्र गर्ने भए प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च आठ प्रतिशतले कम हुने र भूमिहीन परिवारमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च ११ प्रतिशतले कम हुने देखिन्छ ।

यसैगरी घरमूलीको शैक्षिकस्तर बढ्दा उपभोग खर्च बढेर गरिबी घट्ने देखिन्छ । बिजुली बत्तीमा पहुँच नहुने दलितका घरहरुमा भन्दा पहुँच हुने दलितका घरहरुमा प्रति व्यक्ति उपभोग खर्च ३५ प्रतिशतले बढी हुने, पाइपको पानीमा पहुँच हुने घरहरुमा ३९ प्रतिशत र मोटर बाटोको सुविधा हुनेहरूको उपभोग खर्च सात प्रतिशतले बढी हुने देखिएको छ । यसबाट पूर्वाधारमा पहुँच हुने घरहरुमा पहुँच नहुने घरहरुमा भन्दा गरिबी कम हुने देखिन्छ ।

२.६ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरण सम्बन्धी विद्यमान व्यबस्था

दलित समुदायमा रहेको गरिबीलाई सम्बोधन गर्न बिभिन्न नीति, नियम, प्रचलन र संस्थागत व्यवस्था रहेकाछन् । ती मध्ये प्रमुख व्यवस्थाहरू निम्न छन् :

२.६.१ नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था

- नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने कुरा उल्लेख छ । यसैगरी संविधानको धारा २४ मा छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक धारा ४० मा दलितको हक धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक छन् । यी हकहरूले दलितलाई विभेद गर्न नपाइने, दलित विद्यार्थीलाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिने, दलितको पेशालाई आधुनिकीकरण गर्ने, भूमिहीन दलितलाई एक पटकलाई जमिन उपलब्ध गराइने, आवासविहीन दलितलाई बसोबासको व्यवस्था गर्ने तथा रोजगारीका अवसर दिई सामाजिक न्याय प्रदान गरिने उल्लेख छ । यसका अलावा धारा २५५ मा दलित समुदायको समग्र हित प्रवर्द्धनका लागि राष्ट्रिय दलित आयोग गठन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

- नेपालका आवधिक योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई नै मुख्य प्राथमिकता दिएका छन् । आठौं योजनामा गरिबी न्यूनीकरणको प्रमुख लक्ष्य राखिएको, नवौं योजनाले यसलाई निरन्तरता दिएको र दसौं योजना गरिबी न्यूनीकरणको रणनीति पत्रकै रूपमा रहेको देखिन्छ । त्यसपछि तेह्रौं योजनासम्म आइपुग्दा पनि गरिबी न्यूनीकरणको प्रमुख नीति लिई विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याइएको देखिन्छ ।

- आ.व. २०७२।७३ को बजेट वक्तव्यमा दलित लगायतका सीमान्तकृत समुदायका लागि जनता आवास कार्यक्रम विस्तार गर्ने, २५ जिल्लाका गरिब घर परिवारलाई परिचयपत्र वितरण, थप ५० जिल्लामा गरिबीको सर्वेक्षण, गरिबी निवारण कोषका कार्यक्रमलाई ग्रामीण पूर्वाधार विकासतर्फ लक्ष्यित गरिने, गरिबसँग विश्वेश्वर र दलित उत्थान तथा दलित छात्रवृत्ति जस्ता गरिबी निवारणका कार्यक्रमलाई विस्तार गरिने नीति तथा कार्यक्रम रहेको छ ।

२.६.१ संस्थागत व्यवस्था

- सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
- गरिबी निवारण कोष
- गरिबी अनुगमन प्रणाली
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- राष्ट्रिय दलित आयोग
- विषयगत मन्त्रालय
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू

२.७ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका प्रयासहरू

नेपालमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि धेरै लामो समयदेखि विभिन्न प्रयासहरू गरिएका छन् (National Planning Commission, 2013) । योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई नै प्रमुख प्राथमिकता दिएका छन् भने सरकार, गैर सरकारी संस्थाहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, लघु वित्त संस्थाहरू र विभिन्न समुदायहरू गरिबी न्यूनीकरण गर्न प्रयासरत छन् । नेपालमा सबैभन्दा बढी गरिबीको चपेटामा परेको दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरणका लागि पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन् । केही प्रमुख प्रयास र गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमहरू निम्न बमोजिम छन् :

- दलित लगायतका विपन्न समुदायका लागि दुर्गम क्षेत्र विकास कार्यक्रम, सीप विकास कार्यक्रम, पश्चिम तराई गरिबी निवारण कार्यक्रम, सेवा तथा अवसरका आरक्षण, कर्णाली क्षेत्र विकास कार्यक्रम जस्ता गरिब लक्ष्यित कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन् ।
- ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भत्ता र उपचार खर्च जस्ता सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू संचालित छन् ।

- गरिबी व्याप्त रहेका स्थानहरूमा वस्तु तथा सेवा र खाद्य सामग्री आपूर्तिमा अनुदान दिने गरिएको छ ।
- सरकारले ल्याएका गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग हुने गरी गैर सरकारी संस्थाहरू, समुदाय, स्वयंसेवी संस्थाहरू, नागरिक समाज र सहकारी संस्थाहरूले सामाजिक परिचालनका कार्यक्रम संचालन गरेका छन् ।
- गरिबी न्यूनीकरणका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट गरिबहरूका लागि आय आर्जन बढाउन निर्देशित कर्जा कार्यक्रम संचालित छन् ।
- लघु वित्त संस्थाहरूबाट साना किसान, गरिब र विपन्नका लागि विना धितो ऋण प्रदान गर्ने गरिएको छ ।
- भूकम्पले गरिबी बढाएकोले यसलाई न्यून गरी सुरक्षित बसोबास र पुनर्स्थापनाका लागि पुनर्निर्माण कार्यक्रम संचालन हुन लागेको छ ।

२.८ प्रयासहरूका बाबजुद विद्यमान अवस्था

नेपालमा गरिबी न्यूनीकरणका लागि गरिएका विभिन्न प्रयासहरूका कारण गरिबी केही घटेको देखिएको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणहरूका अनुसार सन् १९९६ मा ४२ प्रतिशत रहेको गरिबी १७ प्रतिशत विन्दुले घटी सन् २०११ मा २५ प्रतिशत भएको देखिएको छ । यसलाई एउटा उपलब्धि नै मान्नुपर्छ तर यो पर्याप्त छैन । राष्ट्रिय औसत २५ प्रतिशत भए पनि दलित समुदायमा गरिबी ३९ प्रतिशत रहेको छ । दशकौंदेखिको न्यून आर्थिक वृद्धि, बेरोजगारी, क्षमता विकासको अभाव, गरिबको पहिचान गरी लक्षित कार्यक्रम संचालन गर्नमा कमजोरी हुँदा गरिबले फाइदा लिन नसकेका (Type I Error) र गरिब नभएकाहरुले फाइदा लिने अवस्थाको सृजना हुनु (Type II Error), स्रोत विनाका महत्वकांक्षी कार्यक्रम, राजनीतिक अस्थिरता र द्वन्द्व आदिका कारण गरिबी न्यूनीकरणमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गर्न सकिएको छैन र दलित समुदाय अहिले पनि आधारभूत आवश्यकता समेत पूर्ति गर्न असक्षम रही गरिबीको रेखामुनि नै रहेको छ ।

३. सारांश र सुझावहरू

३.१ अध्ययन विश्लेषणको सारांश

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०१०।११ को तथ्याङ्कका आधारमा गरिएको नेपालको दलित समुदायमा व्याप्त रहेको गरिबी सम्बन्धी प्रस्तुत अध्ययनको सारांशलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- विश्वका अधिकांश गरिबहरू उपक्षेत्रीय अफ्रिका र दक्षिण एसियामा बस्ने गरेकोमा दक्षिण एसिया गरिबीमा उपक्षेत्रीय अफ्रिका पछि दोस्रो क्रममा आउँछ र यस क्षेत्रको ३१.० प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको देखिन्छ ।

- अन्तर्राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा नेपालमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी (५५.१ प्रतिशत) गरिबी देखिन्छ भने राष्ट्रिय गरिबीको रेखाका आधारमा बंगलादेशमा दक्षिण एसियामा सबैभन्दा बढी गरिबी (४०.० प्रतिशत) रहेको देखिन्छ ।

- नेपालको तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणका अनुसार नेपालको २५.२ प्रतिशत जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । यसैगरी गरिबीको अन्तर ५.८ र गरिबीको गहनता २.१ प्रतिशत रहेको छ ।

- नेपालमा जाति अनुसार गरिबीमा विविधता रहेको देखिएको छ । दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी निरपेक्ष गरिबी (३९.० प्रतिशत) रहेको र गरिबीको अन्तर तथा गहनता पनि यही समुदायमा सबैभन्दा बढी छ ।

- दलित समुदायमा घरमूलीको उमेर अनुसार गरिबीको मात्रा फरक देखिएको छ भने शिक्षाको स्तर बढ्दा गरिबी घटेको देखिएको छ ।

- कृषि क्षेत्रमा रोजगारी गर्ने दलितहरूमा गरिबी सबैभन्दा बढी र औद्योगिक क्षेत्रमा सबैभन्दा कम देखिएकोछ ।

- सहरका दलित भन्दा गाउँका दलित समुदायमा करिब तीन गुणा बढी निरपेक्ष गरिबी रहेको छ । गरिबीको अन्तर र गहनता पनि ग्रामीण दलितमा निकै बढी छ ।

- मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चलका ग्रामीण पहाडी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा बढी (६६.६प्रतिशत) र काठमाडौंको सहरी क्षेत्रका दलित समुदायमा सबैभन्दा कम (२.६प्रतिशत) निरपेक्ष गरिबी रहेको छ ।

- दलित समुदायमा जग्गाको स्वामित्व बढ्दा गरिबी कम हुने देखिएको छ भने पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच हुनेमा भन्दा नहुनेमा निरपेक्ष गरिबी, गरिबीको अन्तर र गहनता बढी छ ।

- दलित समुदायमा गरिबीका विभिन्न निर्धारक तत्वहरु रहेको पाइएको छ । ती तत्वहरु निम्न छन् :

  - परिवार सङ्ख्या बढ्दा गरिबी बढ्ने
  - महिला घरमूली हुँदा गरिबी घट्ने
  - सहरमा भन्दा गाउँमा बढी गरिबी हुने

- कृषिमा मात्र रोजगारी गर्ने बढी गरिब हुने
- घरमा आश्रित सदस्यको अनुपात बढी हुँदा गरिबी बढ्ने
- बनीबुतो मात्र गर्ने घरमूली भएका घरमा बढी गरिबी हुने
- भूमिहीन परिवारमा गरिबी बढी हुने
- शिक्षाको स्तर बढ्दा गरिबी घट्ने
- पूर्वाधार र सुविधामा पहुँच हुँदा गरिबी घट्ने ।

३.२ दलित समुदायको गरिबी न्यूनीकरण लागि सुझावहरू

नेपालका दलित समुदायमा रहेको गरिबीको समस्या समाधानका लागि निम्नानुसार गर्नुपर्ने देखिन्छ :

- माछा दिने भन्दा माछा मार्ने कला सिकाइ देऊ भनी विज्ञहरूले भने झैँ दलितहरूका लागि वितरणमुखी क्षणिक सुविधा भन्दा दिगोरूपमा आय आर्जनका कार्यक्रममा बढी जोड दिनुपर्छ । यसका लागि वित्त नीति भन्दा मौद्रिक नीति बढी प्रभावकारी हुन्छ । बिना व्याज वा न्यून व्याजदरमा विना धितो ऋण र व्यवसाय सम्बन्धी तालिम दिई दलितहरूलाई आय आर्जनका कार्यक्रममा सहभागी गराउनु पर्छ ।
- महिला घरमूली भएका घरहरुमा गरिबी कम हुने अध्ययनबाट देखिएको सन्दर्भमा आय आर्जनका कार्यक्रमहरू संचालन गर्दा महिलाको क्षमता विकास गरी दलित महिलाहरूलाई परिचालन गर्नुपर्छ ।
- दलित समुदायका लागि संचालन गरिने गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू यथार्थपरक हुनुपर्ने, राजनीतिक दबाबका आधारमा हुन नहुने र गरिबको पहिचान सही ढंगले गरी लक्षित कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्छ । लक्षित कार्यक्रमबाट गरिब वञ्चित हुने (Type I Error) र गरिबी नभएकाहरु कार्यक्रममा समावेश हुने (Type II Error) स्थितिको अन्त्य गर्नुपर्छ ।
- दलित समुदायमा लगिने कार्यक्रमको तर्जुमा गर्दा दलित समुदायका सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउनु पर्दछ जसले कार्यक्रमको स्वामित्व लिन र सहभागी हुन लक्ष्यित दलित समुदायलाई उत्प्रेरित गर्दछ ।
- पूर्वाधार विकासका कार्यक्रम र विकासका पूर्वाधार र सुविधामा दलितहरूको पहुँच बढाउँने खालका कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

- दलितहरूलाई कृषि र बनीबुतोबाट उत्पादनमूलक उद्योगमा रोजगारी दिने गरी कार्यक्रमहरू ल्याई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।
- शिक्षाबाट आय आर्जन हुने र गरिबीको अन्त्य हुने भएकोले दलित समुदायका गरिबहरूको पहिचान गरी उच्च शिक्षा आर्जनमा पहुँच प्रदान गर्न अनिवार्य छात्रवृत्ति र निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- दिगो विकासका लक्ष्यमध्ये पहिलो लक्ष्यका रूपमा रहेको गरिबीका सबै स्वरूपको अन्त गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न दलित समुदायमा रहेको गरिबी अन्त गर्ने कुरालाई नेपालले उच्च प्राथमिकता दिई दलितहरूका लागि वित्तीय पहुँच कार्यक्रममा जोड दिनुपर्छ ।
- भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरी भूकम्प प्रभावित दलित समुदायका थप मानिसहरू निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि जाने अवस्था हुन नदिनेतर्फ सचेत हुँदै विपन्न र दलित वर्गका लागि यथासिघ्र राहतका कार्यक्रमहरू ल्याउनु पर्दछ ।

४. निष्कर्ष

नेपालका दलित समुदायमा अन्य जातिहरूमा भन्दा बढी गरिबी हुनुमा परम्परागत रूपमा दलितहरू प्रति नेपाली समाजले गर्दै आएको विभेद र बञ्चितीकरण नै मुख्य रूपमा जिम्मेवार छ । निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको राष्ट्रिय औसतभन्दा निकै बढी गरिबीमा रहेको दलित समुदायलाई गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरूमा पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ । गरिब दलितहरूको यथार्थ अवस्थाको पहिचान गरी उनीहरूको शैक्षिकस्तर उकास्ने र उनीहरूलाई दिगो आय आर्जन हुने खालका कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट मात्र यस समुदायमा व्याप्त रहेको गरिबी न्यूनीकरण गरी उनीहरूलाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न सकिन्छ । गरिबी न्यूनीकरणका साथै दलितहरू प्रति गरिदैं आएको विभेदलाई जरैदेखि उखेल्न सकिएमात्र समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण गर्ने नेपालीमात्रको अभिलाषा पूरा गर्न सम्भव छ ।

⌘✿⌘

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Abdelkrim, A. and Duclos, Y. J. (2007). DASP: Distributive Analysis Stata Package. *PEP*, World Bank, UNDP and Université Laval.

- Central Bureau of Statistics (2011). *Nepal Living Standard Survey 2010/11 Dataset*. Kathmandu: Government of Nepal, Central Bureau of Statistics.
- National Planning Commission (2013). *An Approach Paper to the Thirteenth Plan (2013-2016).* Kathmandu: Government of Nepal, National Planning Commission.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development*. Boston: Pearson Addison Wesley.
- World Bank. (2012). *World Development Report 2012*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2013). *World Development Report 2013*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2014). *World Development Report 2014*. Washington, DC: World Bank.

नेपालको सरकारी बजेट प्रणाली

✍रुद्र प्रसाद भट्ट

१. बजेटको परिभाषा

बजेट कुनै राष्ट्र/संगठनले निश्चित अवधिका लागि तोकिएको लक्ष्य पूरा गर्न अनुमान गरेको आय र व्ययको दस्तावेज हो । नेपाल सरकारको सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रीले आगामी आर्थिक वर्षको सरकारको नीति तथा लक्ष्य हासिल गर्न संसद समक्ष पेश गरेको आय र व्ययको अनुमानित विवरण हो । अर्थात्, सरकारका नीति, योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने आर्थिक, राजनीतिक, कानूनी र प्राविधिक दस्तावेज नै सरकारी बजेट हो । राजनीतिक दलका चुनावी घोषणा तथा चाहनाबाट बजेट निर्देशित हुने, बजेट तर्जुमा चरणमा राजनीतिक दलका सदस्य पनि संलग्न भई दलकै प्रतिनिधिहरु रहेको संसदले बजेट अनुमोदन गर्ने हुँदा बजेटलाई राजनीतिक दस्तावेजको रुपमा पनि चिनिन्छ । बजेटमा आगामी वर्षको राजस्व, खर्च, ऋण, अनुदान तथा आर्थिक नीति तथा उद्देश्यहरु समावेश गरिने हुँदा यसलाई आर्थिक दस्ताबेज पनि भनिन्छ । बजेटसंगै अर्थ मन्त्रीले विनियोजन विधेयक, आर्थिक विधेयक, राष्ट्र ऋण उठाउने विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक, पेश्की विधेयकहरु पेश गरी संसदबाट अनुमोदन भए पछि त्यसको आधारमा सरकारी आय-व्यय परिचालन हुने हुँदा बजेट कानूनी दस्तावेज पनि हो । साथै, बजेट तर्जुमामा कुल गार्हस्थ उत्पादन, राजस्व, खर्च, प्रति इकाई लागत र नतिजाको प्रक्षेपण लगायत बजेट विनियोजनको कार्य विज्ञ समूहवाट हुने हुँदा बजेटलाई प्राविधिक दस्तावेज पनि मानिन्छ ।

२. सरकारी बजेटका विशेषता

- नेपालको संविधान, आर्थिक ऐन तथा नियमबाट निर्देशित हुन्छ
- सरकारको लक्ष्य प्राप्त गर्न एक आर्थिक वर्षको लागि तयार गरिन्छ
- विभिन्न शीर्षक तथा उप-शीर्षकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ
- अर्थ मन्त्रीद्धारा संसदमा पेश गरी संसदबाट अनुमोदन गरिन्छ

✍ प्रमुख कोष नियन्त्रक, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कायालय, डोटी

- राज्यको राजनीतिक, कानूनी, आर्थिक र प्राविधिक दस्तावेज हो
- आर्थिक वृद्धि तथा स्थायित्व, रोजगारी सिर्जना र सामाजिक न्यायलाई जोड दिएको हुन्छ,
- सरकारको वार्षिक योजना हो ।

३. सरकारी बजेटका उद्देश्य/सिद्धान्त

- समावेशी आर्थिक वृद्धि मार्फत रोजगारी सिर्जना गर्ने
- आर्थिक स्थायित्व हासिल गर्ने
- वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने
- सामाजिक न्याय कायम गर्ने
- बजेट विनियोजनमा कार्यकुशलता हासिल गर्नेः राष्ट्रिय आवश्यकताका क्षेत्र र कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण
- गरी वजेट विनियोजन हुन्छ
- सरकारमाथि नियन्त्र गर्ने ।

४. नेपालमा सरकारी बजेट विनियोजनका आधार

- ☞ आवधिक योजनाका लक्ष्य तथा रणनीति
- ☞ मध्यमकालीन खर्च संरचनाको सिद्धान्त तथा प्राथमिकीकरणका आयोजनाहरु
- ☞ संविधान, आर्थिक ऐन कानूनका प्रावधानहरु
- ☞ अनिवार्य दायित्व/प्रतिबद्ध खर्च
- ☞ राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको कार्यान्वयन अवस्था
- ☞ तत्कालीन सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरु
- ☞ क्रमागत आयोजना
- ☞ क्षेत्रगत नीतिहरु
- ☞ अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा एजेण्डा : दिगो विकास लक्ष्य, सेडा अभिसन्धि आदि
- ☞ वैदेशिक सहायता नीति तथा प्रतिबद्धता

- ☞ बजेट सम्वन्धी मार्गदर्शन तथा परिपत्र
- ☞ श्रोत परिचालनको अवस्था
- ☞ राजनीतिक दल तथा जनताका माग ।

५. नेपाल सरकारको बजेट प्रकृया

५.१ बजेट तर्जुमाका चरण

आधारभूत चरणः राष्ट्रिय योजना आयोगले आगामी आ.व.को लागि स्थानीय निकायको बजेट सीमा र मार्गदर्शन

तर्जुमा गरी कार्तिक मसान्तभित्र सबै जिल्ला विकास समितिलाई पठाउँदछ । यसपछि जि.वि.सं. ले आफ्नो क्षेत्रका नगरपालिका, गाविसहरुलाई बजेट सीमा, मार्गदर्शन र थप परिपत्र (भए) पठाउँदछ ।

प्रथम चरणः राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षताको अध्यक्षतामा रहेको बजेट तथा श्रोत समितिले समष्टिगत अर्थतन्त्रको वर्तमान स्थिति, GDP को प्रक्षेपण, वित्तीय स्थिति, शोधनान्तर स्थिति, व्यापार सन्तुलन, राजस्व प्रक्षेपण, नीति, रणनीति र प्राथमिकता आदिको अध्ययन गरी सो र आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF), दिगो विकास लक्ष्य (SDG) समेतको आधारमा आगामी आर्थिक वर्षको कुल बजेटको आकार र सीमांक निर्धारण गर्दछ । यसमा आगामी तीन वर्षको कुल बजेट, राजस्व परिचालन, वैदेशिक सहायता, खर्च, आन्तरिक ऋण आदिको प्रक्षेपण गरिन्छ । साथै कुल बजेटमा चालू, पुंजीगत र वित्तीय क्षेत्रको हिस्सा निर्धारण गर्ने ।

द्वितीय चरणः अर्थ मन्त्रालय, सम्बन्धित मन्त्रालय तथा केन्द्रीय निकायहरुसंगको समन्वयमा राष्ट्रिय योजना आयोगले कुल बजेट सीमाभित्र रहेर सरकारको प्राथमिकता र जनताको आवश्यकताको आधारमा हरेक मन्त्रालय तथा केन्द्रीय निकायको बजेट सीमांक निर्धारण र मार्गदर्शन तयार गरी सबै मन्त्रालय र केन्द्रीय निकायमा पठाउँदछ । क्षेत्रगत मन्त्रालय/केन्द्रीय निकायहरुले आफूले प्राप्त गरेको बजेट सीमा, मार्गदर्शन र आफ्नो निकायको तर्फबाट थप गर्नु पर्ने भए सो समेत उल्लेख गरी मातहतका विभागमा पठाउँदछ । विभागले जिल्लास्थित वा फिल्डस्थित कार्यालयमा बजेट सीमा र मार्गदर्शन पठाउँदछ ।

तृतीय चरणः जिल्लास्थित कार्यालय, स्थानीय निकाय, आयोजनाहरुले आफ्नो बजेट सीमा र मार्गदर्शन अनुरुप तीन वर्षको बजेट तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गरी माथिल्लो विभागमा (विभाग नभए मन्त्रालय) प्रस्ताव गर्दछन् । विभागले आफू र मातहतका निकायको बजेट मन्त्रालयमा र मन्त्रालयले मन्त्रालयगत एकमुष्ट बजेट तर्जुमा गरी छलफलको लागि राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा प्रस्ताव गर्दछन् ।

चौथो चरण: मन्त्रालय/निकायहरुले प्रस्ताव गरेको कार्यक्रम तथा बजेटको सम्बन्धमा राष्ट्रिय योजना आयोगमा आवधिक योजनाका उद्देश्य, बजेट मार्गदर्शन अनुरुप कार्यक्रम प्रस्ताव भए नभए लगायतको विषयमा नीतिगत लफल गरिन्छ भने अर्थ मन्त्रालयमा कार्यक्रम अन्तर्गत खर्च शीर्षकगत (बुंदागत) छलफल गरी बजेटलाई अन्तिम रुप दिइन्छ ।

पांचौ चरण: अर्थ मन्त्रीद्वारा बजेट, आर्थिक विधेयक, विनियोजन विधेयक, ऋण तथा जमानत विधेयक, राष्ट्र ऋण

उठाउने विधेयक र पेश्की खर्च विधेयक संघीय संसद समक्ष पेश गरिन्छ । बजेट अनुमोदन नभएसम्म खर्च गर्नको लागि पेश्की विधेयक बजेट पेश भएकै दिन पेश भई सोही दिन अनुमोदन गरी एक तिहाई खर्च गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ । प्रतिनिधि सभामा दफावर छलफल पछि पारित हुन्छ । तत्पश्चात राष्ट्रिय सभामा पठाउनु पर्छ । राष्ट्रिय सभाबाट १५ दिनभित्र फिर्ता पठाएमा वा नपठाएमा पनि प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नु पर्छ ।

छैठौ चरण : प्रतिनिधि सभाले प्रमाणीकरणको लागि पेश गरेका विधेयकहरु राष्ट्रपतिद्वारा प्रमाणीकरण भएपछि बजेट स्वीकृत भएको मानिन्छ ।

५.२ बजेट कार्यान्वयन चरण

अख्तियारी प्रदान : संसदमा बजेट पेश भएको साममान्यतया भोलिपल्ट अर्थ सचिवले सबै मन्त्रालय तथा केन्द्रीय

निकायका प्रमुख/सचिवको नाममा खर्च गर्ने अख्तियारी प्रदान गरिन्छ । सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायका प्रशासकीय प्रमुखले विभाग मार्फत खर्च गर्ने कार्यालयलाई खर्चको अख्तियारी प्रदान गर्दछ ।

कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने: पहिलो प्राथमिकताको हकमा राष्ट्रिय योजना आयोग र अन्य कार्यक्रमहरु सम्बन्धित मन्त्रालयबाट बजेट पेश भएको दुई हप्ताभित्र खर्चको चौमासिक विवरण, खरिद योजना, व्यवसायिक योजना सहित स्वीकृत गरी सम्बन्धित मन्त्रालय मार्फत खर्च गर्ने कार्यालयमा पुग्छ ।

खर्च व्यवस्थापन : प्राप्त अख्तियारी र स्वीकृत कार्यक्रम अनुरुप विभिन्न खर्च गर्ने इकाईले खर्च तथा ठेक्कापट्टा गर्ने, खर्च गर्ने, त्यसको लेखा राख्ने, आवश्यक पर्दा कार्यक्रम संशोधन, आन्तरिक नियन्त्रण गर्ने र प्राप्त नतिजा वारे प्रतिवेदन दिने कार्य गर्दछन् ।

आय परिचालन: प्रक्षेपण गरे अनुरुप राजस्व संकलन तथा लेखांकन र वैदेशिक सहायता परिचालन र आन्तरिक ऋणको व्यवस्थापन गरिन्छ ।

५.३ बजेट अनुगमन तथा मूल्यांकन चरण

मासिक अनुगमन : हरेक महिना सम्बन्धित विभागीय मन्त्रीको अध्यक्षतामा बजेट कार्यान्वयनको समीक्षा, मन्त्रालय अन्तर्गतको भौतिक तथा वित्तीय प्रगति समीक्षा गर्दै बजेट कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउंछ ।

द्वैमासिक अनुगमन : अर्थ मन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रत्येक दुई-दुई महिनामा नीति तथा कार्यक्रमको प्रगति समीक्षा गरिन्छ ।

मन्त्रालयस्तरीय विकास समस्या समाधान समिति : प्रत्येक मन्त्रालयमा मन्त्रीको अध्यक्षतामा दुई-दुई महिनामा

आफू अन्तर्गत बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको समीक्षा गरी समस्या भए समाधान गर्ने, मन्त्रालयस्तरबाट हुन नसक्ने समस्या भए राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिमा पठाउने गरिन्छ ।

राष्ट्रि विकास समस्या समाधान समिति : प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा सबै मन्त्रालयका मन्त्रीहरु, योजना आयोगका उपाध्यक्षहरु रहेको उक्त उच्चस्तरीय समितिले पहिलो प्राथमिकताका आयोजनाको प्रत्येक चार महिनामा प्रगति तथा समस्यामा छलफल गरी समाधान गर्न नीतिगत निर्णय गर्ने र अन्य निकायलाई सुधारको लागि निर्देशन दिने गरिन्छ ।

उच्चस्तरीय वित्तीय व्यवस्थापन समिति : पन्ध्र करोडभन्दा बढी बजेट भएका कार्यक्रममा अर्थ मन्त्रीको संयोजकत्वमा रहेको समितिले अनुगमन मूल्यांकन गरी समस्या समाधान गर्ने व्यवस्था छ ।

बजेट कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षा : अर्थ मन्त्रालयले पहिलो छ महिनाको कार्यान्वयन प्रगति समीक्षा गर्छ ।

प्राप्ति तथा पृष्ठपोषणको आधारमा पछिल्ला छ महिनाको प्रगति प्रक्षेपण, लिनुपर्ने भावी रणनीति, सुधारका सुझाव, प्रमुख आयोजनाको प्रगति स्थिति, श्रोत र खर्चको अवस्था बारे समीक्षा गरिन्छ । मुख्य आयोजनाहरुको अनलाईन अनुगमन गर्ने गरिन्छ । प्रभाव मूल्यांकनका प्रतिवेदनहरु सरोकारवालासंग छलफल गरी सुझाव कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गर्ने गरिन्छ ।

६. नेपालमा बजेट प्रक्रियाका राम्रा पक्षहरु

- बजेट सम्बन्धी सवैधानिक एवं कानूनी सुनिश्चितता छ
- बजेट क्यालेण्डरको तर्जुमा छ
- बहुवर्षिय ठेक्का प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ

- पूर्व बजेट अभ्यासको थालनी भएको छ
- सूचना प्रविधि एवं सफ्टवेयरको प्रयोगः टीएसए, एलएमबिआइएस, एफएमआईएस आदि
- मध्यमकालीन खर्च संरचनाको अभ्यासः आयोजनाहरुको प्राथमिकीकरण गरी पहिलो प्राथमिकताका आयोजनामा बजेट सुनिश्चितता गरिएको छ
- बजेटको मध्यावधि समीक्षा गरिन्छ
- सहभागितामूलक सिद्धान्तः वडादेखि संसदसम्मको सहभागिता हुने
- अनुगमन र कार्यान्वयन प्रभावकारिताका लागि प्रम र मन्त्रीहरुको अध्यक्षतामा विकास समस्या समाधान
- समितिहरु छन्
- बजेटलाई लैङ्गिक, जलवायु परिवर्तन र रणनीतिक रुपमा तर्जुमाको थालनी छ
- नतिजामुखी संरचनाको शुरुवात गरिएको छ ।

७. बजेट प्रकृयामा देखिएका कमजोर पक्षहरु

- नीतिमा आधारित बजेटलाई कार्यान्वयन गर्न नसकिनु : सहभागीमूलक र समावेशी बनाउन नसकिनु
- बजेटलाई नतिजा, रोजगारी सिर्जना र उत्तरदायित्वसंग जोड्न नसकिनु
- राजनीतिक र प्रशासनिक प्रतिबद्धता कमजोर हुँदा बजेटको सीमा तथा मार्गदर्शन बजेट क्यालेण्डर अनुरुप पठाउन नसकिनु
- कुशल विनियोजन प्रणाली अवलम्बन गर्न नसक्नुः बजेट विनियोजन सूत्रको अभाव तथा बढोत्तरि सिद्धान्तको प्रयोग हुँदा प्राथमिक क्षेत्र र आयोजनामा बजेट बाँडफाँड गर्न नसकिनु
- बजेट छलफल वैज्ञानिक नहुनु : अवधारणागत स्पष्ट र जिम्मेवारी बोध नगर्दा एउटै तहको बजेट छलफल हुने र बजेट छलफलको केन्द्रबिन्दु नै बजेट सीमा घटाउने रहनु
- सुधारका कार्यक्रममा अपनत्व कायम गर्न नसकिनु
- अन्तरनिकायबीच समन्वय र सहयोग पर्याप्त नहुनु
- बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयनमा इमान्दारिता कम हुनु

- सरकारी तथा नीजि क्षेत्रको संस्थागत र व्यक्तिगत क्षमता कमजोर छ
- कार्यक्रम स्वीकृति र खर्च गर्ने अख्तियारी पठाउने विषय बाह्रै महिना चलिरहँदा कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती हुनु
- पुँजीगत खर्च गुणस्तरीय र लक्ष्य अनुरुप हुन नहुनु
- नतिजामुखी अनुगमन नहुनु

८. नेपालको सरकारी बजेटको समीक्षा

सरकारी बजेटले समावेशी आर्थिक वृद्धि, आर्थिक स्थायित्व मार्फत रोजगारी सिर्जना, सामाजिक न्याय, गरिबी न्यूनीकरण, विकासको आधारशीला निर्माण (मानव, भौतिक, सामाजिक र मानवीय), सेवा प्रभावमा सुधार, लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना मार्फत स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने हो । वि.सं.२००८ मा शुरु भएको नेपालको सरकारी बजेट वि.सं. २०७२ मा जारी नेपालको संविधान पछि संघीय/प्रदेश/स्थानीय बजेट प्रणालीमा प्रवेश गर्दैछ । लामो बजेट अभ्यासको क्रममा सरकारद्वारा आर्थिक वृद्धि, समावेशी विकास, सामाजिक न्याय, आर्थिक रुपान्तरण र स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि विभिन्न नीतिगत, संस्थागत, प्रकृयागत सुधारको घोषणा गरिए तर यी अधिकांश सुधारहरु बढी औपचारिक, लोकप्रिय र सभ्रान्त केन्द्रीत भए । जसको कारण गरीबी, बेरोजगारी र द्वन्द्व मौलाउँदै सुशासन कमजोर हुन पुग्यो । बजेटको शुरुदेखि यातायातलाई नीतिगत रुपमा प्राथमिकतामा राखियो तर चौसट्ठी वर्ष भईसक्दा पनि सबै जिल्लामा सडक सञ्जाल पुर्‍याउन सकिएन । क्षेत्रीय असमानता बढ्दै गई सुदूरपश्चिम, मध्य पश्चिम र तराईको गरिबी राष्ट्रिय रेखाभन्दा दोब्बर जस्तै हुन पुग्यो । सुदूरपश्चिममा विरामीको उपचार गर्न एम.आर.आइ.सम्मको स्वास्थ्य सेवा व्यवस्थापन गर्न बजेट विनियोजन गर्न सकेनौं । प्रत्येक वर्ष व्यापार घाटा चुलिदै छ । छ महिनाको इन्धन संचित गर्ने क्षमताका आयोजना पहिचान गरी बजेट व्यवस्थापन गर्न नसक्दा २०७२ सालमा नेपाली जनताले पाएको पीडा शब्दमा व्यक्त गर्न सकिदैन । विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भयो तर गुणस्तरीय व्यापार र बजार विविधीकरणका पक्षलाई बजेटले केन्द्रित गर्न सकेन । जलश्रोतमा विश्वकै दोस्रो धनी मुलुक भनियो तर अठार घण्टासम्म नेपालीहरु अन्धकारमा बस्दा पनि जलाशययुक्त विद्युत आयोजनाहरु बनाउन बजेट व्यवस्थापन गर्न सकेनौं । रोजगार केन्द्रित र युवा केन्द्रित बजेट व्यवस्थापन गर्न नसक्दा सक्रिय जनशक्ति खाडी मुलुकको पचास डिग्रीमा काम गर्न बाध्य छन् । आपदविपद पर्दा अन्तर्राष्ट्रिय जहाजहरु ल्याण्ड गर्न प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एउटा एउटा एयरपोर्ट निर्माण गर्न बजेट विनियोजन गर्न सकेनौं । २१ औं शताब्दीमा कतिपय जनता पुल नहुँदा तुईन भाचिएर मृत्यु भएका समाचार छन् भने सभ्रान्त व्यक्ति भएका जिल्लामा एक कि.मि. सडकमा दुईवटा पुलसम्म निर्माण गर्ने गरी बजेट विनियोजन गरिएको छ । यसले सरकारी बजेट कति न्यायोचित र नीतिमा आधारित छ भन्ने कुरा छर्लङ्ग पार्दछ । बजेटलाई

पद्धतिले डोर्‍याउन सकेन । एक लाखभन्दा सानो सडक रातो किताबमा समावेश गराउन जनता दशौं दिन अनि बिसौं हजार खर्च गरेर काठमाडौं बस्छन् । बजेट समयमा अर्थ मन्त्रालय, योजना आयोग विकासे मन्त्रालयमा वजेट माग्नेको भीडले त्यहांका मन्त्रीदेखि कार्यालय सहयोगीसम्म काम गर्न नसक्ने अवस्था छ ।

कुरो आउंछ के बजेटले यी सबै विकास गर्न सक्छ र ? विकास समग्र पक्षमा हुने सुधारको नतिजा हो । यसको लागि असल प्रवृति, पर्याप्त प्रकृति र उपयुक्त प्रविधि चाहिन्छ । तर बजेट विकास व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह गर्ने एक महत्वपूर्ण कानूनी, राजनीतिक, आर्थिक र प्राविधिक दस्तावेज भएको हुँदा बजेटले स्पष्ट लक्ष्य, कुशल विनियोजन प्रणाली, रोजगारी/असमानता/युवा केन्द्रित बजेट पद्धति र कार्यान्वय योग्य (गुणस्तरीय) आयोजना व्यवस्थापनका पक्षलाई सम्बोधन गर्नु पर्दछ । यी पक्षमा ध्यान दिन नसक्दा विकासको गति सुस्त र असन्तुलित भएको हो । बजेट निरन्तर चलिरहेको छ र चल्दै छ पनि तर नेपाली जनताले आशा गरेको समावेशी आर्थिक वृद्धि, रोजगारीको सिर्जना, सामाजिक न्याय, समावेशी विकास जस्ता न्यूनतम आधारभूत पक्षलाई सम्बोधन गर्न नसक्दा नेपालको सरकारी बजेटलाई कर्मकाण्डी प्रयास भन्न सकिन्छ । समस्या पहिचान, तिनको समीक्षा र सिकाइ समृद्धिको आधार (ऐना) हो । संघीयतासंगै आगामी बजेट प्रणालीले आर्थिक विकासलाई केन्द्रित गरी समृद्ध, शान्त र समावेशी विकासका लागि देहाय बमोजिमका कार्यदिशा अवलम्बन गरेको खण्डमा बजेट सांच्चिकै आर्थिक विकासको मेरुदण्ड बन्ने कुरामा दुई मत नहोला ।

९. भावी कार्यदिशा

- राजनीतिक उपलब्धिसंगै आर्थिक क्रान्ति गर्न बजेट प्रणालीलाई नतिजामुखी, समावेशी विकास र रोजगार उन्मुख गरी स्वाधीन अर्थतन्त्रलाई निर्माणमा केन्द्रित गर्नुपर्छ । यसका लागि सरकारका सबै तह र निकायले स्पष्ट नीतिगत प्रावधान सहित नीतिमा आधारित बजेट व्यवस्थापन गर्नु अपरिहार्य छ । संघीय नेपालको विकासलाई फराकिलो पार्न, समग्र अर्थतन्त्रको लागत कम गर्न र निजी क्षेत्रको लगानी आर्कषण गर्न हाल घोषणा गरिएका राष्ट्रिय गौरवका आयोजना समयमा पूरा गर्न समग्र पक्षमा सुधार हुनु जरुरी छ ।

- राजस्व बाँडफाँडका वैज्ञानिक आधारहरु तयार पार्ने : व्यवसायिक व्यक्तिहरु रहेको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको शीघ्र गठन गरी विकासका संभावनाको पहिचान, राजस्व बाँडफाँडका विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गरी समावेशी विकास केन्द्रित गरी राजस्व बाँडफाँड र खर्च व्यवस्थापन गर्नु जरुरी छ ।

- बजेट विनियोजनलाई प्रभावकारी बनाउने : मध्यमकालीन खर्च संरचना र सहभागीतामूलक कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई गुणस्तरीय आयोजना छनौट गर्ने । आयोजनाको प्राथमिकीकरणका वर्तमान आधारलाई संशोधन गरी दिगो विकासका लक्ष्य,

संघीयता र भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण अनुरुप बनाउने । बजेट पहिलो मोडेलबाट कार्यक्रम पहिलो मोडेलमा जानुपर्ने । विषयगत मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीलाई कार्यान्वयन गर्ने तत्परता देखाउनु पर्ने ।

- बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा कुशलता हासिल गर्नुपर्ने : विस्तृत अध्ययन पछि प्राविधिक रुपमा सम्भाव्य र कार्यान्वयनको पूर्वतयारीका कार्यहरु भएका आयोजनामा (जग्गा प्राप्ति, वित्तीय व्यवस्था, वनको स्वीकृति, स्थानीय समन्वय, सीमांकन) मात्र बजेट विनियोजन गरी कार्यान्वयनयोग्य आयोजना छनौट गर्नुपर्ने । खर्च गर्ने अख्तियारी र स्वीकृत कार्यक्रम समयमै फिल्डस्थित कार्यालयमा पुर्‍याई आ.व.को शुरुदेखि नै बजेटको पूर्ण कार्यान्वयन गरी पुँजीगत खर्चलाई गति दिनुपर्ने । यसका लागि सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायले आफ्ना बजेट तर्जुमा चरणमै सबै वार्षिक विकास कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरु एलएमविआइएसमा प्रविष्टि गरी योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पेश गर्ने । यसकै आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले बजेट छलफल गरी जेठ पन्ध्रभित्र बजेट पेश गर्ने । असार मसान्तभित्र बजेट अनुमोदन गराउन *अर्ली बजेट*को अवधारणाको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने । वार्षिक विकास कार्यक्रम (रातो किताब) मा परेको कार्यक्रमलाई पुनः स्वीकृत गर्नुपर्ने हालको व्यवस्था परिमार्जन गर्ने । बजेट छलफलाई नै विस्तृत बनाउदै कार्यक्रममा विनियोजित बजेटलाई नै अख्तियारी मान्ने असल प्रयासको थालनी गर्दै बजेट पछि वार्षिक योजना र क्रियाकलाप तर्जुमा लाग्ने समय घटाउने । एलएमवीआइएसलाई टिएसएसंग आबद्ध गरी अख्तियारी प्राप्त र प्रविष्टि गर्न लाग्ने विलम्ब समय घटाउने । वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको एकीकरण गरी प्रतिवेदन तथा अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने ।

- कानूनी तथा नीतिगत सुधार : संघीयता अनुरुप आर्थिक कार्य प्रणालीका लागि आवश्यक ऐन, नियम, कार्यविधिका अलवा वित्तीय जवाफदेहिता तथा बजेट व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून, निवृत्तिभरण कानून, बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, करार सेवा सम्बन्धी नीति र अनुदान नीति यथाशीघ्र तयार गरी सार्वजनिक खर्चलाई उद्देश्यमूलक र कार्यकुशल बनाउनु पर्ने ।

- राजनीतिक एवं प्रशासनिक प्रतिबद्धता र निष्पक्षता कायम हुनुपर्ने : प्रभावशाली राजनीतिक तथा अन्य पदाधिकारीहरुले छड्के (गोजी योजना) तथा लोकप्रिय आयोजना वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गराउन दबाब नदिने असल संस्कारको शुरुवात गरी विनियोजन कार्यकुशलता हासिल गर्न इमान्दार र निष्पक्ष व्यवहार देखाउनु पर्ने । नीतिमा आधारित बजेटलाई समर्थन गर्नुपर्ने । राष्ट्रिय योजना आयोगमा विज्ञ व्यक्तिहरु नियुक्ति गर्ने प्रतिबद्धता हुनुपर्ने । बजेटमा प्रत्यक्ष संलग्न राष्ट्रिय योजना आयोग, विषयगत मन्त्रालयहरु र अर्थ मन्त्रालयले बजेटमा अपनत्व ग्रहण गरी सक्षमतापूर्वक काम गर्ने वातावरण सिर्जना गरी कामको निष्पक्ष मूल्यांकन गर्नुपर्ने ।

- सक्षम र उत्प्रेरित जनशक्ति व्यवस्थापन गर्नुपर्ने : बजेट व्यवस्थापनमा संलग्न कानून निर्माता, विकास प्रशासक एवं कर्मचारीहरुलाई बजेट पूर्व नै बजेटको महत्व, खेल्नुपर्ने भूमिका र विगतको यथार्थता बारे जानकारी दिन तालिम, गोष्ठि, अनुभव आदानप्रदान तथा ज्ञान व्यवस्थापन गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । कार्यसम्पादनमा आधारित वृत्ति प्रणालीको अभ्यास गरी कर्मचारीमा उत्प्रेरणा जगाउनु पर्ने ।

- ठेक्का व्यवसायमा सुधार गर्ने : ठेक्का व्यवसायीको प्राविधिक क्षमता, औजारको अवस्था, विगतको कार्यसम्पादन स्तर, इमान्दारिता जस्ता पक्षहरुको पहिचान बिना राजनीतिक प्रभावका आधारमा सबैलाई ए श्रेणीको ठेक्का इजाजत दिने र भविष्यमा यस्ता ठेकेदारबाट सिर्जना हुने अस्वस्थ प्रतिपर्स्धा, गुनासा, न्यून अंकमा बोलपत्र हाल्ने र बीचमा काम छाड्ने नकारात्मक प्रणालीमा सुधार गरी ठेक्का व्यवसायीको वैज्ञानिक वर्गीकरण गर्नुपर्ने । निजीक्षेत्र मैत्री नीति, विभिन्न छुट, सहुलियतपूर्ण ऋण, लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना र व्यवसायमा हुने राजनीतिक जोखिम न्यून गरी निजी क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।

- समावेशी सुशासनको प्रवर्द्धन : राजनीतिक, प्रशासनिक, सामाजिक, न्यायिक क्षेत्रमा हरेक क्रियाकलापहरुलाई पारदर्शी, उत्तरदायी, सहभागी र समानता उन्मूख बनाई बजेट चक्रलाई नतिजामुखी बनाउने । बजेट व्यवस्थापनमा संलग्न नागरिक समाज, दाताहरु, स्थानीय निकाय, सञ्चार माध्यम र नागरिकहरुले बजेट व्यवस्थापनमा सकारात्मक सहयोग गर्ने र कमजोरी पक्ष औंल्याई सुधारमा सहयोग गर्ने तवरले दबाब सिर्जना गर्ने लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताको विकास गर्नुपर्ने ।

१०. निष्कर्ष

नेपालले प्राप्त गरेको राजनीतिक उपलब्धिलाई दिगो र विश्वसनीय बनाउन आर्थिक रुपान्तरण गर्नु अपरिहार्य छ । आर्थिक रुपान्तरणका लागि यसका बाधक मानिएका असन्तुलित विकास, बेरोजगारी र निरपेक्ष गरिबी जस्ता पक्षमा सुधार गर्नु जरुरी छ । यी पक्षहरुमा सुधार गर्ने महत्वपूर्ण माध्यम नतिजामूलक बजेट व्यवस्थापन हो । अतः संघीयतासंगै चुलिएका जनआकांक्षा पूरा गर्न संघीय संरचनाका सबै तहका बजेटले यी बाधक तत्वलाई सम्बोधन गर्ने गरी दक्ष बजेट विनियोजन र कार्यान्वयन कार्यकुशलता अभिवृद्धि मार्फत जनताका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न बजेट केन्द्रित हुनु जरुरी छ । यसका लागि रणनीतिक राजनीतिक नेतृत्व, उपर्युक्त र पर्याप्त नीति तथा योजना, व्यवसायिक कर्मचारीतन्त्र, उद्यमशील नीजि क्षेत्र, सिर्जनात्मक र निष्पक्ष नागरिक समाज, विकास प्रेमी नागरिक, इमान्दार सहायताकर्ता र अनुकूलित वातावरण सिर्जना गरी समृद्ध संघीय नेपाल निर्माण गर्नु अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आ.व. २०७१।०७२ को आय व्यय वक्तव्य, २०७१: अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल ।
- तेह्रौ योजना (२०७०/२०७१-२०७२/२०७३), २०७० : राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।
- अर्याल, बैकुण्ठ, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन र बजेट सुधार विषयक कार्यपत्र, २०७१
- मध्यमकालीन खर्च संरचना (२०७०/२०७१-२०७२/२०७३), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।
- मध्यमकालीन खर्च संरचना (२०६५/२०६६-२०६६/२०६७), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, नेपाल ।
- मैनाली, गोपीनाथ (२०६७), राज्य संचालनका आधारहरु, काठमाडौं, सोपान मासिक ।
- http://www.grips.ac.jp/forum/module/prsp/MTEF1.html

वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी व्यवस्था

✍ इन्द्रबहादुर अधिकारी

मालवस्तुहरुलाई तिनीहरुको बनावट, गुण, उपयोगिता, प्रयोजन, लगायत अन्य विशेषताहरुको आधारमा विभिन्न समूह एवं उपसमूहमा विभक्त गर्ने कार्य नै वस्तु वर्गीकरण हो । वस्तु वर्गीकरणले यथार्थमा मालसमानको नामाकरण एवं वर्गीकरणको संरचनागत सूचीलाई जनाउँछ । भन्सार महसुल निर्धारण गरी असुलउपर गर्ने प्रयोजनार्थ विश्वमा उपलब्ध विभिन्न वस्तुहरुलाइ विभिन्न परिच्छेद, भाग, शीर्षक एवं उपशीर्षकमा विभक्त गर्ने गरिन्छ । संसारमा उत्पादित मालवस्तुको प्रकृति प्रयोग विधि, उत्पादन एवं निर्माण प्रक्रिया, समीकरण एवं उपभोगका आधारमा पृथक समूहमा समूहिकृत गर्ने कार्य नै वस्तु वर्गीकरण हो ।

विश्वमा उत्पादन गर्दा प्रयोग भएका वस्तुहरुको प्रकृति, चारित्रिक गुण, प्रयोग विधि, निर्माण एवं उत्पादन गर्दा प्रयोग भएका वस्तुहरुको समीकरण एवं उपभोग (Composition and consumption) का आधारमा पृथक समूहमा समूहिकृत गरी निर्दिष्ट शीर्षक एवं उपशीर्षकहरुमा राख्दा त्यस्ता वस्तुहरुमा निकासी, पैठारी, महसुल एवं अन्य कर तथा शुल्कहरु लगाउने, तथ्याङ्क राख्ने र त्यसको विश्लेषण गर्ने कार्य सरल हुने भएकोले वस्तु वर्गीरण पद्धतिको अवधारणा प्रार्दुभाव भएको हो । वस्तु वर्गीकरणलाई भन्सार महसुलको अलावा अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्य कर प्रयोजनका लागि पनि उपयोग गर्ने गरिन्छ ।

वस्तु वर्गीकरणको विकासक्रम

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा भन्सार प्रशासनमा वस्तु वर्गीकरणको इतिहास करिव २०० वर्ष मात्रै पुरानो रहेको भेटिन्छ । बेल्जियमलाई वस्तु वर्गीकरणको जननी मुलुक मानिन्छ । बेल्जियमले सर्वप्रथम सन् १८३१ मा वैदेशिक व्यापारिक तथ्याङ्क व्यवस्थापनको हेतुले मालवस्तुहरुलाई कच्चा पदार्थ, अर्ध तयारी वस्तु एवं औद्योगिक उत्पादन गरी ३ समूहमा वस्तुहरुको वर्गीकरण गर्ने कार्यको थालनी गरेको पाइन्छ ।

- सन् १८५३ मा International Statistical Nomenclature-ISN को तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

✍ प्रशिक्षक, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

- सन् १९१३ मा Integrated Statistical Nomenclature- ISN को तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

- सन् १९५० मा UN को Statistical Commission द्वारा तर्जुमा गरिको Standard International Trade Classification (SITC) प्रणाली लागु गरियो । तत्पश्चात, अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कारोबार हुने मालवस्तु तथा व्यवसायको वर्गीकरण SITC का आधारमा गर्ने प्रचलन प्रारम्भ गरियो ।

- १९५९ मा भन्सार सहयोग परिषदद्वारा बेल्जियमको ब्रसेल्समा एक सम्मेलनको आयोजना गरी वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धमा "Brussels Tariff Nomenclature-BTN" तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइयो ।

- BTN लाई सन् १९७४ देखि Customs Cooperation Council Nomenclature (CCCN) भनी नामाकरण गरियो ।

- सन् १९८३ मा Harmonized system of commodity description and coding (Harmonized System) तर्जुमा गरी भन्सार सहयोग परिषदबाट स्वीकृत गरियो ।

- सन् १९८८ देखि विश्व भन्सार संगठन (WCC) का सबैजसो सदस्य राष्ट्रहरुमा वस्तु वर्गीकरणको Harmonized System लागु गरियो । हाल WCO को HS code को २००७ संस्करण कार्यान्वयनम ल्याईएको छ ।

वस्तु वर्गीकरणको उद्देश्य

के कस्ता मालवस्तुमा के कति महसुल लाग्दछ भनी पत्ता लगाउनु, भन्सारको सेवालाई छिटो छरितो र पारदर्शी तुल्याउनुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउनु नै वस्तु वर्गीकरण पद्धतिको मूलभूत उद्देश्य हो । यसका अन्य उद्देश्यहरुलाई मूलतः निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- भन्सार दरबन्दी प्रयोजनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक जगतमा प्रयुक्त हुने मालवस्तु वर्गीकरणमा एकरुपता कायम गर्नु,

- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक तथ्याङ्क संकलन, विशेषण र तुलना गर्न सजिलो बनाउनु,

- वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी द्विविधाहरु हटाउनु,

- भन्सार महसुल एवं अन्य कर तथा शुल्कहरु लगाउने मान आधार तय गर्नु,

- अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रचलनमा आएका नयाँ नयाँ वस्तुहरुलाई सहजरुपमा वर्गीकरणमा समावेश गर्नु,
- नवीनतम प्रविधिगत आविष्कारलाई समेट्नु,
- व्यापारिक प्रयोजनका लागि वस्तुको सङ्केत घोषणा र वर्गीकरणमा समान अन्तर्राष्ट्रिय पद्धति अपनाउनु,
- वस्तु वर्गीकरणमा रहेका जटिलताहरुलाई न्यूनीकरण गर्नु,
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धनमा टेवा पुऱ्याउन ।

भन्सार प्रशासनमा वस्तु वर्गीकरण महत्वपूर्ण पाटो हो । भन्सार राजस्व छली हुन रोक्ने क्षेत्र पनि हो -वस्तु वर्गीकरण । तसर्थ, भन्सार प्रशासनमा आबद्ध कर्मचारीहरुबाट हुन सक्ने गलत वर्गीकरण (Misclassification) को सम्भावनाहरुलाई न्यूनीकरण गर्न पर्याप्त सजगता अपनाउनु पर्ने हुन्छ ।

वस्तु वर्गीकरणको महत्व एवं उपयोगिता

निश्चित मापदण्डको आधारमा तर्जुमा गरिएका वस्तु वर्गीकरण प्रणालीका उपयोगिताहरुलाई मूलतः निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्रयुक्त हुने वस्तुहरुको क्रमबद्ध र वैज्ञानिक वर्गीकरण व्यवस्था कायम हुने,
- खास खास वस्तुहरुमा पारदर्शी तरिकाबाट भन्सार महसुल दर लागु गर्न छुट सुविधा प्रदान गर्न सकिने,
- भन्सार महसुलको अतिरिक्त मूल्य अभिवृद्धि कर छुट दिन, अन्तःशुल्क लगाउन र राजस्व सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाहरु गर्न मार्ग प्रशस्त हुने,
- उत्पादकहरु, निकासीहरु, पैठारीकर्ताहरु, मालवाहकहरु (Carriers), तथा भन्सार प्रशासन लगायत सबै सरोकारवालाहरुले बुझ्ने Common Customs Language अवलम्बन गर्न सघाउ पुग्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय सन्धि सम्झौताहरुमा भन्सार सम्बन्धी विषयहरु समावेश गर्दा यसको उपयोग गर्न सकिने,
- विश्व व्यापार सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण एवं तुलना गर्दा एकरुपता कायम हुने र राजस्व प्रक्षेपण गर्न सघाउ पुग्ने,

- आयात, निर्यात हुने मालवस्तुहरुको दरबन्दी किटान गर्न र सोको कार्यान्वयनमा सहज हुने, आर्थिक नीति तथा योजना तर्जुमा गर्न सहयोग पुग्ने,
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धन तथा भन्सार प्रशासनको प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने ।

यसरी वस्तु वर्गीकरण पद्धतिले मालवस्तु Brand Name को आधारमा नभई उत्पादित वस्तुको गुण उपयोगिता निर्माता, प्रयोजन, नवीनतम आविष्कार, प्रविधिगत परिवर्तन एवं विकास समेतलाई समेटेर वस्तु वर्गीकरणलाई पटक पटक बदल्नु पर्ने अवस्थालाई समेत न्यून गर्दछ ।

नेपालमा वस्तु वर्गीकरण पद्धति

सन् १९५० भन्दा अघि नेपालमा कुनै निर्दिष्ट वस्तु वर्गीकरणको पद्धति तथा आधुनिक भन्सार दरबन्दीको व्यवस्था रहेको पाइदैन । नेपाल भारतबीच सन् १९५० मा भएको सन्धि पश्चात् भारतीय भन्सार महसुलसंग तादाम्यता कायम राख्न नेपालमा नयाँ भन्सार दरबन्दी तर्जुमा गरी लागु गरियो ।

वि.स २०१६ अर्थात सन् १९५९ मा "Standard international trade Classification (SITC)" मा आधारित भन्सार दरबन्दी कार्यान्वयनमा ल्याइयो । २०३७ साउन १ गतेबाट Customs Cooperation Council Nomenclature (CCCN) मा आधारित वस्तु वर्गीकरण पद्धति लागु गरियो । वि.सं. २०४९ साउन १ (९जुलाई १९९२) बाट नेपालमा Harmonized System लागु गरिएको हो । जुलाई, २००६ मा नेपालले हार्मोनाइज्ड पद्धति सम्बन्धी महासन्धिमा प्रवेश गरी १२४ औं सदस्य भएको हो ।

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर छुट दिने सन्दर्भमा पनि वस्तु वर्गीकरणको थोरै मात्रामा भएपनि उपयोग गरिएको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को अनुसूची १ मा औद्योगिक यन्त्र, उपकरण तथा सुती धागोमा मूल्य अभिवृद्धि कर छुटमा हार्मोनाइज्ड सिस्टमको भाग एवं सङ्केत नम्बर खुलाइएको छ । साथै, आर्थिक वर्ष २०६३/६४ देखि यसैको आधारमा अन्तःशुल्क दरबन्दी कायम गरिएको छ । नेपालसमेत पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय व्यापार सन्धि सम्झौताहरुमा यो प्रणालीको अभ्यास भइरहेको छ । विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्यता लिंदा पूरा गर्नुपर्ने एउटा मापदण्ड वस्तु वर्गीकरण पद्धति (Harmonizes System) को कार्यान्वयन पनि हो । साफ्टा र बिम्स्टेकमा समेत हार्मोनाइज्ड सिष्टमकै आधारमा भन्सार दरहरु तय भएका छन् । WCO को समय समयमा हुने संशोधनलाई आधार मानी नेपालको भन्सार प्रशासनले पनि वस्तु वर्गीकरणको नयाँ संस्करण प्रकाशित गर्दै आएको छ ।

हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गीकरण

निकासी एवं पैठारी गरिने मालवस्तुहरुमा सरल किसिमले भन्सार महसुल एवं अन्य कर तथा शुल्कहरु निर्धारण गरी असुल गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको सही तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन, प्रतिबन्धित वस्तुहरुको व्यापारहरुलाई नियन्त्रण गर्न र वैदेशिक व्यापारलाई सहजीकरण गर्ने अभिप्रायले

वर्तमानमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको वस्तु वर्गीकरण प्रणालीको नाम नै हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गीकरण पद्धति (Harmonized System of Commodity Description and Coding) हो ।

Harmonized System लाई आधार मानेर विभिन्न वस्तुहरुमा लाग्ने भन्सार महसुल दर निश्चित गरिने हुनाले वस्तु वर्गीकरणको संरचना सूचीलाई भन्सार दरबन्दी (Customs Tariff Nomenclature) समेत भन्ने गरिन्छ । विभिन्न मालवस्तुहरुलाई विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकमा विभाजन गरी अलग अलग सङ्केत नम्बर अन्तर्गत राखिएको हुनाले यो एक प्रकारको Coding System पनि हो ।

हार्मोनाइज्ड पद्धतिको विशेषता

वस्तु वर्गीकरणको हार्मोनाइज्ड पद्धति विगतका ब्रसेल्स र जेनेभामा विकसित वस्तु वर्गीकरण एवं तथ्यांकीय प्रणालीबाट उत्पन्न दोहोरोपना र अस्पष्टताको अन्त्य गर्ने हेतुले तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको पद्धति हो । यसका विशषताहरुलाई मूलतः निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- हार्मोनाइज्ड प्रणालीमा मालवस्तुको वर्गीकरणमा एकरुपता र क्रमबद्धता (Uniformity and consistency) रहेको छ ।
- आयातकर्ता, निर्यातकर्ता, उत्पादक कम्पनी, मालवस्तु, Carrier, Shippers, र भन्सार प्रशासनको कार्यसम्पादनलाई सहज बनाएको छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय व्यापार सम्झौता गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक तथ्याङ्क विकास, विश्लेषण, प्रस्तुतीकरण तथा तथ्य स्थापित गर्न सहज भएको छ ।
- मुलुकहरुबीचको व्यापार विस्तारमा टेवा पुगेको छ ।
- भविष्यको वस्तु विकास एवं नवीन आविष्कारलाई समेत उचित ध्यान दिइएको छ ।
- सकेसम्म सबै राष्ट्रहरुमा प्रयोग हुने Terminology हरुको प्रयोग गरिएको छ ।
- कुनै खास वस्तु निश्चित शीर्षकमा वर्गीकरण हुन सक्ने गरी स्पष्ट पारिएको ।
- वस्तु वर्गीकरणमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा एकरुपता कायम हुने गरी वस्तुनिष्ठ आधार तय गरिएको छ ।
- यसरी हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गीकरण पद्धतिले वैदेशिक व्यापार सहजीकरणमा महत्वपूर्ण टेवा पुऱ्याएको छ ।

हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गीकरण पद्धतिको सामान्य संरचना

हार्मोनाइज्ड वस्तु वर्गीकरण पद्धतिको संरचनालाई तपसिल बमोजिम मूलतः ३ भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ :

(क) व्यापार सम्बन्धी नियमहरु (Interpretative Rule) :

यी नियमहरु हार्मोनाइज्ड प्रणालीका आधारस्तम्भ हुन् । यिनले कुनै खास वस्तु, खास शीर्षकमा पर्ने र अन्यत्र पर्न नसक्ने गरी कानूनी आधार प्रदान गरेका छन् । ६ वटा बुंदामा विभाजित यी नियमहरु अलग राखेर वस्तु वर्गीकरण गर्न सम्भव छैन ।

(ख) उप-शीर्षक, भाग, परिच्छेदका द्रष्टव्यहरु (Section and Chapter Notes Including sub-heading Notes) :

कतिपय परिच्छेद तथा भागहरु शीर्षक एवं उपशीर्षक प्रारम्भ नहुदै बुंदागत रुपमा द्रष्टव्यहरु दिइएका छन् । चाख लिएर अध्ययन गर्ने हो भने यी द्रष्टव्यहरु वस्तु वर्गीकरणको निर्देशिका जस्तै अनुभव गर्न सकिन्छ । यी द्रष्टव्यहरु हार्मोनाइज्ड पद्धतिका यस्ता विशिष्टतम विशेषता हुन जसले यस पद्धतिको पूर्णपालनामा कानूनी आधार तय गरेका छन् ।

(ग) शीर्षक तथा उपशीर्षकहरु (Heading and Sub-heading) :

हार्मोनाइज्ड प्रणाालीमा विभिन्न मालवस्तुहरुका भिन्न भिन्न शीर्षक तथा उप-शीर्षकहरु कायम गरी २१ वटा परिच्छेद र ९७ वटा भागहरुमा व्यवस्थित गरिएको छ भने भाग ७७ भविष्यको प्रयोजनको लागि खाली राखिएको छ । शीर्षक उपशीर्षकका संख्या तथा तिनका भागहरुलाई समय समयमा परिमार्जन गरी परिस्कृत बनाइन्छ । तद्अनुसार जनवरी १, २००७ बाट लागु हुने गरी गरिएको संशोधित व्यवस्था अनुसार यस प्रणालीका २१ वटा परिच्छेद (Section) अर्न्तगत ९७ वटा भागहरु (Chapters), १२४४ वटा शीर्षकहरु (Headings) र ५२२५ वटा उपशीर्षकहरु (Sub headings) कायम रहेका छन् ।

सामान्य नियमानुसार वस्तुहरुलाई प्रशोधनको मात्रा र तह अनुसार क्रमबद्धरुपले राखिएको छ । सबैभन्दा पहिले कच्चापदार्थ त्यसपछि अप्रशोधित वस्तु त्यसपछि अर्ध तयारी वस्तु र अन्तमा तयारी वस्तुहरु राखिएका छन् ।

वस्तु वर्गीकरणमा द्विविधाजन्य अवस्थाहरु

हालैका वर्षहरुमा विश्व भन्सार सङ्गठन (WCO) बाट राय उपलब्ध गराइएका विषयहरुलाई अध्ययन एवं मनन गर्दा निम्न प्रकृतिका वस्तुहरुमा बढी द्विविधा उत्पन्न भई केहीमा भन्सार विभागबाट र केहीमा विश्व भन्सार संङ्गठनबाट परामर्श लिई वर्गीकरणको निक्यौंल गरिएको देखिन्छ ।

नयाँ नयाँ बनावटका रसायनहरु (Chemicals) उत्पन्न भई आउने, प्रस्तुत भएका कागजातहरुमा विस्तृत विवरण खुल्न नसक्ने, औषधिजन्य रसायनमा कम भन्सार महसुल लाग्ने र प्रशोधनका तह अनुसार अलग सङ्केत नम्बरमा घटीबढी महसुल लाग्न सक्छ । झट्ट हेरेर छुट्याउन नसकिने हुनाले धेरै द्विविधाहरु उत्पन्न हुने गरेको छ ।

दुई वा सोभन्दा बढी पदार्थहरु मिलेर बनेको वस्तु (Composite Goods) मा तिनको सापेक्षिक परिमाण-तौल, उपयोगिता र मूल्य समेतलाई आधार मानेर वर्गीकरण गर्नुपर्ने नियम छ । यसलाई व्यवहारमा ल्याउंदा कहिलेकाही द्विविधा उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ ।

कहिलेकाही एउटै वस्तु दुई वा सो भन्दा वढी किसिमले प्रयोगमा आउन सक्ने (Multiple Use) हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा त्यस वस्तुको सारभूत लक्षण (Essential Characters) को आधारमा वर्गीकरण गर्नुपर्ने नियम छ । यस्तो सारभूत लक्षण पहिचान गर्न यदाकदा कठिन हुने गरेका उदाहरणहरु छन् ।

यसरी विभिन्न प्रकारका रसायनहरु मिश्रित वस्तुहरु र बहु-उपयोगिताका वस्तुहरुको वर्गीकरणमा द्विविधाजनक अवस्थाहरु सिर्जना हुने हुँदा यस्ता प्रकृतिका वस्तुहरु पैठारी हुँदा वर्गीकरणको सवालमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ताकि राजस्व जोखिममा नपरोस् ।

वस्तु वर्गीकरणमा विद्यमान कमीकमजोरीहरु

हार्मोनाइन्ज्ड पद्धतिको कार्यान्वयन गर्दै नेपालको भन्सार प्रशासनले २० वटा आर्थिक वर्षहरु पार गरिसकेको छ । यद्यपि, यस प्रणलीको कार्यान्वयनमा केही कमीकमजोरीहरु नरहेका भने होइनन् । ती कमीकमजोरीहरुलाई मूलतः निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ❖ WCO का पुरक प्रकाशनहरुमा भन्सार प्रशासनमा आबद्ध कर्मचारीहरुको पहुँच पुऱ्याउन सकिएको छैन । WCO को Web site: www.wcoomd.org मा उपलव्ध हुन सक्ने कतिपय महत्वपूर्ण सूचनाहरु हेर्ने र अध्ययन गर्ने परिपाटी बसाल्न सकिएको छैन ।
- ❖ WCO का Latest publication को बारेमा ज्ञान दिने, वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी समसामयिक विषय र सम्भाव्य द्विविधाहरुको निराकरणका सम्वन्धमा जानकार्रा दिने एवं अन्तरक्रिया गर्ने किसिमले प्रभावकारी ढंगले तालिम कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न सकिएको छैन ।
- ❖ भन्सार एजेन्टका क्षमता विकासमा सम्बन्धित पक्ष र सरकारी पक्ष तर्फबाट पनि पर्याप्त ध्यान दिइएको देखिदैन । वस्तु वर्गीकरणमा पनि यसको असर पर्नु स्वाभाविक छ ।
- ❖ भारतीय स्थानीय पैठारी र चीनको तिब्बतबाट हुने पैठारीमा मालवस्तुको विस्तृत विवरण खुलेको कागजातहरु पेस हुन सकेको पाइदैन । यस सम्वन्धमा भन्सार प्रशासनबाट खासै पहल हुन सकेको देखिदैन । यसबाट वस्तु वर्गीकरणको सही प्रयोग हुन नसकी राजस्व जोखिम पर्न सक्ने देखिन्छ ।

- ❖ केन्द्रमा मात्र भन्सार प्रयोगशाला रहेकोले कतिपय अवस्थामा व्यापार सहजीकरणलाई मनन गर्दै अनुमानको आधारमा वर्गीकरण गरी राजस्व असुली गर्नुपरेको देखिन्छ ।

वस्तु वर्गीकरणमा सुधारका पक्षहरु

- WCO का पुरक प्रकाशन र Website मा भन्सार प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरुको पहुँच पुऱ्याई अध्ययन गर्न प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।
- अधिकृत एवं सहायक स्तरका कर्मचारीहरुलाई समेत अवसर मिल्ने गरी नियमित प्रशिक्षणको व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- भन्सार प्रशासनमा नयाँ कर्मचारहिरुको पदस्थापना गर्दा प्रशिक्षणलाई पूर्वशर्तका रुपमा अपनाउनु पर्दछ । स्रोत व्यक्तिहरुको तयारीको लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षणको समेत व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- भन्सार एजेन्टहरुलाई भन्सार जाँचपासका अन्य क्षेत्रहरु लगायत वस्तु वर्गीकरण सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्नु पर्दछ । भन्सार एजेन्ट निर्देशिका परिमार्जन गरी तालिम उत्तीर्ण गरेका एजेन्टलाई मात्र इजाजत दिने परिपाटी बसाल्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- भन्सार जाँचपासको क्रममा आवश्यक कागजात पेश गराउने तर्फ पैठारीकर्ताहरुलाई राजी गराउनु पर्दछ । तिब्बतबाट हुने पैठारीमा संलग्न कागजातमा देखिएको भाषागत त्रुटि हटाउने सन्दर्भमा भन्सार प्रशासन र व्यापारिक जगत दुवै पक्षबाट संयुक्त पहल हुनु पर्दछ ।

हार्मोनाइज्ड प्रणालीको कार्यान्वयन पक्ष र नेपालको भन्सार प्रशासन

नेपालको भन्सार प्रशासनमा हार्मोनाइन्ड प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग सुनिश्चित गर्न देहायका कार्यहरु गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

- Harmonized System अन्तर्गत वस्तु पहिचान र वर्गीकरण अत्यन्तै महत्वपूर्ण कार्य हो । वस्तु वर्गीकरणको अभ्यासमा संलग्न कर्मचारी दक्ष र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको प्रवृत्तिलाई बुझेको हुनु पर्दछ ।
- हार्मोनाइज्ड प्रणाली अनुरुपको एकीकृत भन्सार दरबन्दी पुस्तक प्रकाशनमा ल्याएको छ । यसको अलावा द्रष्टव्य र व्याख्या सम्बन्धी नियमहरुको विषयमा कर्मचारीहरुलाई जानकारी हुनु पर्दछ ।
- शिवमा नयाँ नयाँ वस्तुहरको उत्पादन र आयात निर्यात भइरहन्छ । सो अनुरुप वर्गीकरणको समायोजन र विस्तृतीकरणलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।

- वस्तु वर्गीकरणको प्रकृति अनुरुप सूचना प्रणालीमा आधुनिकीकरण र अद्यावधिक गर्ने कार्यले महत्व पाउनु पर्दछ ।

- भन्सार एजेन्ट र व्यापारीहरुलाई पनि यस विषयमा सक्षम वनाउनु पर्दछ ।

- भन्सारमा मालवस्तुहरुको स्वयं घोषणा र Brokers Mudule को कार्यान्वयनले जाँचकीहरुको क्षमता घटाएको छ । तालिम र ज्ञान-सीपको प्रवर्द्धनबाट उनीहरुको क्षमता अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ ।

- नियतबस मालवस्तुको वर्गीकरण छली राजस्व चुहावट गर्ने प्रयासमा भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ५७ को कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ ।

- शीर्षक, उपशिर्षक फेरबदल हुँदा वस्तुको गुणस्तर प्रयोजन जस्ता पक्षहरु समान रहेमा के गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट वनाउनु पर्दछ ।

- सामान्यतया वर्गीकरणको उपशीर्षक WCO ले नै छुट्याएको पाइन्छ भने त्यस पछिका अङ्क राष्ट्रिय वर्गीकरणको लागि भएता पनि खासै प्रयोगमा आउन सकेको छैन ।

निष्कर्ष

वस्तु वर्गीकरण भन्सार प्रशासनको अहम् कार्य हो । यसैबाट वस्तुको पहिचान र मूल्याङ्कन निर्दिष्ट हुने हुँदा वस्तु वर्गीकरणमा फरक परेमा असुली हुनुपर्ने सम्पूर्ण राजस्वमा असर गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय रुपमै वस्तु उत्पादन देखि कारोबार एवं प्रयोगको प्रवृत्तिलाई मनन गरी राष्ट्रिय व्यापारमा निकासी, पैठारीको योगदान प्रवर्द्धन एवं समग्र राजस्व प्रशासनमा वस्तु वर्गीकरण र महसुल बढोत्तरि लगायतका विषयहरुमा कर्मचारीहरुले आफूलाई अद्यावधिक राख्ने र सिंगो संङ्गठन र समग्र भन्सार प्रशासन यसमा लाग्नुपर्ने देखिन्छ ।

⌘❁⌘

नेपालमा वैदेशिक लगानी : अवसर र चुनौती

✍ आनन्द काफ्ले

१. पृष्ठभूमि

कुनैबेला वैदेशिक लगानीलाई सकारात्मक रुपमा लिइदैंनथ्यो । यसका विपक्षमा आवाज राख्नेहरुले वैदेशिक लगानीले स्थानीय सीप, प्रविधिलाई ध्वस्त पार्दछ र यसबाट स्थानीय प्राकृतिक श्रोत र साधनको गरिब राष्ट्रहरुले उचित क्षतिपूर्ति पाउन सक्दैनन् भन्ने तर्क गर्दथे । तर, हाल आएर वैदेशिक लगानी सम्बन्धी धारणामा परिवर्तनहरु आएको छ । संयुक्त राष्ट्र संघले सन् १९६० लाई लगानी दशकको रुपमा मनाए पश्चात् वैदेशिक लगानीको आवश्यकता र महत्वको बारेमा व्यापकता प्राप्त गर्न थाल्यो । त्यस्तै सन् १९७० को दशकदेखि आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणले गर्दा पनि वैदेशिक लगानी वृद्धिको अनुकूल वातावरण बन्दै गयो । वर्तमानमा वैदेशिक लगानीलाई आर्थिक वृद्धि एवं उत्पादकत्व अभिवृद्धिका लागि आवश्यक ठानेर विश्वका प्रायः सबैजसो देशहरु वैदेशिक लगानीका लागि स्वागतीय वातावरण (Welcoming Environment) निर्माण गर्न क्रियाशील देखिन्छन् ।

नेपालले पनि श्रोत परिचालनको महत्वपूर्ण रणनीतिको रुपमा लिई वैदेशिक लगानी आकर्षणलाई प्राथमिकता दिएको छ । सोका लागि उदार र पारदर्शी नीतिहरुको अबलम्बन, लगानीकर्ताहरुलाई एकद्वार नीतिका माध्यमबाट प्रोत्साहन, सुविधा एवं सूचनाको व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै विश्व व्यापार संगठन लगायत अन्य क्षेत्रीय एवं बहुपक्षीय संगठन र सम्झौताको पक्ष राष्ट्र बनी सोही अनुरुप वित्तीय, मौद्रिक, औद्योगिक, वाणिज्य, श्रम नीति आदिमा क्रमिकरुपमा सुधार गर्दै गएकोछ । नेपालले सन् २०१२/२०१३ लाई लगानी वर्षको रुपमा मनाइ वैदेशिक लगानी भित्र्याउन नेपाल क्रियाशील रहेको सन्देश विश्व समुदायमा दिएको छ भने साविकको विदेशी लगानी र एकद्वार नीति, २०४९ मा समय सापेक्ष परिमार्जन गरी नयां विदेशी लगानी नीति, २०७१ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

✍शाखा अधिकृत, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं

२. पोर्टफोलियो र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी

विदेशी राष्ट्र, नागरिक, फर्म, संस्था वा निकायले अर्को देशमा गर्ने लगानीलाई सरल अर्थमा वैदेशिक लगानी भनिन्छ । एक राष्ट्रबाट अर्को राष्ट्रमा पुंजीको प्रवाह हुनु विश्वव्यापीकरणको मुख्य विशेषता हो । वैदेशिक लगानी अन्तरगत यस्तो पुंजीको प्रवाह मुख्य रुपले दुई तरिकाबाट हुने गर्दछ : प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी ।

पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी (Foreign Portfolio Investment - FPI)

यो वैदेशिक लगानीको एक स्वरुप हो । स्वदेशी कम्पनीको शेयर, धितोपत्र एवं अन्य वित्तीय सम्पत्ति (Other Financial Assets) विदेशीले खरिद गरी राष्ट्रमा पुंजी प्रवाह हुने अवस्थालाई पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी भनिन्छ । पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी अल्पकालीन किसिमको लगानी हो । यसमा कम्पनीको व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष सहभागिता हुंदैन । लगानी गरिएको सेयर तुरुन्त बेच्न सकिने र लगानी तुरुन्त फिर्ता सकिने हुंदा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको तुलनामा यो लगानी बढी Volatile हुन्छ ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (Foreign Direct Investment - FDI)

यस्तो लगानीमा जुन निकाय वा संस्थामा लगानी गरिन्छ सो को व्यवस्थापन र संचालनमा प्रत्यक्ष सहभागिता राख्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ । बाह्य मुलुकको उद्योग खरिद गर्ने वा बाह्य मुलुकमा उद्योग निर्माण गर्ने कार्य यस किसिमको लगानीमा गरिन्छ । जहां वैदेशिक लगानीकर्ताले प्रत्यक्ष लगानी गर्दछ सोमा लगानीकर्ताको निर्णायक प्रभाव र नियन्त्रण रहेको हुन्छ ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी बीच भिन्नता

सामान्यत व्यवहारमा वैदेशिक लगानी भन्ने वित्तिकै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई बुझ्ने गरिन्छ । तर वैदेशिक लगानीका तरिकाहरुमध्ये प्रत्यक्ष र पोर्टफोलियो वैदेशिक लगानी रहेका छन् जसको विषयमा माथि सामान्य उल्लेख गरिएकोछ । यी दुवै तरिकाका वैदेशिक लगानीले देशलाई वित्तीय फाईदा पुर्याउंदछन् । दुवै लगानीका फाइदा वेफाइदा रहेको भएता पनि दुवैलाई नियमन र नियन्त्रणका लागि उपयुक्त नीतिको अवलम्बन गर्न सकिएमा दुवैले सुदृढ र स्वस्थ अर्थतन्त्रको लागि महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछन् । यी दुई लगानीका बिचको भिन्नता :

१. FDI लामो अवधिको लगानी हो भने FPI छोटो अवधिको लगानी हो ।

२. FDI मा जुन कम्पनी, उद्योगमा लगानी गरिन्छ त्यसको व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष सहभागिता र नियन्त्रण राख्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ भने FPI मा व्यवस्थापनमा नियन्त्रण राख्ने अवस्था हुंदैन, अप्रत्यक्ष (Indirect or Passive Involvement) रहेको हुन्छ ।

३. FDI मा बाह्य मुलुकको उद्योग खरिद गर्ने वा बाह्य मुलुकमा उद्योग निर्माण गर्ने कार्य यस किसिमको लगानीमा गरिन्छ भने FPI मा बाह्य देशको कम्पनीको शेयर, धितोपत्र एवं अन्य वित्तीय सम्पत्ति (Other Financial Assets) खरिद गरिन्छ ।

४. शेयर, बोन्डको खरिद विक्री शीघ्र हुने, लगानीको प्रतिफल छिटो प्राप्त हुने तर उद्योगको खरिद विक्री तुरुन्तै गर्न नसकिने र लगानीको प्रतिफल तत्काल प्राप्त गर्न नसकिने हुंदा FDI को तुलनामा FPI बढी Volatile किसिमको लगानी हो ।

३. वैदेशिक लगानीका नकारात्मक पक्षहरु

वैदेशिक लगानी जुन देशमा प्रवाह हुन्छ उक्त देशको लागि उक्त लगानीले विकासको मार्गप्रशस्त गर्दछ । तर वैदेशिक लगानी त्यो समयमा मात्र उपलब्धिमूलक हुन्छ जुन बेला उक्त देशको वैदेशिक लगानीलाई सहि नियमन गर्न सक्षम हुन्छ, अन्यथा वैदेशिक लगानी केवल लगानीकर्ताको लागि मात्र मुनाफा कमाउने औजार बन्न सक्दछ । वैदेशिक लगानीलाई सहि व्यवस्थापन गर्न नसकिएमा त्यसबाट देखापर्न सक्ने केही नकारात्मक असरहरु देहाय बमोजिम छन् :

- आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप बढ्ने
- पर निर्भरता बढ्ने
- स्थानीय एवं परम्परागत सीप र कौशल हराउने
- मूल्य वृद्धि हुन सक्ने
- स्थानीय प्राकृतिक श्रोत र साधनको अत्याधिक दोहन हुन सक्ने,
- स्थानीय साना उद्योगहरु ध्वस्त हुन सक्ने
- अत्याधिक वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्न खोज्दा स्वदेशी लगानी निरुत्साहित हुनसक्ने ।

वैदेशिक लगानीको अवधारणा अगाडि आए देखिनै यसका पक्ष र विपक्षमा उत्तिकै तर्कहरु आएका छन् । वैदेशिक लगानीलाई निश्चित सीमामा रहेर परिचालन गर्न सकिएमा यसका नकारात्मक पक्षहरुको न्यूनीकरण गरी लाभ हासिल गर्न सकिन्छ ।

४. वैदेशिक लगानीका निर्धारक तत्वहरु

विदेही राष्ट्र संस्था, व्यक्ति, निकायले अन्य देशमा लगानी गर्दा त्यसको सम्भाव्यता, सहजता, औचित्यता आदिको आकलन गरेर मात्र गर्दछ । अत: वैदेशिक लगानी देशको विभिन्न आन्तरिक तत्वहरुमा निर्भर रहेको हुन्छ । उक्त तत्वहरुको उपस्थितिलाई मध्यनजर गरी

लगानीकर्ताहरुले लगानी गर्ने गर्दछन् । वैदेशिक लगानीलाई निर्धारण गर्ने तत्वहरु लाई देहाय बमोजिम समूहिकृत गर्न सकिन्छ :

क) सामान्य नीतिगत तत्वहरु (राजनैतिक स्थिरता, निजीकरण)

यस अन्तरगत देशको समग्र अवस्था खासगरी राजनैतिक स्थिरता र देशले अवलम्बन गरेको समष्टिगत आर्थिक नीतिको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने हेरिन्छ । यिनीहरु केवल वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्नका लागि मात्र आवश्यक नभई समग्र देशको विकासका अनिवार्य शर्त रहेको हुंदा यी तत्वहरुलाई सामान्य नीतिगत तत्वमा समावेश गरिएको हो ।

- यस अन्तरगत मुख्यतः देशको राजनैतिक स्थिरता एवं देशको वृहत् आर्थिक नीति पर्दछन् । राजनैतिक स्थिरता रहेको मुलुकमा नीतिगत निरन्तरता रहने, राजनैतिक अस्थिरताबाट हुने जोखिम नरहने हुंदा वैदेशिक लगानीका लागि लगानीकर्ता आकर्षित हुन्छन् । तर प्राकृतिक श्रोत साधन प्रचुर मात्रामा रहेको मुलुकमा भने अस्थिर वातावरणको बाबजुद पनि वैदेशिक लगानी आकर्षित हुने गरेको विश्व अनुभवले देखाउंदछ ।

- त्यस्तै देशले अवलम्बन गरेको समष्टिगत आर्थिक नीति कस्तो किसिमको रहेको छ, त्यो पनि वैदेशिक लगानीको निर्णायक तत्व हो । उदार अर्थतन्त्र जहां निजी क्षेत्रको सक्रिय भूमिका रहेको हुन्छ त्यस्तो आर्थिक वातावरणले वैदेशिक लगानीका लागि अनुकूल वातावरण तयार गर्दछ ।

ख) वैदेशिक लगानी सम्बन्धी विशिष्ट नीतिहरु (प्रोत्साहन, लगानी प्रवर्द्धन, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र लगानी सम्झौताहरु, Performance Requirements)

यस अन्तरगत वैदेशिक लगानी भित्र्याउनका लागि नै भनेर देशले अवलम्बन गरेका व्यवस्थाहरु पर्दछन् :

- वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्ने निकायको गठन
- उद्योग स्थापनाका लागि स्पष्ट ऐन, नियम, निर्देशिका र कार्यविधिको व्यवस्था
- वैदेशिक लगानीका लागि प्रोत्साहनात्मक व्यवस्था
- Industrial/Economic/ Export Processing Zones को व्यवस्था
- अन्य क्षेत्रीय एवं बहुपक्षीय संघ, संगठनसंगको आवद्धता र वैदेशिक लगानी अनुकूलका सन्धि सम्झौताको पक्ष राष्ट् रहे नरहेको आदि ।

ग) वृहत आर्थिक तत्वहरु (मानव संसाधन, पूर्वाधार, बजारको आकार र वृद्धि)

- वैदेशिक लगानीका लागि बलियो पूर्वाधारको (सडक, संचार, सूचना, ऊर्जा आदि) आवश्यकता पर्दछ । त्यस्तै सीपयुक्त जनशक्ति भएको मुलुक वैदेशिक लगानीको आकर्षक मुलुक हो । वैदेशिक लगानीका लागि गुणस्तरीय पूर्वाधार र जनशक्ति आवश्यक पर्ने भएता पनि वैदेशिक लगानी स्वयंले फेरि पूर्वाधार र जनशक्तिको विकासमा सहयोग गर्दछ ।

- कसैले लगानी गर्दछ भने सो लगानीको उत्पादनको बजार, सो को आकार र सो वृद्धि हुने सम्भावना सबैलाई मध्यनजर गर्दछ । जहां बजार ठूलो छ, बजार विस्तारको सम्भावना छ उक्त मुलुक वैदेशिक लगानीको सम्भावना पनि बढी हुन्छ ।

वैदेशिक लगानीका उल्लेखित निर्धारक तत्वहरुको वर्तमानमा नेपालको अवस्था, प्रत्येकमा रहेका समस्याका आधारमा नेपालमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरु सुल्झाउन सकिन्छ ।

५. वैदेशिक लगानी भित्र्याउनुको उद्देश्य

नेपाल नयां संविधान निर्माण पश्चात्को संक्रमणकालीन अवस्थामा गुज्रिरहेको छ । नेपाल जस्तो अल्पविकसित मुलुक जहां विकासका अनगिन्ती आवश्यकताहरु रहेका छन् जसका लागि लगानीको ठूलो आवश्यकता रहेको छ तर बढ्दो लगानी र सीमित गार्हस्थ्य बचतबीच रहेको असमानतालाई परिपूर्ति गर्न वैदेशिक लगानीको अपरिहार्यता रहेको छ । वैदेशिक लगानीलाई सहि रुपमा प्रयोग गर्न सकिएमा समग्र देशको वृद्धि र विकास हासिल गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा वैदेशिक लगानीको उद्देश्यलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- विकासका लागि आवश्यक लगानी र बचतबीच रहेको खाडललाई परिपूर्ति गर्ने
- विदेशी पुंजीसँगै आधुनिक प्रविधि, व्यवस्थापकीय कौशल र प्राविधिक सीपसमेत भित्र्याई भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास गर्दै उत्पादकत्व वृद्धिको माध्यमबाट देशको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने
- स्थानीय स्रोत, सीप र साधनलाई विदेशी लगानीसंग आबद्ध गरी सन्तुलित राष्ट्रिय र क्षेत्रीय विकास गर्ने,

Areas though which FDI affects development:

1. Employment and incomes
2. Capital formation, market access,
3. Structure of markets,
4. Technology and skills,
5. Fiscal revenues, and
6. Political, cultural and social issues.

- देशलाई अन्तराष्ट्रिय जगतसंग घुलमिल गराई राजनैतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक विकास हासिल गर्ने
- उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्दै थप रोजगारी सृजनाद्वारा गरीबि घटाउने
- अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउने ।

६ नेपालमा वैदेशिक लगानीको अवसर

वर्तमान तरल राजनैतिक अस्थिरता, नीतिगत निरन्तरता एवं कार्यान्वयनको प्रतिबद्धता बीच रहेको ठूलो खाडल एवं वैदेशिक लगानीका लागि आवश्यक पर्ने अन्य विभिन्न नीतिगत, संगठनात्मक, व्यवस्थापकीय पूर्वाधारमा विभिन्न कमी कमजोरीका कारण नेपाल वैदेशिक लगानीको लागि उपयुक्त नहुने तर्कलाई बल पुग्ने देखिएता पनि नेपालमा वैदेशिक लगानीको सम्भावना र अवसर उत्तिकै देखिन्छ । नेपालमा वैदेशिक लगानीको सम्भावना र अवसरलाई देहाय बमोजिम ३ समूहमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ :

क) तुलनात्मक लाभको अवसर (Comparative Advantage)

- नेपाल जलस्रोत, पर्यटन, जैविक विविधता तथा सास्कृतिक सम्पदाहरुको धनी मुलुक हो ।
- नेपाल जनसंख्या र अर्थतन्त्र दुबैका हिसाबले ठूला मुलुक चीन र भारतको बीचमा रहेको छ । यी देशहरुको तुलनामा नेपालमा ज्यालादर न्यून रहेकोछ । नेपालमा लगानी अभिवृद्धि हुन सकेमा दक्ष श्रमिक सहजै उपलब्ध हुने अवस्था रहेको ।
- नेपाल Least Developed Country (LDC) भएको हुंदा उक्त समूहमा रहेका राष्ट्रहरुले प्राप्त गर्ने व्यापार सहुलियत नेपाली उत्पादनले प्राप्त गर्ने अवस्था रहेका छ ।

ख) बजार आकार (Market Size)

- छिमेकी मुलुकको तुलनामा जनसंख्या न्यून रहेको भएता पनि नेपाल घट्दो गरिबी र बढ्दो क्रयशक्ति भएका करिब ३ करोड जनताको बजार रहेको छ ।
- नेपाल दुई उदयमान विश्व अर्थतन्त्र भारत र चीनको बिचमा अवस्थित रहेको हुंदा वस्तु तथा सेवाको निम्ती पर्याप्त सन्निकट बजार उपलब्ध छ ।
- WTO, BIMSTEC, SAFTA लगायतका व्यापार सम्झौताको पक्ष राष्ट्र भएको हुंदा नेपालको बजार केवल नेपालको भुगोलमा मात्र सिमित रहेको छैन ।

ग) अनुकूल नीति एवं कार्यक्रम

- नेपालको संविधान (२०७२) बमोजिम राष्ट्रिय हित अनुकूल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पुंजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने नीति लिइएको ।

- नेपालले खुल्ला, उदार एवं बजारमुखी अर्थतन्त्र अवलम्बन गरेको । सोही अनुरुप औधोगिक नीति, वाणिज्य नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन र परिमार्जन हुंदै गएको । नेपाल WTO, WIPO, BIMSTEC, SAFTA जस्ता बहुपक्षिय एवं क्षेत्रीय व्यापार संगठनको सदस्य रहेको । विदेशी लगानीको लागि खुला र आकर्षक बनाउन विदेशी लगानी तथा एकद्वार नीति, २०४९ र सो को पृष्ठभूमिमा विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९ कार्यान्वयनमा रहेकोमा नेपालले विभिन्न मंचमा व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता, विश्व परिस्थितिमा देखापरेको परिवर्तन र मुलुकभित्र भएको परिवर्तनलाई समायोजन गर्दै विदेशी लगानी नीति, २०७१ कार्यान्वयनमा ल्याएको । विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन संशोधनको तयारीमा रहेको ।

- ठूला लगानीकर्ताहरुको कारोबार लागत र प्रक्रिया सहज र सरल बनाउन प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा लगानीको बोर्डको गठन भएको । वैदेशिक लगानीको सम्पर्क निकायको रुपमा उद्योग विभाग रहेको ।

- तेह्रौं योजना (आ.व.२०७०/७१-२०७२/७३) ले लगानीमैत्री वातावरणको सृजना गरी पुंजी, प्रविधि र सीप हस्तान्तरण हुने गरी विदेशी लगानीलाई विशेष प्रवर्द्धन गर्ने दीर्घकालीन सोच सहित आफ्ना उद्देश्य, रणनीति एवं कार्यनीतिहरु अवलम्बन गरेको थियो । आगामी चौधौं त्रिवर्षिय योजनाको आधारपत्रले पनि विदेशी लगानीको आवश्यकतालाई महसुस गरी सोका लागि अनुकूल हुने नीति एवं कार्यक्रमहरु समावेश गरेको छ ।

- आर्थिक वर्ष २०७३।०७४ को बजेटमा नेपाललाई आकर्षक लगानी गन्तव्यको रुपमा विकास गर्न नीतिगत र कानूनी सुधार गरिने, व्यवसायिक लागतका सूचकहरुमा सुधार गरिने, प्रत्यक्ष विदेशी लगानी आकर्षित गर्न अनुकूल कानून निर्माण, सुमधुर श्रम सम्बन्ध स्थापना, शान्तिपूर्ण वातावरण र लगानी सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था मिलाइने प्रतिबद्धता उल्लेख गरिएको ।

- नेपालले सन् २०१२/२०१३ लाई नेपाल लगानी वर्षको रुपमा मनायो । लगानी वर्षको अपेक्षा मुताबिक उपलब्धि हासिल नभएको भएता पनि विश्व जगत्मा नेपाल विदेशी लगानी भित्र्याउन गंभिर रहेको संदेश गएको ।

- ठूला एवं मध्यम जलविद्युत् परियोजना (२५ मेगावाट भन्दा बढीका) मा लगानी जुटाउने उद्देश्यले जलविद्युत् लगानी र विकास कम्पनी (Hydropower Investment and Development Company) स्थापना भएको

- लगानीकर्ताहरुको संरक्षणका लागि नेपालले फ्रान्स, जर्मनी, बेलायत, मौरिसस, फिनल्याण्ड र भारतसंग दुई पक्षीय लगानी संरक्षण एवं प्रबर्द्धन सम्झौता (BIPPA) भएको । १० वटा देशहरुसंग दोहोरो कर मुक्ति सम्झौता (DTAA) भएको । अन्य मुलुकहरुसंग पनि BIPPA र DTAA गर्न नेपाल तत्पर रहेको ।

- नेपाल विश्वबैंक समूह MIGA को सदस्य राष्ट्र रहेको

- व्यापारिक समूदायहरुबीच र व्यापारिक समुदाय र नीतिनिर्माताहरु बीच सहज जानकारी तथा सूचना आदान प्रदानका लागि Nepal Business Forum को अवधारणा कार्यान्वयनमा रहेको ।

- चीनसंग भएको पारवहन सम्झौता र भारतसंग भएको ऊर्जा व्यापार सम्झौता एवं माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत् आयोजना विकास सम्झौता लगानीको वातावरण निर्माणमा उपयोगी रहेका छन् । त्यस्तै अफ्रिकाको डांगोटे, भारतको रिलायन्स ग्रुप, म्यारोट होटल, सेराटन होटलले नेपालमा आफ्ना कारखाना र शाखा खोल्न रुचाएको अवस्था यस सन्दर्भमा सुखद समाचार हुन् ।

७. नेपालमा वैदेशिक लगानीका समस्या

नयां संविधान जारी संगसंगै हामी नयां चरणको संक्रमणकालमा प्रवेश गरेका छौं । संविधानको कार्यान्वयन र आर्थिक समृद्धि अब हाम्रो एजेण्डा हो । यी एजेण्डा र विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्नको लागि ठूला परियोजनामा लगानी, हामी अनुकूलको प्रविधि स्थानान्तरण, महिला, दलित जनजाति, गरिब एवं पिछडिएका वर्गलाई उचित रोजगारीका अवसर, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको अधिकतम मूल्य अभिवृद्धि गरे पश्चात् मात्र सम्भव रहेको छ, जुन वैदेशिक लगानीका माध्यमबाट परिपूर्ति गर्न सकिन्छ । भैरहेको वैदेशिक लगानी जोगाइराख्ने, वैदेशिक लगानीलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि हाम्रा अगाडि समस्याहरु रहेका छन् । उक्त समस्याहरुलाई देहाय बमोजिम समूहिकृत गर्न सकिन्छ :

क) राजनैतिक एवं शासन सम्बन्धी

- राजनैतिक अस्थिरता एवं पट्यारलाग्दो संक्रमण
- बन्द, हड्तालको संस्कृति
- चन्दा आतंक

- सुरक्षाको उचित प्रत्याभूति हुन नसकेको
- भ्रष्टाचार

ख) कानूनी, संस्थागत एवं नीति सम्बन्धी

- नीतिगत सामन्जस्यता र निरन्तरताको अभाव : वैदेशिक लगानी र प्रविधि हस्तान्तरण सम्बन्धी ऐन, २०४९, औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ का कर छुट सम्बन्धी प्राबधानलाई आयकर ऐन, २०५८ को व्यवस्थाले Nulify गरेको ।
- सरकारी निकाय बीच समन्वयको अभाव : उद्योग विभागले वैदेशिक लगानीकर्ता र उसको आश्रितको लागि भिसा सीफारिस गरेपनि अध्यागमन विभागले सहजै भिसा उपलब्ध नगराउने गरेको ।
- एकद्वार नीति भनेता पनि व्यवहारमा लागू हुन नसकेको : वैदेशिक लगानीका लागि उद्योग विभागलाई एकद्वार सुविधा उपलब्ध गराउने हेतुले कार्य विवरण तोकिएता पनि उसले केवल सीफारिस गर्ने व्यवस्थाले एकै निकायबाट लगानीकर्ताको कार्य हुन नसकेको । भिसाको लागि अध्यागमन विभाग, EIA को लागि वातारण मन्त्रालय, कर छुट एवं सहुलियतको लागि आन्तरिक राजस्व/भन्सार विभाग जानु पर्ने अवस्था
- नीतिगत प्रतिबद्धता भएपनि भएका व्यवस्थाहरु कार्यान्वयनमा प्रक्रियागत जटिलता निक्कै छन् ।

ग) पूर्वाधार सम्बन्धी समस्याः जसका कारण Doing Business Cost बढाएको

- लोडसेडिंगको समस्या रहेको । त्यसको वैकल्पिकको रुपमा रहेको जेनेरेटरले एकातर्फ उत्पादन लागत बढाउने अर्कोतर्फ सो संचालन गर्नको लागि समेत डिजेलको सहज आपूर्तिक हुन नसकिरहेको ।
- सडक पूर्वाधार राम्रो नरहेको ।
- सामान ओसारपसार गर्ने मालवाहक साधनको सिण्डीकेट ।

घ) श्रोत, साधन सम्बन्धी

- दक्ष एवं सीपयुक्त जनशक्तिको अभाव
- राजनैतिक दल पिच्छेका युनियनका कारण उद्योगहरुमा मजदुर हड्ताल, तालाबन्दी
- वैदेशिक प्रविधि अपनाउनको लागि सो अनुरुपको स्थानीय क्षमता नरहेको ।

८. नेपालमा वैदेशिक लगानी प्रबर्द्धनका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरु

नेपालले सन् २०२२ सम्म विकासोन्मुख र सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य लिएको छ । यसका लागि नेपाललाई वार्षिक १ खर्ब ६० अर्ब रुपैयांको पुंजीगत लगानी आवश्यक छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनको करिब ३० प्रतिशत लगानी गर्नुपर्ने अवस्थामा सरकार एक्लैबाट यो लगानी असम्भव देखिएको छ । यसका लागि नेपालले प्राथमिकता तोकेको आयोजनाहरुमा बाह्य सहयोग जुटाउने र अधिकतम आन्तरिक श्रोत परिचालन गर्ने सरकारको दायित्व हो । तर नेपालले लिएका महत्वाकांक्षी लक्ष्य पूरा गर्ने अचूक अस्त्र भनेकै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउनु हो ।

नेपाल दुई ठूला राष्ट्र चीन र भारतको बीचमा रहेको छ । यी दुबै मुलुकहरु विश्वमा लगानीका लागि आकर्षक मुलुक मानिन्छन् । संयुक्त राष्ट्र संघीय व्यापार तथा विकास सम्मेलन (UNCTAD) को तथ्यांक अनुसार दक्षिण एसियामा सबैभन्दा कम वैदेशिक लगानी भित्र्याउने मुलुकहरुमध्ये नेपाल दोश्रो स्थानमा छ । UNCTAD ले प्रकाशित गरेको World Investment Report, 2015 अनुसार सन् २०१४ मा विश्वभरि कुल १२ खर्ब २८ अर्ब २६ करोड ३० लाख अमेरिकी डलर वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी प्रवाह भएकोमा दक्षिण एसियाली मुलुकहरुमा कुल ४१ अर्ब १९ करोड २० लाख अमेरिकी डलर प्रवाह भएको र नेपालले कुल ३० करोड अमेरिकी डलर FDI भित्र्याएको देखिन्छ जुन SAARC मुलुकहरुमा प्रवाह भएको FDI को ०.०७ प्रतिशत मात्रै हो । यस्तो प्रतिस्पर्धात्मक र कठिन परिस्थितिमा वैदेशिक लगानी प्रबर्द्धनका लागि नेपालले अल्पकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य तोकि आफ्ना कदमहरु ठोस रुपमा चाल्नुपर्ने देखिन्छ :

क) तत्काल चाल्नुपर्ने कदम

- लगानीको वातावरण निर्माणका लागि राजनैतिक दलहरुबीच न्यूनतम सहमति कायम गर्ने । वार्ता, सम्वादको माध्यमबाट दलहरुबीचको असमझदारी हटाउँदै संविधानप्रतिको स्वामित्व बोध र अपनत्वको आयतन विस्तार गरी राजनैतिक संक्रमणलाई अन्त्य गर्ने ।
- विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zone-SEZ) सम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने । विशेष आर्थिक क्षेत्रमा न्यूनतम औधोगिक पूर्वाधारको निर्माण गर्ने र कामदारहरुलाई अनुशासित तुल्याउन कामदारको ज्याला र उत्पादकत्वबीच तालमेल मिलाउने, No Work No Pay प्रणाली लागु गर्ने र बन्द हड्ताललाई कडाई बनाउने

- ऊर्जा समस्या समाधानका लागि विद्युत् चुहावट रोक्ने, थर्मल प्लान्टको पूर्ण उपयोग, भारतबाट बिजुली आयात गर्ने । इन्धनको मूल्य निर्धारणका लागि बजार स्वचालित मूल्य प्रणाली स्थापित गर्ने ।
- लगानि बोर्डलाई सशक्त तुल्याउने
- आपसमा बाझिएका विभिन्न ऐन, नियम र नीतिहरु एकरुप बनाई लगानीकर्तालाई पूर्वानुमानयोग्य वातावरण बनाउने
- बन्द र हड्तालललाई निषेध गर्ने
- सीपमुलक तालिमका लागि पर्याप्त बजेट व्यवस्था गरी क्षेत्र क्षेत्रमा तालिम संचालन गर्ने
- उद्योग विभागलाई वैदेशिक लगानी सम्बन्धी अनुमगन र वैदेशिक लगानीको माध्यमबाट विकासमा परेको प्रभाव मापन गर्न सक्षम हुनेगरी श्रोत र विशेषज्ञता प्रदान गर्ने
- परिवर्तित राजनैतिक परिवेशमा नेपालमा लगानीको सम्भावना रहेको र नेपाल वैदेशिक लगानी भित्र्याउन तत्पर रहेको सन्देश सहित जारी भएको विदेशी लगानी नीति, २०७१ का प्रावधानहरुलाई कार्यरुपमा उतार्ने,
- औद्योगिक उत्पादन विक्रीका लागि स्वदेशी एवं विदेशी बजार व्यवस्थाका लागि पहल गर्ने,
- वैदेशिक लगानीका लागि आर्थिक कुटनीतिको प्रयोग गर्ने ।

ख) मध्य र दीर्घकालीनरुपमा चाल्नु पर्ने कदमः

- नीति निर्माण प्रक्रियालाई समावेशी तुल्याउने, प्रशासनिक क्षमताको सुदृढीकरण गर्ने र कर्मचारीतन्त्रमा दण्ड र पुरस्कार प्रणालीको स्थापना गर्ने । यसबाट नीतिगत निरन्तरता प्रदान हुने, नीति कार्यान्वयनमा सरकारी निकायहरुबीच अपनत्व कायम हुने ।
- कानून र नियममा एकरुपता, पूर्वाधार सुविधाको उचित व्यवस्था र सीप एवं प्रविधि विकासका लागि नवप्रवर्तनमुखी (Proactive) नीतिको अवलम्बन, लगानी सुरक्षा र आकर्षणका लागि उचित कानूनी प्रबन्ध गरी लगानी वातावरणका लागि दीर्घकालीन सुधार हासिल गर्नुपर्ने ।
- वैदेशिक र स्थानीय लगानी (सरकारी र निजी एवं दुवै श्रोत) लाई जलश्रोत परियोजना, सडक निर्माण, व्यापारीक कोरिडोर निर्माणमा लगाउने ।

९. उपसंहार

नेपाल जस्तो वित्तीय श्रोत र प्रविधिले पिछडिएको मुलुकको विकासका लागि वैदेशिक लगानी एक महत्वपूर्ण औजार हो । वैदेशिक लगानीका दुई उत्कृष्ट राष्ट्र चीन र भारतको बीचमा रहेको नेपालले वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न ज्यादै कठिन रहेको छ । तर पनि दुई ठूला अर्थतन्त्रको नजिकमा रहनु, प्रशस्त लगानीका सम्भावना, लगानी सम्बन्धी विद्यमान नीतिगत एवं संगठनात्मक व्यवस्थाका कारण नेपालमा वैदेशिक लगानीका लागि प्रशस्त सम्भावना रहेका छन् । उक्त सम्भावनालाई मूर्तरुपमा दिनको लागि कानून, नीति, संगठनात्मक क्षमता, सोच, शैली, व्यवहार, पद्यतिमा सुधार गर्दै लगानी मैत्री वातावरणको निर्माण गर्न सकिएमा हाम्रा विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्नमा कठिनाई पर्ने देखिदैन ।

⌘❁⌘

References:

- Adhikari Ratnakar, Foreign Direct Investment in Nepal, SAWTEE Working Paper No. 01/13
- Foreign Direct Investment and Development An historical perspective, 2006, Overseas Development Institute
- FOREIGN DIRECT INVESTMENT VS FOREIGN PORTFOLIO INVESTMENT, NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH, 1050 Massachusetts Avenue, Cambridge, MA 02138 January 2005
- Foreign Investment and Technology Transfer Act, 2049
- Lagani Board Act, 2068
- Ministry of Industry, Nepal: Foreign Investment Opportunities, 2009 January
- Different Internet Sites.
- Budget of Fiscal Year 2073.74
- Karobar and Nagariknews Daily Papers, Various Issues

दिगो विकासका लक्ष्य : सन्दर्भ नेपाल

✍ प्रकाश शर्मा ढकाल

क. परिचय

वर्तमानको पुस्ताले गर्ने उपभोगले भावी पुस्ताको जीवन शैली र उपभोग क्षमतालाई कुनै प्रभाव पार्नु हुदैंन भन्ने भविष्यपरक दृष्टिकोण दिगो विकास हो । यो विकास व्यवस्थापनको आधुनिक दृष्टिकोण पनि हो । यहि अवधारणालाई केन्द्रमा राखेर दिगो विकासका लक्ष्यहरु निर्धारण गरिएको देखिन्छ । सन् २०१५ को अन्त्यसंगै सहश्राब्दी विकासका लक्ष्यहरुको उपलब्धिलाई आधार मानेर त्यसबाट हासिल हुन नसकेका कुराहरुलाई सन् २०३० सम्ममा प्राप्त गर्ने गरी संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट २५ नोभेम्वर २०१५ मा "हाम्रो विश्वको रुपान्तरण : दिगो विकासका एजेण्डा, २०३०" नाममा घोषणा गरिएका विश्व समुदायका साझा एजेण्डा नै दिगो विकासका लक्ष्यहरु हुन्; जसमा विभिन्न १७ वटा मुख्य लक्ष्यहरु (Goals) अन्तर्गत १६९ वटा सहायक लक्ष्यहरु (Targets) कायम गरिएका छन् । यी लक्ष्यहरुले दिगो विकासका मुख्य तीन आयामहरु आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीयलाई परिलक्षित गरेका छन् । यी लक्ष्यहरु वातावरण, सामाजिक सांस्कृतिक, शासकीय, संस्थागत एवं संरचनागत पक्षका साथसाथै नैतिक आयाम प्रति पनि उत्तिकै संवेदनशील देखिन्छन् । मानिस मात्रको समृद्धि अपूर्ण हो भन्ने विषयमा विश्व समुदाय एक हुंदै जमिन, जमिन मुनिको जीवन, जमिन माथिको जीवन समेतलाई दिगो विकासका लक्ष्यहरुमा समावेश गरिएको छ । यी लक्ष्यहरुको एक मात्र केन्द्रीय उद्देश्य सन् २०३० सम्ममा सवै ठाउँबाट सवै प्रकारको गरिबीको अन्त्य गर्नु नै हो । संक्षेपमा भन्दा विश्वका नेताहरुले मानिस, पृथ्वी र समृद्धिका लागि तयार गरेको विश्वको साझा कार्ययोजना नै दिगो विकासका लक्ष्यहरुको दस्तावेज हो ।

ख. लक्ष्यहरु तथा लक्ष्य प्राप्तिको लागि नेपालले तय गरेका मुख्यमुख्य परिसूचकहरु

१. गरिबीको अन्त्य

सबै प्रकारका गरिबीलाई सबै ठाउँबाट अन्त्य गर्ने (End Poverty in All its Forms Everywhere) दिगो विकासका लक्ष्यहरुको सार भनेको नै सबै प्रकारका गरिबीको सवै

✍शाखा अधिकृत, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं

ठाउँबाट अन्त्य गर्नु नै हो । गरिबी निवारण नेपाल जस्ता कम विकसित मुलुकको लागि मात्र नभएर विश्व समुदायका लागि नै चुनौतीको विषय रहँदै आएको छ । एक ठाउँको असम्पन्नताले सम्पन्न स्थानमा समेत नकरात्मक असर पार्दछ भन्ने कुरामा विश्व समुदाय संवेदनशील देखिएको छ । यस अन्तर्गत :

- कुनै पनि प्रकारको गरिबीमा बाँचेका मानिसहरूको अनुपातलाई कम्तीमा आधा कम गर्ने
- सबैका लागि सामाजिक संरक्षण प्रणाली र उपाय लागु गर्ने र गरिब तथा जोखिममा रहेकाहरूलाई उल्लेख्य रूपमा समेट्ने
- गरिब र जोखिमपूर्ण स्थितिमा रहेका मानिसहरूको सामना गर्ने क्षमताका निर्माण गर्ने र वातावरणसंग सम्बन्धित विपत्तिजन्य प्रकोप तथा अन्य आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय असर तथा विपद्संगको उनीहरूको संसर्गलाई न्यून गर्ने

यस सम्बन्धमा नेपालको वर्तमान अवस्था र निर्धारण गरेका अपेक्षित अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. १

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Population below $ 1.25 per day (PPP Value) %	24.8 %	5 %
2	Per Capita Gross National Income in $	772	2500
3	Social Protection Expenditure in total Budget	11.3	15%
4	Share of bottom quintile in National Consumption	5%	12%
5	Economic Vulnerability Index	26.8	18.9

२. शून्य भोकमरी

भोकमरीको अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा तथा उन्नत पोषण हासिल गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने (End hunger, achieve food security & improved nutrition and promote sustainable agriculture) यो लक्ष्य पनि लक्ष्य नं. १ अर्थात गरिबीको अन्त्यसंग अन्योन्याश्रित रहेको छ । भोकमरी, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण जस्ता कुराहरु गरिबीसंग अन्तरसम्वन्धित विषयहरु हुन । यस अन्तर्गत :

- सबै प्रकारका कुपोषणको अन्त्य गर्ने र किशोरी, गर्भवती तथा सुत्केरी महिला र अन्य व्यक्तिका पोषणसम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने,
- विकासोन्मुख देशहरूमा कृषि उत्पादकत्व क्षमता वृद्धि गर्न ग्रामीण पूर्वाधार, कृषि अनुसन्धान, प्रविधि विकास, वनस्पति तथा चौपायाको जिन बैंक स्थापनामा लगानी वृद्धि गर्ने,
- खाद्यमूल्यको चरम अस्थिरतालाई सीमित गर्नमा मद्दत पुऱ्याउन खाद्यवस्तु बजार र तत्सम्बन्धी कारोबारहरूको समुचित सञ्चालन हुने गरी उपायहरू अवलम्बन गर्ने लक्ष्य लिइएको छ ।

नेपालले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरु

तालिका नं. २

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Household with inadequate food consumption	36.1%	1 %
2	Per Capita Food Grain Production (kg)	341	510
3	Prevalence of Underweight Children <5 years (%)	30.1	1
4	Land Productivity (metric Tones per Hectare)	3.6	6

३. आरोग्यता तथा कल्याण

स्वस्थ जीवन सुनिश्चित गर्ने र सबै उमेरका सबै मानिसको कल्याणको प्रवर्द्धन गर्ने (Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages) स्वस्थ जीवनयापन गर्न पाउनु मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो । स्वस्थ्य मानिस राज्यको सम्पत्ति हो यसमा सायद कसैको दुई मत होला । मानिस सधैं स्वस्थ्य नरहन सक्छ अस्वस्थ अवस्थामा स्वास्थ्य सेवामा पहुंच र उचितमूल्यमा आवश्यक औषधीको सहज पहुंचको सुनिश्चितता यो लक्ष्यले खोजेको छ; जसमा -

- नवजात शिशु र पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको रोक्न सकिने मृत्युको अन्त्य गर्ने,
- परिवार नियोजन लगायत यौन तथा प्रजनन् सम्बन्धी स्वास्थ्यसेवा र सूचना तथा शिक्षामा सर्वसुलभ पहुँचका साथै प्रजनन् स्वास्थ्यलाई राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्यक्रममा समायोजन गर्ने कार्यलाई सुनिश्चित गर्ने, र
- सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवा, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा पहुँच तथा सबैका लागि सुरक्षित, प्रभावकारी, गुणस्तरीय र उचित मूल्यमा अत्यावश्यक औषधि तथा खोपहरूमा पहुँच हासिल गर्ने जस्ता कुराहरु समावेश गरिएका छन् ।

सन् २०३० सम्ममा नेपालका अपेक्षित उपलब्धिहरु

तालिका नं. ३

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Maternal Mortality Ratio (per 1 lakh live birth)	258	70
2	Under five Mortality rate(Per 1,000 live birth)	38	1
3	HIV Prevalance for the overall population aged 15-49 year (%)	0.2	0
4	Confirmed malaria cases (number)	1674	0

४. गुणस्तरीय शिक्षा

सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा आजीवन सिकाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने (Ensure inclusive and quality education for all and promote lifelong learning) शिक्षा मानिसका सबै अवसरहरुको ढोका खोल्ने माध्यम हो । शिक्षा कुनै पनि व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकारको विषय पनि हो । तर पनि विभिन्न कारणबाट विश्वका धेरै मानिसहरु शिक्षाको उज्यालो घामबाट वञ्चित रहदैं आएको पाइन्छ । शिक्षाका नामम सबै देशहरुले आफ्नो राष्ट्रिय बजेटको ठूलो हिस्सा खर्च गर्दै आएका पनि छन । दिगो विकासको यो लक्ष्य अन्तर्गत मुख्यतया निम्न पक्षहरुमा विशेष ध्यान दिइएको छः

- सबै किशोर तथा किशोरीहरूले निःशुल्क, समतामूलक तथा गुणस्तरीय प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने,
- शिक्षामा लैङ्गिक असमानताको उन्मूलन गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत जोखिममा रहेका व्यक्तिहरू, आदिवासी तथा जनजाति र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई सबै तहको शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, र
- दिगो विकास तथा दिगो जीवनशैली, मानवअधिकार, लैङ्गिक समानता, शान्ति तथा अहिंसाको संस्कृतिको प्रवर्द्धन, विश्वव्यापि (Global) नागरिकता, र सांस्कृतिक विविधताको सराहनाका लागि शिक्षा लगायतका माध्यमबाट सिक्न चाहने सबैले दिगो विकास प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक ज्ञान तथा सीप प्राप्त गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने ।

सन् २०३० मा नेपालको अवस्था निम्नानुसार हुने अनुमान गरिएको छः

तालिका नं. ४

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Net enrolmen rate in Primary Education %	96.2	99.5
2	Child grants p\for pre primary education (number)	537	2500

3	Youth & Adults having technical & Vocation skill(,000)	50	87.5
4	Literacy Rate of 15-24 years (%)	88.6	99
5	Human Assets Index	66.1	76
6	Gender development Index	0.534	0.7

५. लैङ्गिक समानता

लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरण गर्ने (Achieve gender equality and empower all women and girls) मानव विकास सूचकांक लगायत मानव विकासका विविध पक्षमा पुरुषको तुलनामा महिलाको अवस्था कमजोर रहदैं आएको छ । लैंगिक समानता देशको सन्तुलित विकासको एक सूचक हो भने लैंगिक समता यसको प्रकृया हो । राजनीतिक, आर्थिक तथा सार्वजनिक जीवनका सबै निर्णायक तहमा नेतृत्वका लागि महिलाहरूको प्रभावकारी सहभागिता बिना लैङ्गिक समानता नारामा मात्रै सीमित हुने कुरा विगतका अनुभवहरुबाट नै सिद्ध भैसकेको छ । यो लक्ष्य अन्तर्गत खास गरी :

- ओसारपसार तथा यौन शोषण लगायत सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रहरूमा सबै महिला तथा किशोरी विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको उन्मूलन गर्ने,
- राजनीतिक, आर्थिक तथा सार्वजनिक जीवनका सबै निर्णायक तहमा नेतृत्वका लागि महिलाहरूको प्रभावकारी सहभागिता तथा समान अवसर सुनिश्चित गर्ने, र
- सबै तहमा लैङ्गिक समानता र महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरणको प्रवर्द्धनका लागि नीति तथा कानूनहरूको अवलम्बन गर्ने र तिनलाई सबल बनाउने जस्ता कुराहरुमा जोड दिइएको छ ।

नेपालले पनि सो लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि राजनीतिक, आर्थिक तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा महिलाको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने गरी लक्ष्यहरु निर्धारण गरेको छ । जुन यस प्रकार रहेका छन् :

तालिका नं. ५

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Ratio of girls to boys in primary level education	1.03	1
2	Sex ratio at birth (female to male)	0.96	1
3	Women in public service decision making positions (%)	14	28
4	Seats held by women in the National parliament	29.5	40

६. सफा पानी तथा सरसफाइ

सबैका लागि सफा पानी तथा सरसफाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने (Ensure access to water and sanitation for all) सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाइ मानव विकासको एउटा प्रमुख आधार हो । यस क्षेत्रमा बहु निकायको संलग्नता रहंदारहँदै पनि आधाभन्दा बढी जनसंख्या पाइपबाट वितरित खानेपानीबाट वञ्चित रहेका छन् । नेपालले सन् २०१७ सम्ममा शतप्रतिशत आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा उपलब्ध गराउने गरी राष्ट्रिय जल योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । दिगो विकासको छैठौं नं. को यो लक्ष्य अन्तर्गत निम्न कुरालाई केन्द्रमा राखि लक्ष्यहरु निर्धारण गरिएको छ :

- सबैका लागि सुरक्षित तथा खर्चले धान्न सक्ने मूल्यमा पिउने पानीमा सर्वसुलभ तथा समतामूलक पहुँच हासिल गर्ने,
- सबैका लागि पर्याप्त तथा समतामूलक सरसफाइ र स्वच्छतामा पहुँच हासिल गर्ने र खुला ठाउँमा दिसा गर्ने चलनको अन्त्य गर्ने, र
- पानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापनको सुधारका लागि स्थानीय समुदायहरूको सहभागितालाई साथ दिई त्यसलाई अझ सबल बनाउने ।

नेपालले लिएका मुख्य लक्ष्यहरुः

तालिका नं. ६

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Households with access to piped water supply (%)	49.5	95
2	Basic Water supply coverage (%)	83.6	99
3	Population using safe drinking water (%)	15	90
4	Sanitation coverage (%)	70.3	99

७. खर्चले धान्न सक्ने स्वच्छ ऊर्जा

सबैका लागि खर्चले धान्न सक्ने, भरपर्दो, दिगो तथा आधुनिक ऊर्जामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने (Ensure access to affordable, reliable, sustainable and modern energy for all) यो विषय अत्यन्तै महत्वपूर्ण एवं विश्व समुदायको चासो र सरोकारको विषय हुंदाहुंदै पनि सहश्राब्दी विकास लक्ष्यमा महत्वका साथ लिई अलग्गै लक्ष्य निर्धारण गरिएको थिएन । नेपालमा अत्यन्तै सम्भावना हुंदाहुंदै पनि स्रोतको समुचित व्यवस्थापन गर्न नसकेका कारण चरम लोडसेडिङको मारमा परिरहेको छ । ऊर्जा उत्पादन मात्र उपलब्धि हुन सक्दैन यो सवैको पहुंचयोग्य अर्थात सबै वर्गका मानिसको लागि खर्चले धान्न सक्ने हुनुपर्ने अनि ऊर्जाको दिगोपनामा समेत हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता यो लक्ष्यले लिएको देखिन्छ । यसमा मुख्यतया निम्न कुराहरु समावेश गरिएको छ :

- खर्चले धान्न सक्ने, भरपर्दो र आधुनिक ऊर्जा सेवामा सर्वसुलभ पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- सन् २०३० सम्ममा विश्वव्यापी ऊर्जाको उपलब्धतामा नवीकरणीय ऊर्जाको अंशलाई उल्लेख्यरूपमा वृद्धि गर्ने, र
- नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा बचत तथा त्यसको व्यवस्थापन र अत्याधुनिक तथा स्वच्छ जीवाश्म इन्धन (ायककर्ष ागभा) प्रविधिहरू लगायत स्वच्छ ऊर्जा

अनुसन्धान तथा प्रविधिहरूमा हुने पहुँचलाई सहज तुल्याउन र ऊर्जा पूर्वाधार तथा स्वच्छ ऊर्जा प्रविधिमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।

नेपाल अहिले दैनिक १६ घण्टासम्मको लोडसेडिङको चपेटामा रहेको छ । हाल ८०० मेगावाटको हाराहारीमा उत्पादन भै रहेको ऊर्जाबाट सन् २०३० सम्ममा दश हजार मेगावाट उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिइएको छ । अन्य मुख्य लक्ष्यहरु निम्नानुसार किटान गरिएको छ :

तालिका नं. ७

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Per Capita energy final consumption (in GL)	16	24
2	Electricity consumption (kWh per capita)	80	630
3	Electric vehicles in public transport Systems (%)	1	100
4	Installed capacity of Hydropower (MW)	818	10,000

८. मर्यादित काम तथा आर्थिक वृद्धि

सबैका लागि समावेशी तथा दिगो आर्थिक वृद्धि, रोजगारी तथा मर्यादित कामको प्रवर्द्धन गर्ने (Promote inclusive and sustainable economic growth, employment and decent work for all) आर्थिक वृद्धि आर्थिक विकासको पूर्वशर्त हो । आर्थिक वृद्धि बिना खास गरी विकासोन्मुख देशमा रोजगारीका अवसरहरुको सिर्जना हुन सक्दैन । यस अन्तर्गत निम्न कुराहरुमा विशेष जोड दिइएको छ

- अति कम विकसित मुलुकहरूमा राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार प्रतिव्यक्ति आर्थिक वृद्धिदर कम्तीमा ७ प्रतिशत वार्षिक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) वृद्धि कायम राख्ने,
- सबै महिला र पुरुषका लागि पूर्ण एवं उत्पादनशील रोजगारी तथा मर्यादित कामका साथै समान कामका लागि समान ज्याला हासिल गर्ने,

- दिगो पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने जसबाट रोजगारी सिर्जना हुनुका साथै स्थानीय संस्कृति तथा वस्तुहरूको उत्पादन प्रवर्द्धन हुन्छ

नेपालले लिएका मुख्य लक्ष्यहरुः

तालिका नं. ८

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Per capita GDP growth	4	7
2	growth of Agriculture Sector	2.9	5
3	Underemployment rate (15-59 years)(%)	27.8	10
4	Tourist arrivals (million)	0.8	3

९. उद्योग, नवीन खोज र पूर्वाधार

बलियो पूर्वाधार निर्माण गर्ने, औद्योगीकरणलाई दिगो बनाउने तथा नवीन खोजलाई प्रोत्साहन गर्ने (Build resilient infrastructure, promote sustainable industrialization and foster innovation) औद्योगीकरण आर्थिक विकासको मेरुदण्ड हो । औद्योगीकरणबाट नै देशमा रोजगारीका अवसरहरुको सिर्जना गर्न सकिन्छ । यसको लागि लगानीमैत्री वातावरण निर्माण हुन जरुरी हुन्छ । लगानीको पूर्वशर्त पूर्वाधारको विकासको स्तर पनि भएकोले यो लक्ष्यले पूर्वाधार तथा नवप्रवर्द्धनलाई विशेष जोड दिएको छ । नेपाल जस्ता अतिकम विकसित देशहरुमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)मा उद्योगको अंशलाई दोब्बर पार्ने सम्वन्धमा विश्व समुदायको सामुहिक प्रतिबद्धता यो लक्ष्य मार्फत जाहेर गरिएको छ ।

- आर्थिक विकास र मानव कल्याणलाई सघाउ पुऱ्याउन दिगो तथा बलियो पूर्वाधार विकास गर्ने,
- समावेशी तथा दिगो औद्योगीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने र राष्ट्रिय परिस्थिति अनुसार रोजगारी तथा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) मा उद्योगको अंशलाई उल्लेख्य मात्रामा वृद्धि गर्ने र अतिकम विकसित देशहरूमा यसको अंश दोब्बर गर्ने,

- धान्न सकिने कर्जालगायतका वित्तीय सेवाहरूमा लघु उद्योग तथा अन्य उद्यमहरूको पहुँच वृद्धि गर्ने र मूल्य शृङ्खला तथा बजारमा तिनको समायोजन गर्ने

नेपालले निर्धारण गरेका लक्ष्यहरु

तालिका नं. ९

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Road density (km/sq km)	0.44	5
2	Tele density (% of Population)	88.5	100
3	Industry share in GDP (%)	15	25

१०. न्यून असमानता

देशभित्रै वा देशहरूबीच रहेको असमानतालाई न्यून गर्ने (Reduce inequality within and among countries) आर्थिक वृद्धि तथा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिले मात्र देशमा सामाजिक न्याय कायम गर्न सक्दैन । यसका लागि वितरण एवं पुनर्वितरण प्रणाली प्रभावकारी हुनु जरुरी छ । यो लक्ष्यले एकातिर देश भित्र रहेको असमानतालाई न्यून गर्ने कुरामा जोड दिएको छ भने अर्कोतिर देशहरु बीच रहेको विद्यमान असमानतालाई समेत वाञ्छित स्तरसम्म झार्ने कुरामा जोड दिएको छ । यस अन्तर्गत

- उमेर, लिङ्ग, अपाङ्गता, जातीयता, उत्पत्ति, धर्म वा आर्थिक वा अन्य हैसियत जेसुकै भए तापनि सबैका लागि सामाजिक तथा राजनीतिक समावेशितालाई प्रवर्द्धन गरी त्यसलाई सशक्त पार्ने,
- विभेदपूर्ण कानून, नीति र प्रचलनहरूको अन्त्य तथा तत्सम्बन्धी उपयुक्त कानून, नीति र प्रचलनको प्रवर्द्धन गर्ने लगायतका काम गरी सबैलाई समान अवसर सुनिश्चित गर्ने र परिणाममा असमानता कम गर्ने,
- क्रमशः बृहत्तर समानता हासिल गर्न वित्तीय, ज्यालासम्बन्धी र सामाजिक संरक्षण नीतिहरू अवलम्बन गर्ने जस्ता कुराहरु समेटिएको छ ।

नेपालको विद्यमान अवस्था र २०३० का अपेक्षित उपलब्धिहरु

तालिका नं. १०

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Income Inequality (gini coefficient)	0.46	0.23
2	Social empowerment index	0.406	0.7
3	Poverty ratio (rural vs urban)	1.8	1
4	Proportion of farm households covered by microfinance	24	40

११. दिगो सहर र समुदायहरू

सहरहरूलाई समावेशी, सुरक्षित, सबल र दिगो बनाउने (Make cities inclusive, safe, resilient and sustainable) यस अन्तर्गत मुख्यतया निम्न पक्षमा जोड दिइएको छ

- पर्याप्त, सुरक्षित तथा खर्चले धान्न सक्ने आवास र आधारभूत सेवाहरूमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र झुपडबस्तीहरूको स्तरोन्नति गर्ने,
- सडक सुरक्षामा सुधार गर्दै सुरक्षित, धान्न सकिने, सहज र दिगो यातायात व्यवस्थामा पहुँच उपलब्ध गराउने,
- विपद्का कारण हुने मृत्यु, प्रभावित व्यक्तिहरूको सङ्ख्या र आर्थिक क्षतिलाई उल्लेख्यरूपमा कम गर्ने ।

नेपालको प्रतिवद्धता

तालिका नं. ११

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Population living in slums, and squatters (,000)	500	125
2	Multidimensional poverty (%)	42.2	11
3	Municipalities with sewerage services (%)	45	100
4	Access to a road within 30 minutes of walking	51.4	80

१२. जिम्मेवारपूर्ण उपभोग तथा उत्पादन

दिगो उपभोग तथा उत्पादनको ढाँचा सुनिश्चित गर्ने (Ensure sustainable consumption and production patterns)

- प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन तथा चुस्त प्रयोग हासिल गर्ने,
- स्रोतमै फोहोरको कम उत्पादन, न्यूनीकरण, पुनर्उत्पादन (रिसाइकल) र पुनःप्रयोग मार्फत् फोहोर उत्पादनमा उल्लेख्य मात्रामा कमी ल्याउने
- दिगो विकास र जीवनशैली बारे सबै ठाउँका मानिसहरूमा आवश्यक जानकारी र सचेतना होस् भन्ने सुनिश्चित गर्ने ।

नेपालको प्रतिबद्धता

तालिका नं. १२

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Proportion of total water resources used (%)	10	20
2	Total carbon sink (tonnes) in forest area	2276	3200
3	Land use for agricultural production (cereal as % of cultivated land)	80	90

१३. जलवायु सम्बन्धी कारबाही

जलवायु परिवर्तन तथा यसका प्रभावहरू विरुद्ध लड्न तत्काल कारवाही थाल्ने (Take urgent action to combat climate change and its impacts) जलवायु परिवर्तनका नकरात्मक असर र प्रभाव कसरी न्यूनीकरण गर्ने भन्ने अहिलेको चासो र सरोकारको विषय हो । एकातिर विकास निर्माण, औद्योगीकरण लगायतको विकास र विस्तार द्रुत गतीमा गर्नुपर्ने देखिन्छ भने यसबाट उत्पन्न हुनसक्ने वातावरणीय विनासको रोकथामका रणनीतिहरुलाई एकैसाथ लैजानु पर्ने अवस्था छ । दिगो विकासको यो लक्ष्य अन्तर्गत निम्न पक्षमा जोड दिइएको छ

- सबै मुलुकमा प्राकृतिक प्रकोप तथा जलवायु परिवर्तनसंग सम्बन्धित जोखिमहरूको सामना गर्नसक्ने र अनुकूलन क्षमता वृद्धि गर्ने,
- जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी उपायहरूलाई राष्ट्रिय नीति, रणनीति र योजनाहरूमा समायोजन गर्ने,
- जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण, अनुकूलन, प्रभाव न्यूनीकरण तथा पूर्व चेतावनी दिने सम्बन्धमा शिक्षा, जनचेतना अभिवृद्धि र संस्थागत क्षमतामा सुधार गर्ने ।

सन २०३० सम्म नेपालको अपेक्षित अवस्था

तालिका नं. १३

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Annual CO2 emissions (metric tonnes per capita)	0.10	0.05
2	Greenhouse gases (GHG) emitted by agriculture sector (%)	68	34
3	Greenhouse gases (GHG) emitted by transport sector (%)	12	6

१४. जलमुनिको जीवन

समुद्र, महासागर र समुद्री स्रोतहरूको संरक्षण तथा दिगो प्रयोग (Conserve and sustainably use the oceans, seas and marine resources) । यो लक्ष्यका परिसूचकहरु निर्माण भई सकेको छैन ।

१५. जमिनमाथिको जीवन

वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने, मरुभूमीकरण विरुद्ध लड्ने, भूक्षयीकरण रोकेर त्यस्तो प्रक्रियालाई उल्ट्याउने तथा जैविक विविधताको क्षतिलाई रोक्ने (Sustainably manage forests, combat desertification, halt and reverse land degradation, halt biodiversity loss)

- सन् २०२० सम्ममा, मरुभूमीकरणविरुद्ध लड्ने र खडेरी तथा बाढी प्रभावित भूमि लगायत अन्य भूमि तथा माटोमा आएको ह्रासलाई सुधार गरी पहिलेकै अवस्था पुऱ्याउने,
- दिगो विकासका लागि अत्यावश्यक लाभहरू उपलब्ध गराउने हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणाली (इकोसिस्टम) को क्षमता अभिवृद्धि गर्न जैविक विविधता सहित तिनको संरक्षण सुनिश्चित गर्ने,
- संरक्षित जीवजन्तु र वनस्पतिको चोरीसिकार तथा अवैध ओसारपसार अन्त्य गर्न तत्काल कारबाही थाल्ने ।

सन २०३० सम्म नेपालको अपेक्षित अवस्था

तालिका नं. १४

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Total land area covered by dense forest (%)	29	35.5
2	Rate of forest loss and degradation (%)	1.9	0.3
3	Conservation of watersheds (number)	3346	5000
4	Wild tigers (number)	198	250

१६. शान्ति, न्याय र सशक्त संस्थाहरू

न्यायपूर्ण, शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजहरूको प्रवर्द्धन गर्ने (Promote just, peaceful and inclusive societies) देशमा कानूनी शासनको प्रत्याभूति, न्याय र नैतिकतामा आधारित समाजको निर्माण, भ्रष्टाचार विरुद्धको शून्यसहनशीलता बिना कुनै पनि लक्ष्यहरु प्राप्त गर्न सकिदैन । यो विकसित एवं विकाशोन्मुख सबै देशहरुमा लागू हुने विषय हो । यी कुराहरुको सुनिश्चितताले मात्र अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ । यस कुरामा विश्व समुदाय एक भएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत निम्न पक्षहरुमा जोड दिएको देखिन्छ :

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा कानूनी शासनको प्रवर्द्धन गर्ने र सबैका लागि न्यायमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने,
- सबै प्रकारका भ्रष्टाचार तथा घुसखोरीलाई उल्लेख्य मात्रामा घटाउने,
- जन्मदर्ता लगायतको कानूनी पहिचान सबैलाई प्रदान गर्ने ।

नेपालले लिएका लक्ष्यहरु

तालिका नं. १५

S.N.	Targets & Indicators	Status 2014	Target 2030
1	Direct deaths from armed and violent conflict (number)	1628	0
2	Child labour (% of children age 5-17 years)	37.4	0
3	Children trafficking to abroad (including India) per annum (number)	3387	0
4	Transparency, accountability, and anti-corruption in public (score out of 6)	3	5
5	Birth registration (% of children under age 5 whose births are reported registered)	58.1	100

१७. यी लक्ष्यका लागि साझेदारी

दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीलाई पुनर्जीवन दिने (Revitalize the global partnership for sustainable development)

- कर तथा अन्य राजस्व सङ्कलनका लागि आन्तरिक क्षमतालाई सुधार गर्न आन्तरिक स्रोत परिचालनलाई बलियो बनाउने,
- उत्तर-दक्षिण, दक्षिण-दक्षिण तथा त्रिकोणीय क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग तथा विज्ञान, प्रविधि र नवीन खोज अनुसन्धानमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने,
- सबै दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय योजनाहरूलाई सहयोग गर्न विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रभावकारी तथा लक्षित क्षमता निर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने ।

यस अन्तर्गत नेपालले हाल कुनै लक्ष्यहरु निर्धारण गरिसकेको छैन ।

ग. लक्ष्य प्राप्तिका लागि स्रोत साधनः प्रमुख चुनौती

यी लक्ष्यहरु मध्ये १७ औं अर्थात अन्तिम लक्ष्य “दिगो विकासका लागि विश्वव्यापी साझेदारीलाई पुनर्जीवन दिने” अन्तर्गत यी लक्ष्यहरु प्राप्तिका लागि विश्वको साझेदारीलाई महत्वका साथ उल्लेख गरिएको छ । खासगरी विकाशोन्मुख देशहरुको लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको परिपूर्तिको लागि आन्तरिक स्रोत (कर तथा अन्य राजस्व), विकसित देशहरुले विकासोन्मुख लगायतका कमविकसित देशहरुको लागि उपलब्ध गराउने भनी यस अघिनै प्रतिबद्धता जनाएको Official Development Assistance (ODA) रकम, तथा अन्य बहुस्तरीय साझेदारीबाट स्रोत परिचालन गर्ने, यस्ता देशहरुले लिईरहेको ऋण मिन्हा, पुनसंरचनाका माध्यमबाट परिचालन गर्ने उल्लेख गरिएको छ । विकसित देशहरुले आफ्नो कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (GDP) को ०.७ प्रतिशत Official Development Assistance (ODA) विकासशिल देशहरुलाई (अतिकम विकसित देशहरुलाई ०.१५ प्रतिशत सहित) सहायताको प्रतिबद्धता जाहेर गरिसकेको अवस्था छ । ती देशहरुले आफ्नो प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा उतारेको भने पाइदैंन । यस सन्दर्भमा विकासशील तथा अतिकम विकसित देशहरुले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरुमा सो प्रतिबद्धता पुरा गराउने तर्फ साझा पहल कदमी अगाडी बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

आन्तरिक स्रोत परिचालन दिगो विकासका लक्ष्यहरु प्राप्त गर्ने महत्वपूर्ण स्रोत हो । यसको दिगोपनाको स्तरले नै सन् २०३० मा यी लक्ष्यहरु पुरा गर्न विकासोन्मुख देशहरु सफल हुन्छन या हुंदैनन र प्राप्त भएका लक्ष्यहरुको दिगोपना कायम हुन्छ हुदैंन भन्ने कुराको पूर्वानुमान गर्न सकिन्छ । आन्तरिक स्रोत परिचालन सरकारले विकासका कियाकलाप संचालन गर्न, गरिबी निवारण गर्न, सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रभावकारी रुपले गर्न मात्र होइन राज्यको क्षमता

अभिवृद्धि गर्नको लागि स्वतन्त्रतापूर्वक परिचालन गर्न सक्दछ । यस्तो स्रोत परिचालनको लागि प्रत्यक्ष रुपमा कसैको शर्तहरु पालना गर्नुपर्ने हुंदैन । यसलाई राज्यले आफ्नो प्राथमिकताका आधारमा परिचालन गर्दै जान स्वतन्त्र हुन्छ । यस्तो राजस्वले सरकारलाई नागरिक प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउने उत्प्रेरक (Catalyst) भएकोले पनि यसको महत्व बढी हुने गर्दछ । करलाई सरकार र नागरिकहरु बीचको वित्तीय सम्झौता (Fiscal Contract) को रुपमा लिइन्छ । कर राजस्व बाहेक गैर कर राजस्व पनि आन्तरिक स्रोत परिचालनको उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । यस अन्तर्गत खास गरी व्याज, लाभांश, भाडा तथा रोयल्टी, वस्तु तथा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त आय आदि पर्दछन । कर राजस्व अन्तर्गत खासगरी आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर/बिक्री कर, भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क लगायतका करहरु पर्दछन ।

सार्क मुलुकहरुको विद्यमान अवस्थालाई हेर्ने हो भने आन्तरिक स्रोत परिचालन अर्थात राजस्व परिचालनको माध्यमबाट मात्र यी लक्ष्यहरु प्राप्त गर्न सकिने देखिंदैन । खास गरी भारत बाहेकका प्राय सबै देशहरुको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आकार सानो रहेको र राजस्व–जि.डी.पी.अनुपात सबै देशको न्यून रहेको कारण अबको १५ वर्षमा यी देशहरुले राजस्व परिचालनमा निकै फड्को मार्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि आन्तरिक तथा बाह्य लगानी आकर्षित गरी आर्थिक कृयाकलापमा बढोत्तरि गर्नु पहिलो आवश्यकता देखिन्छ ।

सार्क मुलुक तथा अन्य केही विकसित देशको राजस्व-जि डि पी अनुपात
तालिका नं. १६

सार्क मुलुक		विकसित मुलुक	
देश	राजस्व –जि डि पी अनुपात	देश	राजस्व– जि डि पी अनुपात
अफगानिस्तान	८.२ % (2013 est.)	स्वीट्जरल्याण्ड	३२.८ %
भुटान	२६.९ %	अमेरिका	१८.१६ %
वंगलादेश	११.० %	जर्मनी	४५.० %
भारत	१०.८ %	जापान	३५.० %
माल्दिभ्स	३१.७ % (2013 est.)	फ्रान्स	५१.७ %
नेपाल	१९.९ %	डेनमार्क	५५.६ %
पाकिस्तान	१५.६ %	वेलायत	३३.४ %
श्रीलंका	१२.३ %	क्यानाडा	३७.२ %

स्रोतः https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2221.html

घ. आन्तरिक स्रोत परिचालनमा हाम्रो अवस्था

नेपाल जस्तो विकासोन्मुख देशमा नियमित विकास निर्माणका क्रियाकलापहरुका साथसाथै सामाजिक न्यायको लागि ठूलो मात्रामा स्रोत साधनको आवश्यकता पर्दछ । यसका अतिरिक्त गत वर्षको विनाशकारी भूकम्पबाट क्षति पुगेका संरचनाहरुको पुनःनिर्माण, भारतीय नाकाबन्दीबाट शिथिल बनेको अर्थतन्त्रलाई थप गति दिन, संघीय संरचना अनुकूलका संरचनाहरुको निर्माण कार्यको लागि पनि ठूलो स्रोतको आवश्यकता पर्ने देखिन्छ । यसका अलावा यी दिगो विकासका लक्ष्यहरु प्राप्त गर्नको लागि नियमित बजेटमा थप स्रोत परिचालन गर्नु पर्ने भएकोले आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत साधनको कुशल परिचालन गर्नु नितान्त जरुरी देखिन्छ । आन्तरिक स्रोत परिचालनका सम्भावित क्षेत्रहरुको पहिचान र त्यसको दिगो उपयोग हाम्रो लागि चुनौतीपूर्ण नै देखिन्छ । सरकारको पुंजीगत खर्च गर्ने क्षमता कमजोर हुंदै गएको अवस्थामा त्यस्तो खर्चवाट थप स्रोतहरुको सिर्जनामा समेत संकुचन ल्याईरहेको छ ।

हाल नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको योगदान करिब २० प्रतिशत मात्र रहेको छ भने कर राजस्वको योगदान करिब १७ प्रतिशत रहेको छ । गत वर्ष नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भन्सार राजस्वको योगदान (भन्सार विन्दुमा संकलित मू.अ.कर तथा अन्तःशुल्क समेत) ७.९५ प्रतिशत रहेको थियो भने आन्तरिक राजस्वको योगदान ८.६८ प्रतिशत रहेको छ । नेपालको राजस्व अझै पनि व्यापार केन्द्रित छ । विश्व व्यापार संगठन, बिम्स्टेक, साफ्टा लगायतका क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरुमा जनाइएका प्रतिबद्धताहरु पूरा गर्ने क्रममा भन्सारका दरहरु शून्यसम्ममा झार्नु पर्ने अवस्थाले आयात केन्द्रित राजस्व संकलन दिगो देखिंदैन । अर्थात, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान क्रमशः कमजोर हुंदै जाने निश्चित प्रायः छ । आन्तरिक तथा बाह्य लगानी आकर्षित गरी नेपालको भूपरिधि भित्र आर्थिक कृयाकलापहरुको प्रवर्द्धन गरी कर राजस्वको दिगोपना निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

आ.व. २०१४।०१५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कर राजस्वको योगदान

तालिका नं. १७

Taxes	Rs. in Million	% of Total Tax Revenue	% of GDP
Customs duties	71,000	20.08	3.34
VAT on Imports	74,012	20.94	3.48
Excise on Imports	24,003	6.79	1.13
Total	169,015	47.81	7.95

Income tax	86,854	24.57	4.09
VAT on domestic products	38,149	10.79	1.80
Excise on domestic products	28,527	8.07	1.34
Other taxes	30,961	8.76	1.46
Total	184,491	52.19	8.68
Grand Total	353,506	100	16.64

स्रोत: आन्तरिक राजस्व विभाग

ङ. नेपालमा स्रोत परिचालनका चुनौतीहरु

आन्तरिक स्रोत परिचालनको लागि कमजोर प्रशासनिक क्षमता, राजनीतिक इच्छाशक्ति र दृढ नेतृत्वको कमी, सुसाशनको कमजोर अवस्था, मौलाउदो भ्रष्टाचार, कर परिपालनामा कमजोर व्यवसायिक नैतिकताको स्तर, नागरिकमा कर तिर्नु पर्छ भन्ने भावनाको कमी, लगानीमैत्री वातावरणको कमजोर अवस्था, आर्थिक कृयाकलापमा न्यूनता, कर र सामाजिक खर्च बीच उचित सम्बन्ध स्थापित गर्न नसकिनु, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको हिस्सा ठूलो रहनु, छाया अर्थतन्त्रको हिस्सा ठूलो, थोरै व्यक्तिसंग आम्दानीको ठूलो हिस्सा रहेको सन्दर्भमा यी कुराहरुलाई अनुकूल बनाउनु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

आन्तरिक स्रोत परिचालनको प्रभावकारिता राजस्व संकलन अर्थात राजस्व वृद्धिदरको मात्र प्रश्न होइन बरु त्यो भन्दा एक कदम अगाडी समावेशीता, सुशासन, आय तथा सम्पत्तिको असमानताको अन्त्यका साथै सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन गर्नु पनि हो । हाम्रो सन्दर्भमा लिइएको लक्ष्यको तुलनामा राजस्व संकलन कति भयो भन्ने नै महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा लिइने अर्थात बजेटले अनुमान गरेको राजस्व प्राप्तिले अर्थमन्त्रीको सफलता असफलता मापन गर्ने तथा विभागहरुलाई तोकिएको राजस्व संकलनको लक्ष्य अंकगत रुपमा पूरा भयो भएन भनी नेतृत्वको मूल्यांकन गर्ने परिपाटी कायमै छ । यो यसको एउटा पक्षमात्र हुनुपर्नेमा अन्य पक्षहरु अर्थात सामाजिक न्याय, आय तथा सम्पत्तिको वितरण तथा पुनःवितरणको प्रश्न गौण हुँदै जानुले एकातिर सम्भाव्य राजस्व संकलन हुन सकिरहेको छैन भने अर्कोतिर संकलित राजस्वको पनि सहि सदुपयोग हुन सकेको छैन । यसरी संकलित राजस्वको सही सदुपयोग हुन नसक्दा आम जनमानसमा कर तिर्ने बानीको विकास समेत हुन सकेको देखिंदैन ।

आन्तरिक राजस्व परिचालनले वैदेशिक सहायता माथिको परनिर्भरता घटाउदै आत्मनिर्भर अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । पहिला पहिला कति राजस्व संकलन गऱ्यो भनेर देशको अर्थतन्त्रको अवस्थाको मूल्यांकन गर्ने प्रचलन थियो तर अहिले कुनै देशले कति राजस्व संकलन गरेको छ भन्दा पनि कसरी संकलन गरेको छ भन्ने महत्वपूर्ण हुन्छ र यो भन्दा पनि महत्वपूर्ण कुरा भनेको त्यसको परिचालन कसरी भएको छ भन्ने नै हो ।

राजनीतिक अस्थिरताको कारण नेपालको राजस्व परिचालन थप प्रभावकारी हुन नसकेको भन्ने भनाइहरु पनि रहदैं आएको पाइन्छ । अफ्रिकन तथा ल्याटिन अमेरिकी मुलुकहरुले राजनीतिक तरलता सुशासनको कमजोर अवस्थाका वावजुद पनि कर प्रणालीमा व्यापक सुधार गरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा आन्तरिक राजस्वको योगदान निकै बढाएको देखिन्छ । OECD मुलुकहरुमा पनि कर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अंश ३४ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ । पछिल्लो ४ दशकमा यी देशहरुले कर राजस्वको हिस्सा २४.८ प्रतिशतबाट बढाएर ३४.२ प्रतिशत पुराउन सफल भएका छन् । यी सवै देशहरुले यसरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कर राजस्वको योगदान बढाउनको लागि कर प्रणालीमा व्यापकर सुधार गर्दै आएको पाइन्छ । कर प्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिको लागि ठूलो लगानी गरेका छन् ।

च. उपसंहार

वर्तमानको पुस्ताले गर्ने उपभोगले भावी पुस्ताको जीवन शैली र उपभोग क्षमतालाई कुनै प्रभाव पार्नु हुदैंन भन्ने भविष्यपरक दृष्टिकोण दिगो विकास हो । यहि अवधारणालाई केन्द्रमा राखेर सन् २०३० सम्ममा प्राप्त गर्ने गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट २५ नोभेम्वर २०१५ मा "हाम्रो विश्वको रुपान्तरण: दिगो विकासका एजेण्डा, २०३०" नाममा घोषणा गरिएका विश्व समुदायका साझा एजेण्डा नै दिगो विकासका लक्ष्यहरु हुन । यी लक्ष्यहरु अन्तर्गत मुख्य लक्ष्य १७ वटा कायम गरिएको छ । नेपालले पनि सोही अनुसार आफ्ना राष्ट्रिय लक्ष्यहरु निर्धारण गरेको छ । यी लक्ष्यहरु प्राप्त गर्नको लागि नेपाल जस्तो स्रोत साधनको कमी भएको देशको लागि कम चुनौतीपूर्ण छैन । यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुसार अति कम विकसित देशहरुले प्राप्त गर्ने सहुलियत प्राप्त गर्न थप पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ । वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धता रकम र प्राप्त रकम बीच देखिएको ठूलो अन्तर कम गरी त्यसरी प्राप्त सहयोगलाई राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रहरुमा उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ भने आन्तरिक स्रोत परिचालनलाई कसरी दिगो र फराकिलो वनाउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा अलग्गै रणनीतिका साथ अगाडि बढ्न ढिला भै सकेको छ । भूकम्प तथा नाकाबन्दीको कारण गरिबीको संख्यामा वृद्धि भएसंगै सबै प्रकारको गरिबीको अन्त्य गर्न राजनीतिक दल, निजी क्षेत्र, कर्मचारी प्रशासन, सहकारी क्षेत्रका साथसाथै विकासका अन्य साझेदारहरुको सहकार्य पहिलो र अनिवार्य शर्त हो ।

सन्दर्भ सूची

1. Sustainable Development Goals 2016-2030 National (Preliminary) Report, National Planning Commission Kathmandu.
2. SDGs Brochures, UNDP Nepal.
3. Development Co-operation Report 2014, Mobilising Resources for Sustainable Development , OECD
4. *https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs*
5. https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2221.html
6. विभिन्न आ.व. का बजेट वक्तव्यहरु, आर्थिक सर्वेक्षण, आन्तरिक राजस्व विभागका प्रकाशनहरु

मौजुदा आयकर ऐनका केही अस्पष्टता तथा कमजोरी : एक अवलोकन

✍ टीकानाथ अर्याल

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना पश्चात्को बजेट वक्तव्य (२००८) बाट आयकर लगाउने मनसाय व्यक्त भए तापनि सर्वप्रथम आर्थिक ऐन, २०१६ ले पारिश्रमिक आय र व्यापार मुनाफामा ५ देखि २५ प्रतिशतसम्म कर लगाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यस्तै अलग्गै कर कानूनको रुपमा २०१७ ज्येष्ठ २ देखि लागु हुने गरी व्यापार मुनाफा र पारिश्रमिक कर ऐन, २०१७ तर्जुमा भएकोमा आयकर ऐन, २०१९ ले उक्त ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी प्रथम पटक आयकर ऐन कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ । तत्पश्चात् केही समय सापेक्ष सुधार गर्दै आयकर ऐन, २०३१ तर्जुमा भई २०३१ कार्तिक ५ देखि लागु भएको देखिन्छ । उक्त ऐनमा रहेका सीमित कराधार, आयकरमा अन्य विभिन्न ऐन, नियमको प्रभाव, अवैज्ञानिक तथा अपर्याप्त कर प्रणाली, कर छल्ने उपायहरुको अपर्याप्त नियन्त्रण, प्रक्रियागत जटिलता, कर प्रशासन उपर अधिक तजविजी अधिकार लगायतका कमी, कमजोरीहरुलाई निराकरण गर्ने प्रावधानहरु समावेश गर्दै आर्थिक उदारीकरणको नीति अनुरुप आयकर ऐन, २०५८ तर्जुमा भई २०५८ चैत्र १९ देखि कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

२. आयकर ऐन, २०५८ को आवश्यकता/औचित्य/उद्देश्य

विगतका आयकर कानूनमा रहेका सीमित कराधार, आयकरमा अन्य विभिन्न ऐन, नियमको प्रभाव, अवैज्ञानिक तथा अपर्याप्त कर प्रणाली, कर छल्ने उपायहरुको अपर्याप्त नियन्त्रण, प्रक्रियागत जटिलता, कर प्रशासन उपर अधिक तजविजी अधिकार लगायतका कमी, कमजोरीहरुलाई निराकरण गरी आयकर प्रणालीलाई खुला एवं उदार अर्थतन्त्र अनुकूल हुने गरी वैज्ञानिक, व्यवस्थित, लेखामा आधाारित बनाउने एवं अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीसंग आबद्ध गर्ने जस्ता उद्देश्यबाट आयकर ऐन, २०५८ को तर्जुमा भएको पाइन्छ । समग्रमा यस ऐनको आवश्यकता, औचित्य एवं उद्देश्यहरुलाई देहाय अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :–

✍लेखापरीक्षण अधिकारी, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

- आयकर सम्बन्धी सबै व्यवस्थाहरु एउटै कानून (Umbrella Act) मा एकीकृत गर्ने
- आयकर सम्बन्धी प्रावधानहरुलाई स्पष्ट तथा पारदर्शी बनाउने
- नेपालको कर प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीसंग आवद्ध गर्ने
- लेखा प्रणालीमा आधारित कर प्रणालीको विकास गर्ने
- करदातामैत्री कर प्रणालीको विकास गर्ने
- स्वयंकर प्रणाली अवलम्बन गर्ने
- कर प्रशासनको स्वविवेकीय अधिकारको कटौती गर्ने
- सबै स्रोतको आयमा कर लगाउने
- आय आर्जन हुने सबै कारोबारमा कर लगाउने
- समान आयमा समान कर लगाउने
- कर प्रशासनलाई प्रभावकारी, जवाफदेही एवं पारदर्शी बनाउने ।

३. मौजुदा आयकर ऐन (२०५८) मा रहेका कमजोरी तथा अस्पष्टताहरु

आयकर ऐन, २०५८ विगतका आयकर कानूनभन्दा वैज्ञानिक एवं व्यवस्थित भएता पनि यो पूर्णरुपले त्रुटिरहित रहन सकेको देखिँदैन । यस ऐनका कतिपय दफाहरुमा क्लिष्ट र द्विअर्थी वाक्यांशहरुको प्रयोग हुनु, केही आयमा दोहोरो कर लाग्ने अवस्था रहनु, साना करदाताको कारोबारलाई लेखामा आधारित गराउन नसकिनु, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क जस्ता भुक्तानीमा तह तहमा कर लाग्ने अवस्था रहनु, त्रुटिको मात्रा अनुसार शुल्क (जरिवाना) लाग्ने व्यवस्था हुनुपर्नेमा केही शुल्कको निर्धारण पूरै कारोबारको आधारमा हुने प्रावधान रहनु, ऐनका कतिपय प्रावधानहरुको सही अर्थ वा मनसाय पहिल्याउन एकभन्दा बढी दफाहरु लिंक गरी व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था रहनु जस्ता कमी, कमजोरी मौजुदा आयकर ऐनमा रहेका छन् । मौजुदा आयकर ऐनको व्याख्या गर्न तथा अवधारणा बनाउन ऐनका केही दफाको अध्ययनले मात्र पर्याप्त हुँदैन । अधिकांश दफा तथा सोका प्रावधानहरु नेपाल लेखामान (Nepal Accounting Standard-NAS) को अवधारणा तथा बजार मूल्य अवधारणा (Fair Value Concept) अनुरुप तर्जुमा भएका छन् । कतिपय व्याख्याकर्ता तथा कर प्रशासनको अन्तिम अधिकारी आन्तरिक राजस्व विभागबाट दफा ७५ तथा ७६ बमोजिम जारी हुने गरेका सार्वजनिक परिपत्र तथा पूर्वादेशहरु समेतमा यसतर्फ पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको देखिँदैन । जसले गर्दा कतिपय दफाको कानूनी व्याख्यामा समेत अन्यौलता तथा अस्पष्टता रहेको देखिन्छ ।

३.१ दोहोरो कर लाग्ने अवस्थाको सिर्जना

आयकर ऐन, २०५८ दोहोरो कर नलाग्ने अवधारणा अनुसार तर्जुमा गरिएको भएता पनि कतिपय दफाहरुमा एउटै आयमा फरक फरक अवस्था सिर्जना गरी १ पटकभन्दा बढी कर लगाउने वा आय आर्जन गर्न गरिएको खर्चलाई मान्यता नदिने तर त्यसबाट भएको आम्दानी भने समावेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गरी दुई किसिमले दोहोरो कर लाग्ने अवस्था रहेको छ । यस्तो अवस्था रहेका दफा तथा सम्बद्ध प्रावधानहरु देहाय अनुसार छन् :–

३.१.१ ऐनको दफा ५४ मा कुनै कम्पनीको शेयरधनी वा साझेदारी फर्मका साझेदारहरुलाई वितरण गरेको लाभांशमा कर (५% का दरले) लाग्ने व्यवस्था छ । व्यवसाय गर्ने निकायले मुनाफा आर्जन गरी कर्पोरेट कर (सामान्यतया २५% का दरले हुने) तिरिसकेको रकम शेयर होल्डरहरुलाई वितरण गर्दा पुनः कर लाग्ने प्रावधान रहेको छ । यसरी एक पटक कम्पनीको नाममा र अर्को पटक शेयरहोल्डरको नाममा गरी २ पटक कर लाग्दछ ।

यद्यपि लाभांशमा कर दोहोरो हो, होइन भन्ने २ थरी अवधारणा रहेको पाइन्छ । लाभांशको रुपमा शेयरधनीलाई कर लगाएको मानिए तापनि विदेशी स्थायी संस्थापनले विदेश पठाएको आयमा ऐनको दफा ६८ बमोजिम सोही संस्थापनलाई पुनः कर लाग्दछ ।

३.१.२ ऐनको दफा ५६(३) मा कुनै व्यावसायिक फर्मले वासलातमा भएको सञ्चित मुनाफा वितरण गर्दा मुनाफाको कर आधारभन्दा बढी भएमा यस्तो वितरण मानिने रकम व्यवसायको आयमा समावेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । यसरी लाभांशका कारण कम्पनीले आर्जन नगरेको आयमा कर लाग्ने अवस्था रहेको छ ।

३.१.३ मुनाफा आर्जन गरेको कम्पनीको शेयरहोल्डरले अर्को व्यक्तिलाई शेयर बिक्री गरेमा र सोमा नाफा भएमा बिक्री गर्ने व्यक्तिलाई दफा ३६ बमोजिम कर लाग्दछ । त्यस्तै दफा ५८ बमोजिम सो निकायले नयाँ शेयरहोल्डरलाई त्यसरी आर्जित मुनाफाको लाभांश वितरण गरेमा सो लाभांशमा बिक्रेताको नाममा कर लाग्ने, खास गरी शेयरहोल्डर कम्पनी भएमा कर्पोरट कर पुनः वितरण गर्दा लाभांश कर समेत गरी तेहोरो कर लाग्न जाने अवस्था छ ।

३.१.४ दफा २१(२) मा कुनै आय वर्षमा रु. २० लाखभन्दा बढीको कारोबार गर्ने व्यवसायीले एक पटकमा रु. ५० हजारभन्दा बढी नगदमा भुक्तानी गरेमा उक्त रकम खर्च कट्टी नपाउने व्यवस्था छ । तर त्यस्तो भुक्तानीबाट आर्जित रकम भने आयमा समावेश गर्नु पर्दछ । यसरी आर्जित रकम आयमा समावेश गर्नुपर्ने तर आयको लागि गरिएको खर्च भने कट्टी नपाउने अवस्थाले करको दोहोरो भार पर्दछ । त्यस्तै रु. ५० हजारभन्दा बढीको नगदमा भुक्तानी गरी कुनै सम्पत्ति खरिद गरेकोमा सो सम्पत्ति बिक्री गर्दा भएको

आम्दानी (Incomings) समावेश हुने तर (Outgoings) भने कट्टी नपाउने दफा ३८ बमोजिमको प्रावधानले दोहोरो कर लाग्ने अवस्था छ ।

३.१.५ दफा २७(१)(ग) मा कुनै रोजगारदाताले आफ्नो कुनै कर्मचारीलाई निजी घरको रेखदेखकर्ता (सुरक्षाकर्मी), भान्छे, माली वा अन्य घरेलु सहायकको सेवा उपलब्ध गराएकोमा निजहरुले प्राप्त गर्ने पारिश्रमिक समेत उक्त रोजगारकर्ताको आय गणना गरी परिमाणीकरण गरी समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । दफा ८ तथा ८७ अनुसार निजको सेवामा खटिएका त्यस्ता व्यक्तिहरुको पारिश्रमिकमा समेत व्यक्तिगत तवरले (कर नलाग्ने सीमा पार भएकोमा) कर लाग्ने हुँदा उल्लिखित अवस्थामा समेत एउटै आयमा दोहोरो कर लाग्दछ ।

३.१.६ दफा २७(१)(ग) मा कुनै व्यक्ति/निकायले व्याज नलाग्ने गरी वा प्रचलित व्याजदरभन्दा घटी व्याजदरको कर्जा लिएमा त्यस्तो घटी व्याज तिरी बचत गरेको व्याजको रकमलाई करयोग्य आयमा समावेश गर्नु पर्दछ तर सो आय मानिने रकमको लागि भएको खर्च लेख्न दिइँदैन । अर्को तर्फ व्याज खर्च कम भएका कारण व्यवसायको खुद मुनाफा नै बढी हुने भई बढी कर दायित्व निर्धारण भएको हुन्छ भने पुनः बचत व्याजलाई आयमा समावेश गर्दा दोहोरो कर लाग्दछ ।

३.१.७ दफा ४५(१)(क) अनुसार कुनै व्यक्तिले कुनै सम्पत्ति सम्बद्ध व्यक्ति वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई कुनै प्रतिफल (मूल्य) नलिई हस्तान्तरण गरेमा कर प्रयोजनका लागि त्यस्तो सम्पत्तिको बजार मूल्य वा सम्पत्ति वापत भएको खुद खर्चमध्ये जुन बढी हुन्छ, सो रकम प्राप्त भएको मानिने व्यवस्था छ । बजार मूल्यभन्दा खुद खर्च बढी भएको अवस्थामा निसर्ग भएको सम्पत्ति सोही मूल्यमा नै बिक्री (निसर्ग) भएको मानिने व्यवस्थाले नोक्सानीमा समेत कर तिर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ ।

३.१.८ नियमावलीको नियम २१ मा अवकाश योगदानको सीमा रकम रु. ३ लाख वा निर्धारणयोग्य आयको एक तिहाइमा जुन घटी हुन्छ सो रकमसम्म करयोग्य आयबाट घटाउन पाइने व्यवस्था छ । उक्त सीमाभन्दा बढी भएको रकममा सो आय भएकै वर्ष कर लाग्दछ । अवकाशपछि सो रकम फिर्ता लिँदा आधाभन्दा बढी रकममा दफा ६५(१)(क) र (ख) अनुसार पुनः कर लाग्दछ ।

३.१.९ भाडाको अग्रिम करलाई दफा ९२ अनुसार अन्तिम मानिएको छ । एउटा भवन वा कुनै अन्य मूर्त सम्पत्ति भाडामा लिएको व्यक्तिले अरु कसैलाई भाडामा दिएमा निज अर्को व्यक्तिले पनि भाडा रकमको १० प्रतिशत स्रोतमा कर कट्टी गर्नुपर्दछ । भाडाको करमा क्रेडिटको व्यवस्था नभएको तथा सबै तहको कारोबारमा कर लाग्ने हुनाले यसरी दोहोरो, तेहोरो कर लाग्ने व्यवस्था छ । यसै गरी भाडामा जस्तै सेवा शुल्कमा पनि तह तहमा अग्रिम कर कट्टी हुने व्यवस्था रहेको छ । एउटा काम तह तहमा हस्तान्तरण भएमा

पटक पटक कर लाग्दछ । सामान्य व्यावसायिक भुक्तानीहरुमा पनि स्रोतमा कर काटिने कारणले कर दोहोरो लाग्ने मात्र नभै वास्तविक व्यक्तिले नै तिर्नु पर्ने अवस्था रहेको छ ।

३.१.१० आय वर्षको बीचमा नै शेयर स्वामित्व परिवर्तन भएको अवस्थामा दफा ५७ बमोजिम स्वामित्व परिवर्तन भएको पछिल्लो अवधिको आयमा सो अगाडि भएको दफा १४(२) अनुसारको व्याज खर्च, दफा २० र दफा ३६ अनुसारको नोक्सानी, दफा २४ अनुसारको विनिमय नोक्सानी जस्ता खर्च कट्टी नपाउने तर त्यस्तो खर्चबाट आर्जित आयमा भने कर लाग्ने व्यवस्था छ ।

३.१.११ दफा ५६(३) बमोजिम कुनै व्यावसायिक कम्पनीले कुनै शेयरधनीलाई लाभांशको रुपमा मुनाफा बाहेकको लाभांश वितरण गरेमा त्यस्तो लाभांशको रकमलाई सो कम्पनीको आयमा समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । ऐनमा मुनाफाको परिभाषा दिइएको छैन । यस सन्दर्भमा मुनाफा भन्नाले लेखामा देखिने मुनाफा नभै नेपाल लेखामान-९ (NAS-9) अनुसार गणना गरिएको सञ्चित मुनाफा (Tax base of Retained Earnings) बुझाउँदछ । यसरी लाभांशका कारण व्यवसायीले आर्जन नगरेको आयमा समेत कर लाग्ने स्थिति रहेको छ ।

३.१.१२ मुनाफा आर्जन गरेको कम्पनीको शेयरधनीले अर्को व्यक्तिलाई शेयर बिक्री गरेमा सोमा भएको नाफामा बिक्री गर्ने व्यक्तिलाई दफा ३६ (सम्पत्ति तथा दायित्वबाट प्राप्त खुद लाभ) अन्तर्गत कर लाग्दछ । दफा ५८ बमोजिम सो निकायले नयाँ शेयरधनीलाई त्यसरी आर्जित मुनाफाको लाभांश वितरण गरेमा सो लाभांशमा विक्रेताको नाममा कर लाग्दछ । खास गरी शेयरधनी कम्पनी भए सो अवस्थामा कर्पोरेट कर र पुनः वितरण गर्दा लाभांश कर गरी तेहोरो कर लाग्न जान्छ ।

३.२ कानूनी अस्पष्टता एवं कमजोरीहरु

मौजुदा आयकर ऐनमा रहेका अस्पष्टता तथा कमजोरीहरुलाई बुँदागत रुपमा देहाय अनुसार औँल्याउन सकिन्छ :

३.२.१ आयकर ऐन, २०५८ को दफा ३८ मा वार्षिक रु. २० लाखभन्दा बढी कारोबार गर्ने करदाताले रु. ५० हजारभन्दा बढी नगद भुक्तानी गरी सम्पत्ति खरिद गरेको भए सो सम्पत्ति बिक्री गर्दा भएको आम्दानी चाहिँ आयमा समावेश हुने तर खर्च कट्टी भने नपाउने प्रावधान रहेको तर व्यवसायीको कारोबार रु. २० लाखभन्दा घटी भएको अवस्थामा के हुने भन्ने सम्बन्धमा आयकर ऐन मौन छ ।

३.२.२ दफा ११७(२) बमोजिमको जरिवाना (शुल्क) निर्धारण गर्दा गल्तीको मात्रा अनुसार निर्धारण नगरी कारोबार अंकको आधारमा निर्धारण गरिने व्यवस्था छ । उक्त दफामा व्यवसायीले ऐनको दफा ८१ अनुसार राख्नुपर्ने कागजात नराखेमा निर्धारणयोग्य आय

रकमको ०.१ प्रतिशतका दरले शुल्क लाग्ने व्यवस्था छ । उदाहरणका लागि कुनै एक करदाताको वार्षिक कारोबार ५ करोड रहेछ । निजले पेश गरेको आय विवरणमा रु. ५ लाख बराबरको खर्च कट्टी दाबीको पुष्ट्याइँ तथा प्रमाण संलग्न गरेको रहेनछ भने उसको गल्तीको मात्रा (रु. ५ लाख) अनुसार उल्लेखित शुल्क निर्धारण गर्ने हो भने रु. ५००।- मात्र हुन आउँछ तर ऐनको मौजुदा व्यवस्था अनुसार रु. ५ लाखमा नभै पूरै कारोबार अंकको आधारमा रु. ५०,०००।- शुल्क निर्धारण हुने व्यवस्था छ ।

३.२.३ दफा २२८ बमोजिमको अनुमानित किस्ताबन्दी कर नपुगेमा लाग्ने व्याज गणना गर्दा सावाँ तिर्नुभन्दा अगावैदेखि व्याज लाग्ने व्यवस्था रहेको छ । किस्ताबन्दी कर अनुमानमा आधारित हने भएता पनि अनुमानमा १० प्रतिशत घटी/बढी भएको अवस्थामा व्याज गणनाको लागि उक्त अनुमानको कुनै अर्थ रहँदैन ।

३.२.४ कुनै व्यक्ति वा निकायले आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा पेश गर्ने आय विवरण भूलवश भ्रमपूर्ण वा झुठ्ठा हुन गएमा दफा १२०(क) बमोजिम लाग्ने करको ५० प्रतिशत शुल्क लाग्ने व्यवस्था छ । अञ्जानमा भएको गल्ती विवरण दाखिला पश्चात् करदाता स्वयंले पत्ता लगाएको अवस्थामा सुधार गर्न नपाउने व्यवस्था न्यायोचित देखिँदैन ।

३.२.५ विदेशी व्यवसायीले नेपालमा कुनै स्थायी संस्थापन बेगर आफ्नै मुलुकबाट सामान आपूर्ति गरेमा सो व्यवसायीको बिक्री आय ऐनको दफा ६७ को प्रावधान बमोजिम निजकै मुलुकको हुन्छ । तर यस्तामा पनि गैर वासिन्दा व्यक्तिसंगको कारार सरह व्यवहार गरी दफा ८९(३) अनुसार भुक्तानीमा कर कट्टी गर्ने गरेको पाइन्छ । ऐनमा नभएको व्यवस्थामा भुक्तानीमा कर काटिनु मनासिव होइन । नेपालमा स्थायी संस्थापन भएका विदेशी कम्पनीलाई मूल्य अभिवृद्धि करमा समेत दर्ता गराई मूल्य अभिवृद्धि कर तथा भुक्तानीमा कर लगाउने व्यवस्था हुन उपयुक्त देखिन्छ ।

३.२.६ तह तहमा कारोबार हुन सक्ने प्रकृतिका सेवा शुल्क, रोयल्टी, भाडा जस्ता भुक्तानीमा कर लगाउँदा एक तहमा मात्र लाग्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ । कारोबारको हरेक तहमा कर लाग्ने हालको व्यवस्थामा पुनरावलोकन हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

३.२.७ बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लेखालाई नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको आधारमा लेखांकन भएको भए आन्तरिक राजस्व विभागले मान्यता दिन सक्ने व्यवस्था दफा २४(३) मा रहेको छ । विभागले राष्ट्र बैंकले तोकेको कुनै अवधिको निर्देशिकाको स्पष्ट स्वीकृति दिएको पनि देखिँदैन । तथापि मान्यता दिए सरह बैंकको लेखा बमोजिम नै कर निर्धारण भई आएको छ । मान्यता दिए सरहको अवस्थामा दफा ५९(१) बमोजिमको सीमा बाहेक बैंकका अन्य व्यवस्था राष्ट्र बैंकले तोके बमोजिम नै स्वीकार गरिने पर्नेमा विभिन्न प्रोभिजनहरुलाई दफा २४(३) बमोजिम खर्च मानिने गरिएको छैन । साथै दफा ४०(३) (

ग) बमोजिम खराब कर्जा मानिने अवस्थापछि खर्च लेख्ने सम्बन्धमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा माग गरेको समेत देखिँदैन ।

३.३ द्विविधा/अन्यौलता

मौजुदा आयकर ऐनमा रहेका द्विविधा/अन्यौलताहरुलाई बुँदागत रुपमा देहाय अनुसार औंल्याउन सकिन्छ :–

३.३.१ दफा ४६ ले खुलाबजार अधारणालाई आत्मसात गर्दै कुनै व्यवसायीले कुनै सम्पत्तिको अस्वैच्छिक निसर्ग भएको १ वर्षभित्र निसर्ग भएकै जस्तो अर्को सम्पत्ति प्राप्त गरेमा सो पहिलो निसर्गलाई शून्यान्तर गर्ने प्रावधान छ । यस्तो प्रावधानले दैवी विपत्ति परी नष्ट भएको सम्पत्तिको बीमा दाबीबाट प्राप्त रकमलाई प्रतिस्थापित सम्पत्ति प्राप्त गर्दा खर्च गरेमा सो व्यवस्था लागु हुन सक्ने अवस्था छ । तर बीमाबाट प्राप्त रकम दफा ३१ तथा ६२ अनुसार आयमा समावेश गर्नुपर्ने तथा मालसामान (सम्पत्ति) नष्ट भएको वर्ष ह्रास खर्च गणनामा पर्ने प्रभावको कानूनी निक्यौंल समावेश गरिएको देखिँदैन ।

३.३.२ दफा २३ ले नगद आधारमा लेखा (Cash Base Accounting) राख्ने व्यवसायीको आम्दानी नगद प्राप्त भएका वखत तथा खर्च नगद भुक्तानीका वखत लेखांकन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर अन्तिम मौज्दातको मूल्यांकन (दफा १५) तथा दीर्घकालीन करारको परिमाणीकरण (दफा २६) नगद आधारको लेखांकन प्रणालीबाट सम्भव हुँदैन । यसर्थ नगद आधार भनिएता पनि मौज्दातजन्य तथा दीर्घकालीन करारजन्य कारोबार उपार्जन (Cash Base Accounting) आधारमा नै हुन्छन् ।

३.३.३ प्राकृतिक व्यक्तिको घर, जग्गा बिक्रीको खुद लाभलाई गैर व्यावसायिक करयोग्य सम्पत्तिको निसर्ग (बिक्री) मानी कर लाग्ने व्यवस्था ऐनको दफा २ (परिभाषा खण्ड), दफा ९५क, तथा अनुसूची-१ समेत गरी ३ स्थानमा रहेका छन् । यी व्यवस्थाहरु एक आपसमा विरोधाभाषपूर्ण तथा कुन पहिले आउने हो, पहिल्याउन सकिँदैन ।

३.३.४ रोजगारी आय गणना तथा अवकाश कोष भुक्तानी सम्बन्धमा अधिक अन्यौलता रहेको देखिन्छ । दफा ६३ तथा ८८ मा ऐनमा नै संशोधन गरी सरकारी कर्मचारीको उपदानमा कर नलाग्ने, रोजगारदाताले उपलब्ध गराएको ड्राइभरको तलब समावेश गर्नु नपर्ने जस्ता व्यवस्था सरकारी कर्मचारीका लागि भएको तथा निजी क्षेत्रमा पनि फरक फरक पूर्वादेश एवं सार्वजनिक परिपत्र जारी भएका छन् । जस्तै : अवकाश कोषमा जम्मा गरिने उपदान सम्बन्धित कर्मचारीको आयमा समावेश गर्नु नपर्ने - २०६४।११।४ मा बुटवल पावर कम्पनीलाई पूर्वादेश, अवकाश कोषमा जम्मा गरेको रकम वार्षिक आयमा समावेश हुने - ऐनको दफा ८(२)(च) तथा २०५९।४।२८ को सार्वजनिक परिपत्र, उपदान भुक्तानी आयमा समावेश हुने र स्वेच्छिक अवकाशको पूरै रकममा १५ प्रतिशत कर लाग्ने -

नेपाल खानेपानी संस्थानलाई २०६४।६।१३ को पत्र, स्वैच्छिक अवकाशमा पाएको ७ वर्षको निवृत्तिभरण आयमा वर्ष वर्षको कर लाग्ने - २०६५।१२।२३ को राजपत्रको सूचना र २०६६।३।१० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णय आदि ।

३.३.५ दफा २(ङ) मा दिइएको परिभाषा अनुसार अवकाश प्राप्त गर्ने व्यक्ति स्वयं वा निजको आश्रितलाई दिइने भुक्तानी नै अवकाश भुक्तानी हो । दफा २(ङ) र दफा ५० मा प्रयोग गरिएको आश्रित शब्दको परिभाषा नदिइएकोले बालिग एकाघरका व्यक्ति वा दम्पत्तिले पाउने अवकाश भुक्तानीमा आकस्मिक लाभ कर लाग्ने अवस्था छ ।

३.३.६ प्रचलित लेखामानको व्यवस्था भएकोमा सो लेखामान बमोजिम राखिएको लेखालाई कर प्रयोजनका लागि मान्यता दिइने व्यवस्था दफा २२ मा रहेको छ । हाल व्यावसायिक कम्पनीहरुका लागि नेपाल लेखामान (NAS) एवं नेपाल वित्तीय प्रतिवेदन प्रणाली (NFRS) हरुको व्यवस्था अनिवार्य (Mandatory) भएको छ । यद्यपि सो लेखामानहरुको व्यवस्था बमोजिम कम्पनीको पूर्व सञ्चालन खर्च तथा स्थापना खर्च कर प्रयोजनका लागि सोही वर्ष खर्च कट्टी दाबी गर्न नपाउने व्यवस्था छ ।

३.३.७ नेपाल सरकारका कर्मचारीहरुले प्राप्त गर्ने उपदानमा कर लाग्ने अवस्था सिर्जना गरिएको छैन तर सोही स्केलको तलब प्राप्त गर्ने सार्वजनिक संस्थान तथा निजी क्षेत्रमा काम गर्ने रोजगारकर्तालाई पूरै कर लाग्दछ । उपदान तर्फ एकलाई जारी पूर्वादेशमा कर नलाग्ने, अर्कोलाई १५ प्रतिशत लाग्ने, तेस्रोलाई तलबमा समावेश गरी लाग्ने, चौथोलाई ५% ले लाग्ने वा नन-कण्ट्रिब्युटरी मानी कर छुट नपाउने, कतै उपदान व्यवस्था खर्च कट्टी पाउने (निकायको हकमा) कतै नपाउने जस्ता द्विविधाजनक एवं विरोधाभाषपूर्ण व्याख्या भएका छन् ।

उपसंहार

नेपालमा प्रथम पटक आयकर ऐनको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन २०१९ सालमा भएता पनि आधुनिक आयकर ऐनको कार्यान्वयन भने २०३१ सालमा भएको थियो । आर्थिक उदारीकरण नीतिसंग सामाञ्जस्यता कायम गर्ने तथा करदातामैत्री आयकर प्रणालीको स्थापना गर्ने उद्देश्य राख्दै विश्वव्यापी मान्यता अनुरुप २०५८ सालमा आयकरको कानूनी संरचना र प्रणालीलाई आधुनिकीकरणको दिशातर्फ उन्मुख गराउने प्रयास भएको देखिन्छ । आयकर सम्बन्धी सबै व्यवस्थाहरु एउटै कानूनमा समेटिनु, स्वयंकर निर्धारण प्रणालीलाई प्रोत्साहन, करदातामैत्री कर प्रणालीको विकासमा जोड, अन्तर्राष्ट्रिय कर प्रणालीसंग आबद्धता, लेखा प्रणालीमा आधारित कर प्रणालीको विकासमा जोड, आय आर्जनसंग सम्बन्धित खर्चहरु कट्टीको व्यवस्था, नोक्सानी समायोजनको व्यवस्था, करदाता एवं कर प्रशासनको अधिकार क्षेत्र निर्धारण जस्ता पक्षहरु यस ऐनका सबल पक्षका रुपमा रहेका छन् । यद्यपि, ऐनका कतिपय दफाहरुमा क्लिष्ट र द्विअर्थी

वाक्यांशहरुको प्रयोग हुनु, कानून कार्यान्वयनमा आएको एक दशकभन्दा बढी समय व्यतित भइसक्दा पनि ऐनमा रहेका कर सम्बन्धी केही सारवान व्यवस्थाहरु लागु हुन नसक्नु वा व्यवहारमा उतार्न नसकिनु, साना करदाताको कारोबारलाई लेखामा आधारित गराउन नसकिनु, केही आयमा दोहोरो कर लाग्ने अवस्था रहनु, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क जस्ता भुक्तानीमा तह तहमा कर लाग्ने अवस्था रहनु, त्रुटिको मात्रा अनुसार शुल्क (जरिवाना) लाग्ने व्यवस्था हुनु पर्नेमा केही शुल्कको निर्धारण पूरै कारोबारको आधारमा हुने प्रावधान रहनु, ऐनका कतिपय प्रावधानहरुको सही अर्थ वा मनसाय पहिल्याउन एकभन्दा बढी दफाहरु लिंक गरी व्याख्या गर्नुपर्ने अवस्था रहनु जस्ता पक्षहरु मौजुदा आयकर ऐनका दुर्बल पक्षका रुपमा रहेका छन् ।

⌘✿⌘

सन्दर्भ सामग्री

१. आयकर ऐन, २०५८, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।

२. आयकर नियमावली, २०५९, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।

३. परिपत्र संग्रह, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं ।

४. दाहाल, भवनाथ, सि.ए., आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, प्रोफेशनल रिसोर्सेश डेभलपर्स, काठमाडौं ।

वैदेशिक व्यापारमा सुधारको खाँचो

✍ गेहेन्द्र प्रसाद दाहाल

सारसंक्षेप

विश्वका विभिन्न मुलुकहरु आर्थिक रुपले एक आपसमा अन्तर निर्भर र तीव्र व्यापार प्रतिस्पर्धामा रहेका छन् । प्राचीन समयदेखि नै नेपाल वैदेशिक व्यापारको एक अंग बनेको छ । प्रारम्भमा भारत र चीनसंग मात्र रहेको नेपालको व्यापार अन्य मुलुकहरूसंग क्रमशः विकसित एवं विस्तार हुदै गइरहे पनि अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्न सकेको छैन । वस्तुहरुको निर्यात भन्दा आयात तीव्र दरमा वृद्धि भइरहेको छ । निर्यात व्यापारमा सफलता हासिल गर्न नसक्दा धेरै समस्या र चुनौतीहरुको सामना गर्नु परिरहेको छ । अर्थव्यवस्थामा विद्यमान प्रतिकूलताहरुलाई सुधार गरेर मात्र नेपालको व्यापार सन्तुलनमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने निचोड प्रस्तुत लेखमा छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार/वैदेशिक व्यापार

वर्तमान विश्वमा कुनै पनि मुलुकहरू आत्मनिर्भर रहने अवस्थामा छैनन् । प्रत्येक मुलुकहरूले आफ्नो देशको आवश्यकता पूरा गर्न विभिन्न वस्तु तथा सेवाहरूको कारोवार गर्नुपर्ने हुन्छ । सभ्यताको सुरूआतमा मानिसहरुका आवश्यकताहरू सीमित रहदा आफूलाई आवश्यक पर्ने वस्तुहरूको आपूर्ति आफ्नै परिवार, समुदाय तथा मुलुकको आन्तरिक स्रोत र साधन परिचालन गरेर नै पूरा गर्न सकिने अवस्था थियो । पूर्वाधारको विकास र विस्तारसंगै विज्ञान प्रविधिको क्षेत्रमा भएको तीव्र प्रगति, सञ्चारको सुलभता र गतिशीलताले मानवीय आवश्यकताहरूमा तीव्र वृद्धि ल्यायो । यिनै विकासले ल्याएका परिवर्तनहरूले उत्पादनको संरचनामा परिवर्तन ल्याएपछि मुलुकहरू आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्थाबाट क्रमशः अन्तर निर्भर बन्दै गएबाट नै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार/वैदेशिक व्यापारको प्रादुर्भाव भयो । यसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार भन्नाले कुनै पनि मुलुकले आफ्नो उत्पादनलाई बढी मूल्य दिने विश्वको कुनै पनि क्षेत्रमा पठाउने र आन्तरिक रूपमा आपूर्ति हुन नसक्ने वस्तुहरू विश्वका जुनसुकै ठाउँबाट झिकाउने व्यवस्था हो । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा आफ्नो देशबाट वस्तुहरू बाहिर पठाउने प्रकृयालाई निर्यात र अन्य देशबाट वस्तुहरू भित्र्याउने प्रकृयालाई आयात भनिन्छ । कुल निर्यातबाट कुल आयात घटाएपछिको अवस्थालाई वैदेशिक व्यापार स्थिति भनिन्छ ।

✍उपप्राध्यापक, अर्थशास्त्र शिक्षा, महेन्द्र रत्न क्याम्पस ताहाचल, काठमाडौं

हाल विश्वका सबै अर्थतन्त्रमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार एक महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा स्थापित बनिसकेको छ । वर्तमान विश्वमा सबै देशहरू कुनै न कुनै रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सम्बद्ध बनिसकेका छन् । कतिपय देशको अर्थतन्त्रमा त अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको छ । हरेक राष्ट्रहरू विभिन्न कारणले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा संलग्न हुन पुगेका छन् (लुइटेल, २०६७, पेज न. ३४३) । प्रोफेसर इनग्रामले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई परिभाषित गर्दा निम्न पक्षहरूलाई औंल्याएका छन् :(क) यो दुई वा दुई भन्दा बढी देशहरूले परस्परमा गर्ने व्यापार हो । (ख) यस प्रकारको व्यापारद्धारा दुबै देश लाभान्वित भइरहेका हुन्छन् । (ग) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्रत्येक देशले विशेष वस्तु उत्पादन गर्नका लागि विशेषज्ञताको गुण हासिल गर्ने हुंदा समग्रमा सबै वस्तुको उत्पादकत्व बढ्न जान्छ (शर्मा, २०६७, पेज न. ३२६) । कुनै पनि मुलुकले वैदेशिक व्यापारमा प्रवेश गरेर देशको उत्पादन क्षमता, रोजगारी, आम्दानी तथा स्रोत र साधनको अधिकतम प्रयोगले प्रत्यक्ष लाभ लिनुका अतिरिक्त प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गरेर अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा विश्वसनीयता समेत हसिल गर्न सक्छन् । विश्वका विकसित मुलुकहरूको कुल यथार्थ गार्हस्थ मागमा विकास एवं वृद्धि हुन गएमा त्यस्ता विकसित मुलुकहरूसंग व्यापार सम्बन्ध भएका विकसित वा विकासोन्मुख मुलुकहरूको निर्यात बढ्ने, उत्पादनमा वृद्धि हुने लगायतका आर्थिक क्रियाकलापमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकाले विकसित औद्योगिक मुलुकहरूको आन्तरिक मागमा आएको वृद्धिले नेपाल जस्ता विकासोन्मुख देशको उत्पादन वृद्धि, रोजगारीमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र निर्यात व्यापार विस्तार गर्न सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

सन् २००९ मा १०.६ प्रतिशतले ऋणात्मक रहेको बस्तु तथा सेवाको विश्व व्यापार परिमाण त्यस पछिका दुई वर्षमा उल्लेख विस्तार भएकोमा सन् २०१२ मा २.८ प्रतिशतले मात्र विस्तार भयो । सन् २०१३ मा वस्तु तथा सेवाको विश्व व्यापार परिमाण ३.५ प्रतिशतले बढेकोमा सन् २०१४ मा ३.४ प्रतिशतले उदीयमान र विकासशील अर्थतन्त्रको निर्यात ३.४ प्रतिशतले बढ्यो । त्यस्तै सन् २०१४ मा विकसित अर्थतन्त्र तथा उदीयमान र विकासशील अर्थतन्त्रको आयात क्रमशः ३.३ प्रतिशत र ३.७ प्रतिशतले बढ्यो । सन् २०१४ मा विकसित अर्थतन्त्रको व्यापार सन्तुलन ०.३ प्रतिशतले बढेको छ जबकी उदीयमान र विकासशील अर्थतन्त्रको व्यापार सन्तुलन ०.६ प्रतिशतले घटेको छ । सन् २०१५ मा विश्व व्यापार ३.७ प्रतिशतले बढ्ने प्रक्षेपण अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको रहेको छ । (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, पेज नं. ७-८) । विश्व व्यापारमा विभिन्न राष्ट्रहरूको भूमिका महत्वपूर्ण छ । हाल विश्व बजारमा निकासी बजारमा भइरहेको प्रतिस्पर्धालाई निम्नअनुसार थप स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका १ : विश्वका प्रमुख निर्यातकर्ता, सन् १९९५ देखि २०१४ सम्म

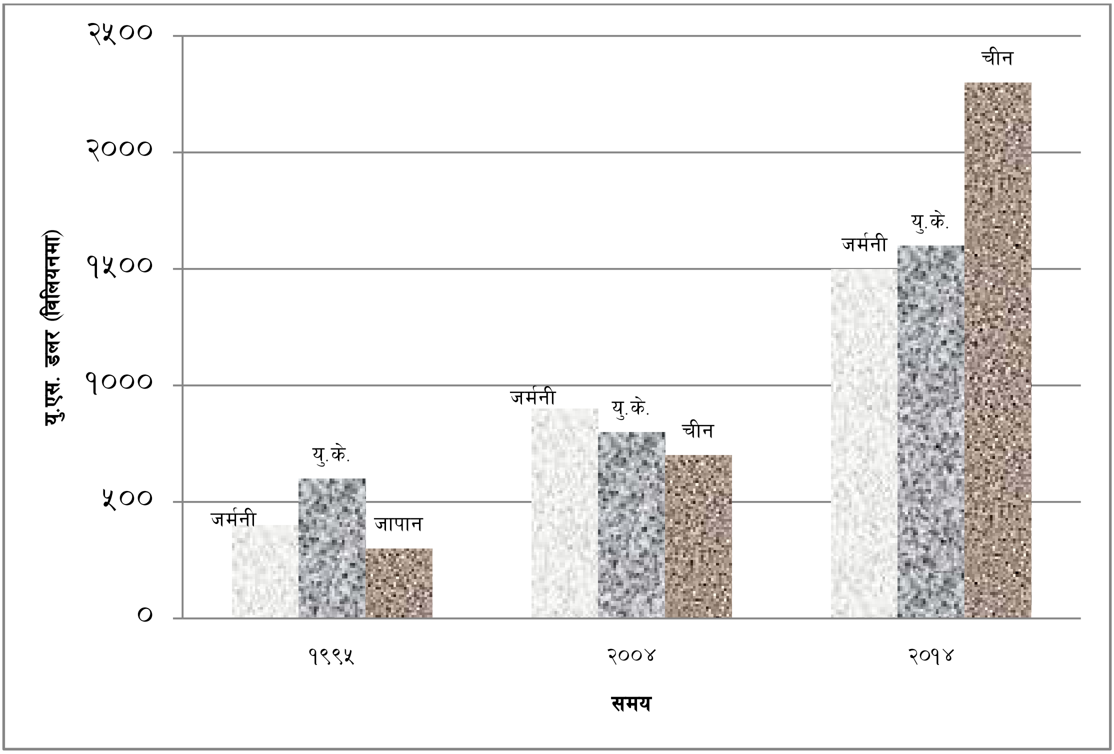

स्रोतः- विश्व व्यापार संगठन, ई.२०१५, पेज २५

माथि तालिका १ मा देखिएअनुसार विश्व निर्यात व्यापारमा विभिन्न मुलुकहरु बीचको तीव्र प्रतिस्पर्धा देखिएको छ । सन् १९९५ का प्रमुख निर्यातकर्ता राष्ट्रमा बेलायत ५०० बिलियन डलर भन्दा बढी मुद्राको वस्तुहरु निर्यात गरेर पहिलो, जर्मन दोस्रो र जापान तेस्रो भएका थिए । सन् २००४ मा पुग्दा जर्मन बेलायतलाई उछिन्दै विश्व निर्यात व्यापारमा १००० बिलियन डलरको व्यापार गरेर पहिलो निर्यातकर्ता राष्ट्र वन्न पुग्यो भने बेलायत दोस्रो र चीन तेस्रो निर्यातकर्ता राष्ट्र बनेका थिए । सन् २०१४ मा पुग्दा विश्व निर्यात व्यापारमा चीनले सबैभन्दा धेरै औसत २५०० बिलियन अमेरीकी डलरको निर्यात गरेर विश्वको प्रमुख निर्यातकर्ता मुलुक बनेको छ । दोस्रो निर्यातकर्ता बेलायतको निर्यात व्यापार १५०० बिलियन अमेरिकी डलर भन्दा बढी छ । जर्मनी तेस्रो ठूलो निर्यातकर्ता भएको छ । यसरी विश्व निर्यात व्यापारमा प्रतिस्पर्धा तीव्र छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

समाज र छिमेकीसंग सन्तुलित र मित्रवत नभइकन परिवार रहन नसके झैँ मुलुक अन्य राष्ट्रसंगको मित्रवत सद्भाव, मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध र परस्परमा आपसी सहयोगको सम्बन्ध बिना स्वत्रन्त्र अस्तित्व राख्न सक्दैन । विभिन्न मुलुकहरू बीच हुने भौगोलिक विविधताका कारण प्राकृतिक स्रोत र साधनको उपलब्धतामा पनि विविधता हुन्छ । नेपाल विश्व मानचित्रमा सानो क्षेत्रफल ओगटेको राष्ट्र भए पनि वैदेशिक व्यापारको इतिहास हेर्दा नेपालको परम्परागत वैदेशिक व्यापार परापूर्वककाल देखि नै चलिआएको भेटिन्छ । सिमाना जोडिएका छिमेकी राष्ट्रहरू भारत र तिब्बत (चीन) संगको व्यापार सम्बन्ध बस्तु विनिमयको समयबाट नै सुरु भएको थियो । आयात निर्यातको व्यापारको कैयौं शताब्दी पूरा गरी सक्दा पनि यी राष्ट्रहरूसंग नेपालको व्यापारको व्यापार सामिप्यता संगसंगैअगाडि बढि रहेको छ ।

नेपालको भारतसंगको व्यापार इशापूर्व भन्दा अगाडि देखि नै रहि आएको कुरा इतिहासले सावित गर्दै आएको छ । नेपालको चीन र तिब्बतसंगको सम्बन्ध भने नाङ् एनलले व्यापारिक क्षेत्रमा सातौं शताव्दी पछि मात्र भइ आएको बताएको छ (जोशी, ई. १९३३, पेज नं. २०७) । वैदेशिक व्यापारको सन्दर्भमा नेपाल पनि धेरै पहिले देखि संलग्न रहँदै आएको छ तर नेपालको वैदेशिक व्यापारको इतिहास हेर्दा नेपालको धेरै जसो व्यापार भारत तथा तिब्बत (चीन) संग मात्र सीमित रहेको देखिन्छ । परापूर्व कालदेखि नै नेपालको वैदेशिक व्यापारको तिब्बतसंग निकटतम व्यापार सम्बन्ध रहि आएको छ । भारतले तिब्बतसंगको व्यापार गर्ने मुख्य मार्ग नेपाल भएकोले नेपालले पनि तिब्बतसंगको व्यापार गरेको इतिहास छ (पराजुली, घिमिरे, जोशी र देवकोटा, २०६६, पेज नं. १४७) । १९ औं शताब्दीको शुरुका वर्ष सम्म नेपालको वैदेशिक व्यापार तिब्बत रभारतको तुलनामा दक्षिणी छिमेकी मुलुक भारतसंग नै बढी भएको पाइन्छ । तिब्बतबाट त्यस समयमा नेपालले कच्चा उन, उनका सामानहरू, भोटे चिया, चौरीको छाला र पुच्छर, पारो, सुन, नुन आयात गर्ने गर्दथ्यो भने भारतबाट तामा, औषधि, कटन, कपडा, पित्तल, बेलायतमा बनेको तयारी बस्तुहरू र हात हतियार आयात गर्ने गर्दथ्यो । नेपालबाट तिब्बत, चीन र भारततर्फ तिनताका निकासी हुने वस्तुहरूमा मुख्यतया कृषिजन्य खाद्यान्नहरू, मरमसला, खुर्सानी, हेण्डिक्राफ्ट वस्तुहरू, जनावर, काठ, धान, दलहन, घिउ आदि नै थिए (श्रेष्ठ, ई १९१८, पेज नं. १४४) । कुती, केरूङ्ग, यारी, मुस्ताङ्ग, हटिया, बलाङ्गचुङ्ग जस्ता नाकाबाट नेपाल तिब्बत (चीन) बीच व्यापार हुने गर्दथ्यो (लामा, ई.१९९५, पेज नं.४५) । परापूर्वककाल देखिको नेपालको छिमेकी देशहरूसंगको व्यापार नेपाल एकीकरण पछि पनि निरन्तर कायम रहयो । राणा शासनकालमा समेत नेपालको व्यापारको ९५ प्रतिशत व्यापार भारतसंग थियो । (ओझा, ई. २०१२, स्लाइड-४) । समयसंगै भएका राजनैतिक परिवर्तन र विभिन्न मुलुकहरूसंगका सम्बन्ध विकसित हुँदै गएपछि नेपालको वैदेशिक व्यापार विभिन्न मुलुकहरूमा क्रमशः विस्तार हुँदै गयो ।

नेपालको विश्वका धेरै मुलुकहरूसंग व्यापारिक सम्बन्ध कायम भएको पाइएता पनि नेपालसंग विशेष र बढी व्यापारिक सम्बन्ध भएका मुलुहरूमा निर्यात तर्फ जर्मनी, अमेरिका, भारत, स्वीट्जरलैण्ड, बेल्जियम, वंगलादेश, इटाली, बेलायत, अष्ट्रिया, स्पेन, फ्रान्स, नैदरलैण्डस, क्यानाडा, जापान, स्विडेन, सिंगापुर, अष्ट्रेलिया, हङकङ, दक्षिण कोरिया र ताइवान पर्दछन् भने आयाततर्फ भारत, हङ्गकङ्ग, सिंगापुर, जापान, चीन, कुवेत, जर्मनी, न्यूजिलैण्ड, कुवेत, दक्षिण कोरिया, साउदी अरेबिया, थाइल्याण्ड, बेलायत, संयुक्त अरब इमिरेटस, ब्राजिल, ताइवान, अमेरिका, डेनमार्क, बंगलादेश, मलेसिया, र इण्डोनेसिया पर्दछन् । (सिग्देल, २०६१, पेज नं. १३९) । सिमाना जोडिएका छिमेकी देशहरू भारत र चीनसंग बस्तु विनिमयको परम्परागत प्रणालीबाट सुरू भएको नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय वैदेशिक व्यापारको आकार र प्रकार शताब्दीयौं पुरानो भएर पनि धेरै ठूलो र विस्तृत भने हुनसकेको छैन ।

वर्तमान व्यापार संरचना

नेपाल कृषिप्रधान देशरहेको र उत्पादन प्रविधि अझै पनि परम्परागत प्रवृतिमै रहनु, आधुनिक प्रविधिलाई पर्याप्त प्रयोग गर्न नसक्नु र देशभित्र उत्पादन बढाएर आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था अङ्गाल्न नसक्नु जस्ता कमजोरीहरूले नेपालको वैदेशिक व्यापारको दायरा फराकिलो हुन सकेको छैन । निर्यात जन्य वस्तुहरूमा कृषि उत्पादन, जडीबुटी, गलैचा, तयारी पोसाक, चाउचाउ, छाला, हस्तकलाका सामान जस्ता प्राथमिक वस्तु पर्दछन् भने आयात गरिने वस्तुहरूमा मेशिनरी, यान्त्रिक उपकरण, निर्माण सामग्री, औषधि, रसायनिक पदार्थ, औद्योगिक कच्चा पदार्थ, पेट्रोलियम पदार्थ प्रमुख रूपमा पर्दछन् ।

निर्यात विस्तार तथा आयात व्यवस्थापनका माध्यमबाट चुलिंदो व्यापार घाटा व्यवस्थापन गर्ने कार्य कठिन बन्दै गएको छ । निर्यातको तुलनामा आयातको आधार तथा वृद्धिदर उच्च रहेको कारण प्रत्येक वर्ष व्यापार घाटा बढ्दो छ । आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३२.१ प्रतिशत पुगेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, पेज नं xl) । नेपालको कुल बैदेशिक व्यापार तर्फ हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को ८ महिना सम्ममा कुल वैदेशिक व्यापार ८.५प्रतिशत बढेर रू ५६२ अर्ब ७९ करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो व्यापार २६ प्रतिशतले बढेर रू ५१८ अर्ब ७५ करोड पुगेको छ । कुल वस्तु व्यापारमा निर्यातको अंश १०.१ प्रतिशत र आयातको अंश ८९.९ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो अंश क्रमश ११.७ प्रतिशत र ८८.३ प्रतिशत रहेको थियो (ऐ.ऐ., पेज नं १११) । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मापन वर्गीकरण (Standard International Trade Association) अनुसारको नेपालको वस्तुगत व्यापार (SITC) अन्तर्गत आ.व. २०६०/६१ देखि आ.व. २०७०/०७१ सम्मको वस्तुहरूको निर्यात र आयातको अवस्था निम्नानुसारको छ :

तालिका नं. २ : वस्तुगत व्यापार (एस.आई.टी.सी. समूह)

(रू. करोडमा)

एस.आई.टी.सी. समूह	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४	२०६४/६५	२०६५/६६	२०६६/६७	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
निर्यात	५३९१.१	५८७०.६	६०२३.४	५९३८.३	५९२६.७	६७६९.८	६०८२.४	६४३३.९	७४२६.१	७६९१.७	९१९९.१
खाद्य वस्तु तथा जिवजन्तु	६२७.७	६९९.०	७१९.२	७०५.६	१३१६.५	१९१४.५	१३१५.५	१४५३.२	१५९३.०	१८०८.९	२१६६.७
सुर्ती तथा पेय पदार्थ	५.५	३.२	२.५	२.३	२.४	३५.४	१.८	०.२	१०.२	२१.४	१९९.१
अप्रशोधित पदार्थ र अखाद्य वस्तुहरु	७१.४	८८.२	१२२.३	१३६.८	१३५.१	१९७.३	२४७.०	१९२.३	२५८.७	३२७.९	४९९.२
खनिज इन्धन र चिल्लो पदार्थहरु	१.५	०.४	०.३	०.०	०.०	४.२	०.०	०.०	०.०	०.८	०.६
जीवजन्तु तथा वनस्पतिको तेल तथा बोसो	३३७.६	५०७.०	४२८.५	४४५.५	२०६.२	३६.३	२६.७	४०.९	३३.२	१५.६	२४.३

रसायन तथा औषधी	३८६.६	३६७.८	३६८.७	४०९.२	२८२.४	३०८.७	१६७.७	२६८.०	२७३.७	३८५.२	४६९.१
वर्गिकृत तयारी वस्तुहरु	२३६.२	२८५९.१	२८५३.३	३०४१.२	२९६४.३	२८२४.२	३३३९.५	३३४९.७	३९००.९	३९८५.८	४३७७.३
यातायात तथा यान्त्रिक उपकरण	६२.०	२०.८	१२०.२	१२४.१	९१.३	६२.५	७२.५	३८.०	२७.८	५१.९	६८.१
विविध तयारी वस्तुहरु	१५३८.०	१३२४.०	१४०८.२	१०७३.७	९२८.२	१३८६.०	९११.७	१०९१.७	१३२८.४	१०९३.८	१३९४.३
वर्गीकृत नभएका वस्तुहरु	०.७	०.९	०.३	०.०	०.३	०.६	०.०	०.६	०.३	०.३	०.४
आयात	१३६२७.७	१४९४७.४	१७३७८.०	१९४६९.५	२२१९३.५	२८४४७.०	३७४३३.५	३९६१७.६	४६१६६.८	५५६४७.०	७१४३६.६
खाद्य वस्तु तथा जिवजन्तु	८५५.४	९८२.१	१३२९.९	१२८९.६	१५८३.८	२०४७.१	२३७६.६	२९२६.३	४०७८.३	६१११.९	८९६५.४
सुर्ती तथा पेय पदार्थ	१०२.७	१०१.६	११६.२	९५.८	१२३.८	१४१.३	२८५.५	२१६.७	३०८.२	४४४.९	४८३.०
अप्रशोधित पदार्थ र अखाद्य वस्तुहरु	१०५५.१	११२०.७	१०५६.२	८८२.९	८३६.५	१२५४.३	१९८८.९	१९४८.०	१७७७.३	२१३६.५	३१८१.०
खनिज इन्धन	२१९०.४	२९९२.७	३६४४.७	३६३६.२	४३९६.९	४५२९.४	५६७८.१	८१२३.५	१०२७७.१	११९४७.१	१४७८२.

र चिल्लो पदार्थहरु											७
जीवजन्तु तथा वनस्पतिको तेल तथा बोसो	८६३.४	६०१.६	१०१९.७	१२१३.८	९३९.९	९००.४	९३२.१	१४७३.४	१७९१.८	१७५५.२	२२३३.७
रसायन तथा औषधी	१६५४.५	१९१८.०	२४७५.०	२६९९.६	२६८६.३	३१५८.०	३९६७.०	४५२७.२	४९०१.७	६४२४.३	८४१८.१
वर्गिकृत तयारी वस्तुहरु	३६५१.१	३७०४.७	४०६०.१	४८१४.५	५७४४.८	७६०७.०	११६१३.०	९१३३.८	११४७८.२	१०९५६.६	१४००३.८
यातायात तथा यान्त्रिक उपकरण	२५६९.४	२६२६.२	२६१९.५	३६३५.७	४८००.६	६८०१.०	८४५१.७	८५३३.२	८२४१.४	१००२०.३	१२४९०.१
विविध तयारी वस्तुहरु	५१०.४	७५५.२	१०४१.८	११७५.५	१०७२.६	१९९७.७	२१३६.७	२७२३.५	३२९७.२	३२६५.९	४३९९.४
वर्गीकृत नभएका वस्तुहरु	१७५.४	१४४.६	१५.१	२४.८	८.४	१०.८	४.१	१२.०	१५.५	२६११.४	२४७९.४

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, तालिका सूची पेज न. ५९

तालिका २ मा नेपाली वस्तुको निर्यात र आयातलाई SITC समूहको वस्तुहरूको वस्तुगत व्यापारको आ.व. २०६०/६१ देखि आ.व. २०७०/७१ सम्मको नेपालको विभिन्न वस्तुहरूको कुल निर्यात र आयातलाई देखाइएको छ । नेपालको वैदेशिक व्यापारमा आयात तथा निर्यातको क्षेत्रमा आयातको वृद्धि नै भएको देखिए पनि निर्यातको तुलनामा आयातको वृद्धि ज्यादै उच्च भई व्यापार घाटा बढ्दै गएको छ । वस्तुगत संरचनालाई हेर्दा

नेपालबाट सीमित वस्तुमात्र निकासी योग्य रहेको पाइन्छ । परम्परागत निकासी योग्य वस्तुहरू घिउ, काठ, जुट, कृषि, वनजन्य वस्तुहरूको प्रधानता रहेकोमा हालको निकासीमा गलैंचा, तयारी पोसाक, पस्मिना देखिन्छ । फलाम, स्टील र धागोजन्य वस्तुहरू समेत निकासी भएको देखिन्छ । कुल निर्यात व्यापारतर्फ हेर्दा आ.व. २०६०/६१ मा भएको निर्यात व्यापारलाई आधारमान्दा आ.व. २०६३/६४ र २०६४/६५ मा कुल निर्यात व्यापार घटेको छ भने त्यस पछिका वर्षहरूमा निरन्तर वृद्धि नै भइरहेको छ । आ.व. २०६०/६१ मा कुल निर्यात रू. ५३९१.१ करोडको वस्तुहरू निर्यात भएकोमा आ.व. २०७०/७१ पुग्दा रू. ९१९९.१ करोड पुगेको छ । २०६०/६१ देखि २०७०/७१ को अवधिमा निर्यात व्यापार रू. ३८०२ करोड मात्र वृद्धि भएको छ, यो एक दशक समयमा ७०.५२ प्रतिशतको मात्र वृद्धि हो भने आयाततर्फ आ.व. २०६०/६१ मा रू. १३६२७.७० करोडको वस्तुहरू आयात भएकोमा आ.व. २०७०/७१ मा पुग्दा रू. ४५७८५.३ करोड भएको छ, एक दशकमा आयाततर्फ रू. ३२,१७५.६ करोड वृद्धि भयो । यो कुल आयातमा भएको वृद्धिको २३५.९७ प्रतिशत हो । नेपालको व्यापारमा निर्यात भन्दा आयातको वृद्धिदर बढी छ । नेपालको कुल व्यापारमध्ये भारत र अन्य देशसंगको निर्यात आयात व्यापार र व्यापार सन्तुलनको अवस्था आ.व. २०६०/६१ देखि आ.व. २०७०/७१ सम्मको निम्नानुसार छ :

तालिका ३ : वैदेशिक व्यापारको स्थिति

रू करोडमा

विवरण	२०६०/६१	२०६१/६२	२०६२/६३	२०६३/६४	२०६४/६५	२०६५/६६	२०६६/६७	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
निर्यात एफ.ओ.बी.	५३९१.१	५८७०.६	६०२३.४	५९३८.३	५९२६.७	६७६९.८	६०८२.४	६४३३.९	७४२६.१	७६९१.७	९१९९.१
भारत	३०७७.१	३८९१.७	४०७१.५	४१७२.९	३८५५.६	४१००.६	३९९९.०	४३३६.०	४९६१.६	५१००.०	५९६१.४
अन्य मुलुकहरु	२३१३.४	१९७८.९	१९५१.९	१७६५.४	२०७१.१	२६६९.२	२०८३.०	२०९७.८	२४६४.५	२५९१.७	३२३७.८
आयात	१३६२७.७	१४९४७.४	१७३७८.०	१९४६९.५	२२१९३.५	२८४४७.०	३७४३३.५	३९६१७.६	४६१६६.८	५५६४७.०	७१४३६.६

सी.आइ.एफ.											
भारत	७८७४.०	८८६७.६	१०७१४.३	११५८७.२	१४२३७.७	१६२४३.	२१७११.४	२६१९२.५	२९९३९.०	३६७०३.१	४७७९४.७
अन्य मुलुकहरु	५७५३.८	६०७९.८	६६६३.७	७८८२.२	७९५६.१	१२२०३.२	१५७२२.१	१३४२१५.०	१६२२७.८	१८९७०.९	२३६४१.९
व्यापार सन्तुलन	-८२३६.६	-९०७६.८	-११३५४.६	-१३५३१.२	-१६२६७.१	-२१६७७.२	-३१३५१.१	-३३१८३.७	-३८७४०.९	-४७९८२.३	-६२२३७.५
भारत	-४७९६.२	-४९७५.९	-६६४२.८	-७४१४.४	-१०३८२.१	-१२१४३.२	-१७७१२.१	-२१८५६.५	-२४९७७.३	-३१६०३.२	-४१८३३.३
अन्य मुलुकहरु	-३४४०.४	-४१००.९	-४७११.८	-६११६.८	-५८८५.०	-९५३४.०	-१३६३९.१	-११३२७.२	-१३७६३.३	-१६३७९.२	-२०४०४.१
कुल व्यापार	१९०१८.८	२०८१७.९	२३४०१.४	२५४०७.८	२८१२०.४	३५२१६.७	४३५१५.९	४६०५१.४	५३५९२.९	६३३६५.७	८०६३५.७
भारत	१०९५१.७	१२७५९.२	१४७८५.८	१५७६०.१	१८०९३.२	२०३४४.४	२५२७१०.८	३०५२८.६	३४९००.६	४१८०३.२	५३७५६.१
अन्य मुलुकहरु	८०६७.१	८०७८.७	८६१५.७	१६४६.७	१००२७.२	१४८७२.४	१७८०५.१	१५५२२.८	१८६९२.३	२१५६२.६	२६८७९.६
कुल व्यापारमा अंश (प्रतिशत)	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०
भारत	५७.६	६१.३	६३.२	६२.०	६४.३	५७.८	५९.१	६६.३	६५.१	६६.०	६६.७
अन्य मुलुकहरु	४२.४	३८.७	३६.८	३८.०	३५.७	४२.२	४०.९	३३.७	३४.९	३४.०	३३.३

स्रोतः आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, तालिका सूची पेज न. ५८

तालिका ३ : मा नेपालको कुल निर्यात (FOB) र आयात (CIF) मा देखाइएको छ । कुल व्यापारमा भारतसंगको अंश र अन्य राष्ट्रहरुसंगको अंशलाई देखाइएको छ । कुल व्यापारमा भारतसंगको अंश आ.व. २०६०/६१ मा ५६.६ प्रतिशत र अन्य राष्ट्रसंगको अंश केही मात्रामा घटबढ भएपनि निरन्तर बढेर गएको छ । आ.व. २०७०/७१ मा पुग्दा नेपालको कुल व्यापारमध्ये भारतसंगको व्यापारको अंश ६६.७ प्रतिशत रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा नेपाललाई आयात व्यापारको तुलनामा तिर्यात व्यापार वढाउनुपर्ने चुनौती थपिइरहेको छ । यसले नेपालको व्यापार सन्तुलनको अवस्थालाई प्रतिकूलता तर्फ धकेलिरहेको छ । नेपालको आ.व.२०६१/६२ देखि आ.व.२०७१/७२ सम्मको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई निम्न चार्टबाट थप प्रष्ट पार्न सकिन्छ :

तालिका ४ : अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार

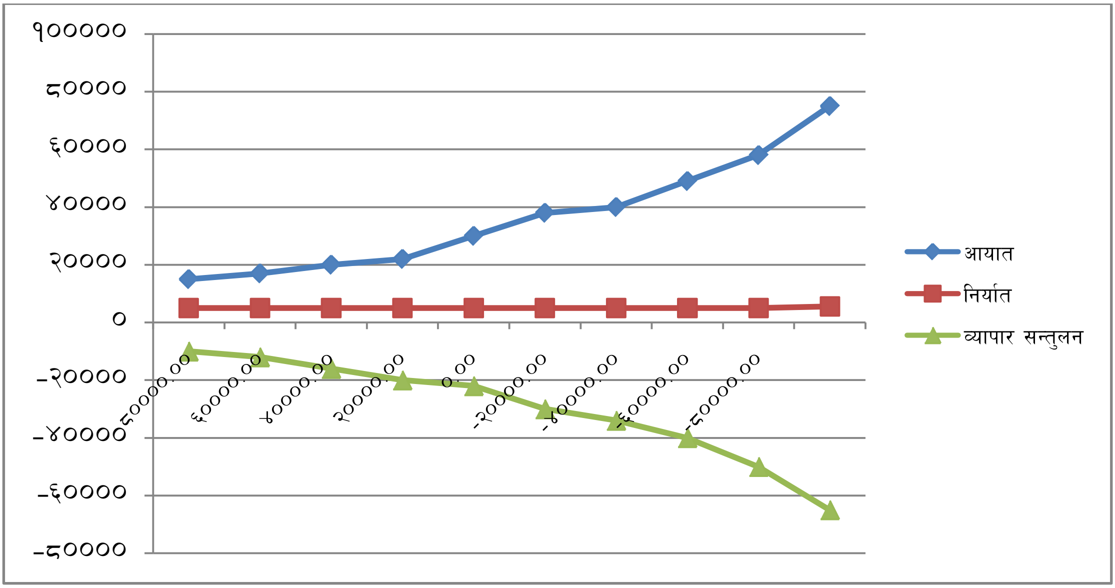

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, पेज न. १११

नेपालको कुल वैदेशिक व्यापारलाई तालिका-४ बाट थप प्रष्ट पारिएको छ । आ.व. २०६१/६२ बाट प्रत्येक वर्षको नेपालको कुल व्यापार हेर्दा निर्यात व्यापार सामान्य दरमा मात्र बढेको छ भने आयात तर्फ तीव्ररूपमा बढेको छ । आयात भन्दा निर्यात वढाउन नसक्दा नेपालको भुक्तान सन्तुलन हरेक वर्ष जसो तीव्रदरमा प्रतिकूल भुक्तानी सन्तुलन (Unfavourable Balance of Payment) तर्फ गएको हुनाले निर्यात व्यापारलाई आयात तर्फ दाँजेर हेर्दा ह्रासोन्मुख दरले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

पछिल्लो पटक व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्रले प्रकाशित गरेको आ.व. २०७२/२०७३ को प्रथम सात महिना (२०७२ श्रावण-माघ) अवधिको नेपालको वैदेशिक व्यापार वस्तुस्थिति उल्लेख भए

अनुसार-व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्रको प्रारम्भिक तथ्याङ्क अनुसार आ.व. २०७२/२०७३ को प्रथम सात महिनाको अवधिमा नेपालको कुल वैदेशिक व्यापार अघिल्लो वर्षको सोहि अवधिको तुलनात्मक २४.६ प्रतिशतले ह्रास आई रू. ३७७.९३ अर्ब रहन गएको छ। कुल व्यापारमा निकासी तथा पैठारीको योगदान क्रमशः ९.६ प्रतिशत र ९०.४ प्रतिशत रहेको छ । समीक्षा अवधिमा नेपालको कुल निकासी २८.७ प्रतिशत ह्रास आइ रू. ३६.३३ अर्ब तथा कुल पैठारीमा २४.२ प्रतिशतले ह्रास आई ३४१.६० अर्बमा सीमित हुन पुगेको छ । आ.व. २०७१/७२ को प्रथम सात महिनाको अवधिमा निकासी पैठारी व्यापारको अनुपात १:८८ भएकोमा आ.व. २०७२/७३ को सोही अवधिमा निकासी पैठारी व्यापारको अनुपात १:९.४ रहन आएको छ (व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र, २०७३, गृहपेज) ।

व्यापार सन्तुलनको अवस्था

अर्थतन्त्रमा हुने संरचनात्मक परिवर्तनको स्वरूपले पनि आयात व्यापार एवं भुक्तानी सन्तुलनको स्थितिमा परिवर्तन ल्याउछ । जस्तो की अर्थतन्त्र निर्वाहमुखी अवस्थावाट बजारमुखी अर्थतन्त्रमा परिवर्तन भएमा उपभोक्ताको रूचि, फेसन, चाहना, वस्तुको माग, नयाँ साधन तथा प्रविधिको परिचालन, आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरू लगायतका कारणहरूले गर्दा आयातमा वृद्धि भई भुक्तान सन्तुलनमा असन्तुलन पैदा हुन्छ । (दाहाल र खनाल, २०६९, पेज नं.२४९) । परम्परागतरूपले नै उत्पादन भइरहेको कृषि उत्पादनको प्रधानता रहेको अर्थव्यवसायमा उदारीकरणको नीतिको माध्यमवाट उत्पादन बढाउने, गुणस्तर वृद्धि गर्ने जस्ता आशा गरिए पनि आयातका तुलनामा निर्यात ज्यादै कम भएकोले वस्तुगत व्यापार सन्तुलन रहेको छैन । व्यापार असन्तुलनले समग्र देशको भुक्तान सन्तुलनको अवस्थालाई असन्तुलित परिरहेको छ । विगत आ.व. २०६७/६८ देखि २०७०/७१ सम्मको चार वर्षको नेपालको व्यापार सन्तुलनको स्थिति :

तालिका ५ : अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सन्तुलनको अवस्था

विवरण	आ.व. २०६७/६८	आ.व. २०६८/६९	आ.व. २०६९/७०	आ.व. २०७०/७१
व्यापार सन्तुलन अंश (प्रतिशतमा)				
भारत	६७.६	६५.१	६५.८	६६.५
चीन	-		१३.१	११.७
अन्य मुलुक	३२.४	३५.७	२०.९	२१.८
कुल व्यापारमा अंश (प्रतिशतमा)				
भारत	६७.४	६५.१	६५.८	६६.५
चीन	-	-	१०.६	९.६

अन्य मुलुक	३२.६	३४.९	२३.६	२३.९
कुल व्यापारमा आयात तथा निर्यातको अंश (प्रतिशतमा)				
निर्यात	१४.४	१४.१	१२.४	११.७
आयात	८५.६	८५.९	८७.६	८८.३

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२, पेज नं. ११४

माथि तालिका ५ ले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सन्तुलनको अवस्थालाई देखाएको छ । आ.व. २०६७/६८ देखि नै नेपालको कुल व्यापारमा भारतको अंश ६७.४ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०६९/७० पुग्दा त्यो अंश ६५.८ प्रतिशत हुन पुगेको छ भने आ.व. २०६९/७० मा नेपालको कुल व्यापारमा भारतको अंश ६६.५ प्रतिशत, चीनको ९.६ प्रतिशत र अन्य मुलुकको अंश २३.९ प्रतिशत रहेको छ । नेपालको आयात निर्यात व्यापार हेर्दा प्रत्येक वर्ष आयात बढ्ने र निर्यात घट्ने हुदै गइरहेको छ । कुल व्यापारमा आ.व. २०६७/६८ मा निर्यात १४.४ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७०/७१ मा पुग्दा घटेर ११.७ प्रतिशत भएको छ । आ.व. २०६७/६८ मा कुल व्यापारमा आयातको अंश ८५.६ प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०६८/६९ मा वढेर ८५.९ प्रतिशत, आ.व. २०६९/७० मा ८७.७ प्रतिशत र आ.व. २०७०/७१ मा ८८.३ प्रतिशत हुन पुगेको छ ।

निष्कर्ष

विश्व वैदेशिक व्यापारका आर्थिक संरचनाहरूमा तीव्र परिवर्तन हुँदै गइरहेको छ । पुराना र व्यापार साम्राज्य फैलाएका देशहरूको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको हिस्सा उदीयमान आर्थिक शक्तिहरूले खोसिरहेका छन् । सन् १९९५ सम्मको दशकका विश्व वजारका प्रमुख शक्तिराष्ट्रहरूमध्ये पहिलो, दोस्रो र तेस्रो क्रमशः बेलायत, जर्मनी र जापानको हिस्सा थियो भने सन् २०१४ मा पुग्दा कुल निर्यात व्यापारको प्रमुख शक्ति चीन हुन पुगेको छ भने बेलायत र जर्मनीले उसलाई पछ्याइरहेका छन् । एकातर्फ यो अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रतिस्पर्धा छ भने नेपालजस्ता विकासोन्मुख राष्ट्रहरू परम्परागत व्यापार शैलीबाट मास्तिर उठ्नै सकेका छैनन् । नेपालले परम्परागत व्यापार शुरू गरेको शताब्दीऔं वर्ष पुरानो इतिहास भेटे पनि संरचनागत सुधार र विकास अल्मलिएको छ । भारत र चीनसंगको व्यापारले मात्र प्रमुखता पाइरहेको छ । कुल व्यापारमा निर्यातको अंश घट्दो र आयातको अंश बढ्दो क्रममा छ । नेपालको वैदेशिक व्यापार क्षेत्रमा विश्लेषण गर्दा धेरै यस्ता समस्या र चुनौतीहरू छन् ।

क) नेपालको वैदेशिक व्यापारको इतिहास धेरै पुरानो छ । छिमेकी राष्ट्रहरू भारत र चीन ठूला व्यापारिक साझेदार हुन् । आ.व.२०७०/७१ मा आइपुग्दा कुल व्यापारमा भारतको हिस्सा ६६.५ प्रतिशत र चीनको हिस्सा ९.६ प्रतिशत छ भने अन्य राष्ट्रहरूसंग २३.९ प्रतिशत व्यापार कारोवार छ । व्यापारमा देशगत र वस्तुगत व्यापार विविधिकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

ख) प्राचीनकालीन समय देखि नै निर्यात गर्दै आएका वस्तुहरू नै नेपालको निर्यातयोग्य वस्तुहरू हुन् । यिनीहरूमा विविधिकरण गर्न सकेको छैन भने आयात व्यापारमा अत्याधुनिक मेसिनरी देखि उपभोग्य सामानहरूको वाहुल्यता छ । पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालले कृषि क्षेत्रवाट उत्पादित वस्तुहरूको आयात गरिरहेको छ । कृषि सुधार गरी आयात प्रतिस्थापन गरी निर्यात व्यापार बढाउनु पर्छ । कृषिमा आधुनिकरण प्रमुख चुनौती हुन ।

ग) व्यापार संरचना हेर्दा SITC समूहको तथ्याङ्कले निर्यात योग्य वस्तुको सम्भाव्यता देखाए पनि उत्पादनमा वृद्धि हुन सकेको छैन । निकासी व्यापारतर्फ गलैचा, तयारी पोसाक, पस्मिनाजस्ता निकासी भइरहेका वस्तुहरूको गुणस्तर कायम राखी उत्पादन बढाउन जरूरी छ । यसको लागि विदेशमा रहेका कुटनैतिक नियोगहरूको भूमिकामा वृद्धि गरी निर्यात प्रवर्द्धन र व्यापार विस्तारीकरणमा निजीक्षेत्रसंग समन्वय गराएर लैजानु जरूरी छ ।

घ) नेपाल भारतको परम्परागत खुला सिमानाले नेपालको भारतसंगको व्यापार प्रभावित भएको छ । अनौपचारिक माद्यमवाट हुने व्यापारको तथ्याङ्क प्राप्त हुन नसक्दा औपचारिक ढङ्गले नेपाल भारतको व्यापारको सहि हिस्सा पत्ता लाग्न सक्दैन । यसले व्यापारसंगै मुद्रा व्यवस्थापनमा समेत प्रशस्त चुनौती थपिरहेको छ । समस्या समाधानको लागि सरकारी तवरवाट नै आवश्यक कदम चालिनु जरूरी छ ।

ङ) पूर्वाधार विकासमा सुधार नभएसम्म खुल्लापन, उदारीकरण तथा प्रविधि हस्तान्तरण जस्ता नाराहरूले मात्र अर्थतन्त्रमा सुधार र वैदेशिक लगानी भित्र्याउन सम्भव हुदैन ।

च) देशको राजस्व परिचालनलाई उत्पादनमूलक वनाएर लैजान सकेमात्र उदार अर्थतन्त्रको कार्यान्वयन हुन सक्छ । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक सन्धि, सम्झौताहरूको माध्यमवाट वैदेशिक लगानी आमन्त्रण गर्न र भरपर्दो तथा दिगो निर्यात व्यापारको आधारशिला तयार गर्ने काम चुनौतीपूर्ण छ ।

विभिन्न समस्या र चुनौतीहरूका बीचबाट नै वैदेशिक व्यापारको क्षेत्रमा रहेका विध्यमान प्रतिकूलताहरूलाई सुधार गरेर व्यापार सन्तुलनमा सुधार ल्याउनु पर्छ । यसको लागि न्यूनतम रुपमा देशभित्र आन्तरिक शान्ति, सुरक्षा र राजनैतिक स्थिरता भने आवश्यक पूर्व शर्त नै हुन् । त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको माद्यमवाट समेत दिगो आर्थिक विकासको आधार तयार गर्ने वर्तमान अवस्थाका मानवीय कमजोरीको मूल्याङ्कन गर्दै व्यापार क्षेत्रलाई समायोजन गरेर अगाडी बढ्नु श्रेयस्कर हुन्छ ।

⌘✿⌘

सन्दर्भ सामाग्री

- आर्थिक सर्वेक्षण (२०७२), आर्थिक वर्ष २०७१/७२ काठमाडौः नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार,
- ओझा, पुरुषोत्तम (ई. २०१२), *ओभर भिउ अफ ट्रेडिङ् सिस्टम इन नेपाल,* Nepal on May 17, 2016 website:www.sawtee.org/Presentation/TradiningSystem _Purushottam.pdf.
- जोशी, शंकरलाल (ई. १९९३), नेपालः अण्डर अंशुवर्मा 'गोल्डेन पिरियड' । नयाँ दिल्लीः भारत अनमोल पब्लिकेशन्स ।
- दाहाल, डा. महेशराज र खनाल, वासुदेव (२०६९) *सरकारी वित्त, वित्तीय प्रणाली तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार,* काठमाडौं : एम.के.पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिव्यूटर्स, भोटाहिटी ।
- पराजुली, कृष्णकान्त; घिमिरे, यादव; खरेल, खोमराज र देवकोटा, नानुमाया (२०६६), *नेपालको अर्थशास्त्र तथा परिमाणात्मक पद्धति,* काठमाडौंः विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., कमलपोखरी ।
- लामा, महेन्द्र पि. (ई. १९८५), *द इकोनोमिक्स अफ इण्डो- नेप्लिज को अपरेशनः अ स्टडि अन ट्रेड एड एण्ड प्राईभेट फरेन इन्भेष्टमेन्ट,* नयाँ दिल्लीः एम. एन. पब्लिसर्स डिस्टीब्यूटर्स ।
- लुइटेल, डा. चक्रपाणी (२०६७), सार्वजनिक वित्त, वित्तीय प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, तेस्रो संस्करण, २०६७ (परिमार्जित), काठामाडौंः प्रधान बुक हाउस, प्रदर्शनी मार्ग ।
- सिग्देल, डा. वामदेव (२०६१) नेपाल-जापान व्यापार सम्वन्धःएक विवेचना *मिर्मिरे,* आर्थिक लेख विशेषाङ्क, नेपाल राष्ट्र वैङ्क, वैङ्कर्स क्लव, थापाथली
- शर्मा, निलमकुमार (२०६७) *सरकारी वित्त, वित्तीय प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार अर्थशास्त्र,*काठमाण्डौं : पैरवी प्रकाशन, पुतलिसडक ।
- श्रेष्ठ, बद्रिप्रसाद (ई. १९८१), *एन इन्ट्रडक्सन अफ नेप्लिज इकोनोमी,* काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- विश्व व्यापार संगठन (ई. २०१५), अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथ्याङ्क -२०१५, Retrived on May 18, 2016 website:www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2015_e. pdf.
- व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र (२०७३), फरेन ट्रेड इस्टाटिष्टिक अफ नेपाल Retrived on May 18, 2016 website:www.tepc.gov.np/news_events/full _story?foreign-trade-statistics-of-nepal-first-seven-month-shrawan-magh-of-fiscal-year-2072-2073.

स्थानीय निकायमा वित्तीय जोखिम : समस्या र समाधान

✍ कृष्ण मणि पराजुली

केन्द्रीय शासन प्रणालीमा केन्द्रबाट नै सबै सेवा सुविधा प्रवाह हुने व्यवस्था हालको परिबर्तित विश्वमा लागु गर्न सहज नहुने भएको हुंदा तल्लो तहसम्म सेवा सुविधा कसरी पुर्‍याउने बारे बिभिन्न किसिमका बहसहरु भईरहेका पाईन्छन् र बिभिन्न विकल्पहरु पनि देखिएका छन् ।

नेपालको सन्दर्भलाई जोड्ने हो भने नेपालका धेरै जसो भूभाग केन्द्रीय सचिवालयबाट धेरै टाढा रहेका छन् र केन्द्रबाट भौगोलिक सामिप्यता छैन । यसै कारणले गर्दा विकट ठाउंको विकास एवं निर्माण कार्यक्रम संचालन गर्न र प्रशासनिक सेवा सुविधा छिटो छरितो रुपमा प्रवाह गराउन मुस्किल पर्ने भएको हुनाले नै स्थानीय निकायहरुको स्थापना भएका देखिन्छन् ।

तल्लो तहमा रहेका जनतालाई कसरी छिटो, छरितो र नतिजामूलक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा मुख्य रुपमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ र त्यसैगरी स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ ले महत्वपूर्ण भूमिका निभाई आएका छन् । स्थानीय निकाय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को प्रस्तावनालाई अध्ययन गर्दा पनि स्थानीय निकायहरुको महत्व बारे जानकारी हुन आउंछ । बिकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा सार्वभौम जनतालाई शासन प्रणालीमा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराउने, आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि साधनको परिचालन र वितरणमा सामाजिक समानता ल्याउने, योजनाहरुको तर्जुमा र संचालन गर्नको लागि आवश्यक पर्ने जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीय स्तरमा नै प्रदान गर्ने र दैनिक जनजीवनलाई असर पार्ने विषयहरुको निर्णय गर्न सक्ने अधिकार पनि यस ऐनमा व्यवस्था भएको पाईन्छ । यति हुंदाहुंदै पनि हाम्रा स्थानीय निकायहरु गा.वि.स., न.पा. र जि.वि.स.हरुले जनतालाई पुर्‍याउनु पर्ने सेवा सुविधा बान्छित मात्रामा दिन नसकेका गुनासाहरु आईनै रहेका छन् । स्थानीय निकायहरुमा प्रशासकीय, प्राविधिक, संगठनात्मक, आर्थिक विभिन्न किसिमका समस्या विद्यमान भए पनि वर्तमान अवस्थामा यहां उल्लेख गर्न खोजिएको विषय भने आर्थिक पक्ष नै हो । स्थानीय निकायहरुले पूर्व निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्न नसक्नुमा स्थानीय निकायको आर्थिक प्रशासनमा देखिएका

✍ पूर्व उप सचिव (लेखा)

कमीकमजोरीहरुलाई पनि लिन सकिन्छ । तिनै कमीकमजोरीको सन्दर्भलाई लिएर स्थानीय निकायमा देखिएका वित्तीय जोखिम बारे तलका प्रकरणमा केही उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कुनै पनि व्यक्ति वा संगठनले आफूले लगानी गरेको रकम जोखिममा नपरोस् र त्यस लगानीले बढी से बढी प्रतिफल दिन सकोस् भन्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । यो उद्देश्य परिपूर्ति गर्न जहिले पनि सुरक्षित र लाभदायी क्षेत्रहरुको पहिचान गरिएको हुन्छ । यसरी लगानीलाई सार्थक रुप दिनको लागि व्यक्ति वा संगठनबाट लगानीको लागि निरन्तररुपमा अध्ययन अनुसन्धान भएको हुन्छ । जोखिम भन्ने शब्द नै आफैमा खतरामूलक भएको हुनाले यसको संचालनमा विशेष सावधानी अपनाउनु पर्ने हुन्छ । त्यसमा पनि वित्तीय जोखिमहरु अझ बढी संवेदनशील हुन्छन् ।

कुनै पनि कार्य सम्पादन गर्नको लागि विभिन्न साधनको आवश्यकता पर्ने हुन्छ र यी साधानमध्ये वित्तीय साधनको विशेष महत्व रहेको पाईन्छ । सीमित श्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गरी पूर्व निर्धारित उद्देश्य प्राप्त गर्नु पर्ने जो कोहीले पनि आफूले लगानी गरेको रकम जोखिमपूर्ण नहोस् भन्ने चाहना रहेको हुन्छ ।

वित्तीय जोखिम नाफामूलक संस्थासंग मात्र सम्बन्धित नभई सार्वजनिक संगठनसंग पनि त्यत्तिकै सम्बन्धित भएको हुन्छ । सरकारी संगठनहरुको मुख्य उद्देश्य जनताको माग पूरा गर्नु पर्ने र ती माग पूरा गर्न वित्तीय साधनको आश्यकता परेको हुन्छ । यसरी सीमित साधनको संचालनबाट असीमित माग पूरा गर्नु पर्ने हुनाले सरकारले यसको अधिकतम उपयोग गरी आफूले लगानी गर्ने साधन जोखिममा नजाओस् र पूर्व निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्न सकियोस् भन्ने नै हुन्छ । यस सन्दर्भलाई लिएर स्थानीय निकायमा हुन सक्ने वा भएका वित्तीय जोखिमका क्षेत्रहरु पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१) लागत अनुमानः स्थानीय निकयहरुले स्थानीयवासीको आवश्यकता परिपूर्तिको लागि विभिन्न किसिमका निर्माण कार्यहरु संचालन गरेका हुन्छन् । ती निर्माण कार्य संचालनमा ल्याउनु पूर्व त्यस कामको लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय साधनको व्यवस्थापन गर्ने गरेका हुन्छन् । निर्माण कार्य थालनी गर्नु पूर्व त्यो कामको लागि कति रकमको जोहो गर्नु पर्ने हो त्यस तर्फ ध्यान दिईएको हुन्छ । उल्लिखित निर्माण कार्यको सर्वप्रथम लागत अनुमान गरिएको हुन्छ । लागत अनुमान तयार गर्दा यथार्थ आंकडाका आधारमा नगरी हचुवाको भरमा गरिने परंपरा नै बसेको छ । कुनै पनि कार्यको लागत अनुमान यथार्थपरक भएको देखिदैन । सिधा शब्दमा भन्नु पर्दा लागत अनुमान वास्तविक भन्दा बढीको गरिएको हुन्छ । यसबाट आवश्यक पर्ने लगानी भन्दा बढी लगानी हुन पुग्दछ र वित्तीय जोखिमको स्थिति श्रृजना हुन जान्छ । यथार्थ नाप नक्सा एवं आंकडाको आधारमा लागत अनुमान गर्ने प्रणालीको विकास गर्न सकिएको खण्डमा यो समस्या समाधान हुनेछ ।

२) बैंक ग्यारेन्टीः ठेक्कापट्टाबाट निर्माण कार्य गराउनु पूर्व ठेकेदारबाट जमानी लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ । निर्धारित समयमा कार्य सम्पन्न नभएको अवस्थामा एवं बैंक ग्यारेन्टी समाप्त

भएको अवस्थामा पुनः उक्त बैंक ग्यारेन्टीको म्याद थप गरी वैधानिकता दिनु पर्ने हुन्छ । तर स्थानीय निकायले एकातिर बैंक ग्यारेन्टीको लगत एवं विवरणको अभिलेख नराख्ने र अर्कोतिर ठेकोदारले पनि बैंक ग्यारेन्टीको म्याद थप गर्न चासो नदिने हुँदा कतिपय निर्माण कार्यहरु अलपत्र परेका पनि छन् । यस प्रकारले बैंक ग्यारेन्टी नवीकरण पनि नगर्ने र निर्माण कार्य चालू पनि नगर्ने अवस्थामा स्थानीय निकायको वित्तीय साधन जोखिमयुक्त हुने हुन्छ । आवश्यक रकमको जमानत पहिले नै लिने, निर्माण कार्यको म्याद थप गर्दा बैक जमानी पत्रको पनि म्याद थप गर्ने र मर्मत संभारको अवधिसम्मको लागि मान्यता हुने गरी बैक ग्यारेन्टीको अवधि कायम गरिनु पर्दछ ।

३) बैंक समाधान विवरणः कार्यालयले देखाएको हिसाब र बैंकले देखाएको हिसाब फरक परि हिसाब नमिलेको अवस्थामा के कारणले गर्दा हिसाब नमिलेको हो कारण पत्ता लगाई कैफियत जनाई हिसाब मिलान गर्नु पर्दछ । कतिपय स्थानीय निकायहरुले धरौटीको मौज्दात रकमको सम्बन्धमा के कारणले हिसाब नमिलेको हो भन्ने कुरा पत्ता नलगाई गत विगत वर्ष देखिनै हिसाब फरक पर्दै आएको भनि उल्लेख गर्दै आएको देखिन्छ । हिसाब नमिलेको अवस्था भनेको रकमको हिनामिना पनि हुन सक्ने अवस्था पनि हुन सक्ने संभावना हुन्छ । श्रेस्ताले देखाएको मौज्दात र बैंकले देखाएको मौज्दात नमिलेको अवस्थामा के कति कारणले मिल्न नआएको हो सो को पुष्ट्राई कैफियतमा जनाउनु पर्दछ ।

४) लगबुक व्यवस्थापनः कतिपय स्थानीय निकायमा टेलिफोन र इन्धन खपतको लगबुक राखेको देखिदैन । नियन्त्रणको औजार नभएपछि जति पनि प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । कार्यालयको काम भन्दा वाहिर टेलिफोन र सवारी साधन प्रयोग गर्न नियन्त्रण गरिनु पर्दछ । यस प्रकारको अनियन्त्रित खर्चले वित्तीय जोखिम ल्याउने हुन्छ । यस सम्बन्धी खर्च नियन्त्रण गर्नको लागि लगबुकको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

५) उपभोक्ता समितिबाट हुने निर्माण कार्यः उपभोक्ता समितिबाट संचालन गरिएका निर्माण कार्यहरुको गुणस्तरको विषयमा आम जनताको गुनासो रहेको देखिन्छ । स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावली, २०६४ ले रु.६० लाख भन्दा माथिको निर्माण कार्य उपभोक्ता समितिले गर्न नपाउने व्यवस्था छ । तर पनि यो सीमाको बर्खिलाप गरी निर्माण कार्य संचालन भएका पनि छन् । अर्को तर्फ कानूनी प्रकृया पूरा गरी उपभोक्ता समितिहरुले निर्माण कार्यको ठेक्का लिने र पछि उक्त कार्य अन्य व्यक्तिलाई दिने गरेको पनि देखिन्छ । यस किसिमको परिपाटीले एकातिर सीमा नाघी निर्माण कार्यको ठेक्का लिने र अर्को तर्फ आफूले कार्य संचालन नगरी अरुलाई नै दिने प्रथाले निर्माण कार्यको गुणस्तरमा प्रश्न चिन्ह आउनु स्वभाविक नै देखिन्छ । कानूनमा कुनै पनि राजनिति संगठनको कार्यकारी व्यक्ति उपभोक्ता समितिमा बस्न नहुने व्यवस्था भए पनि यसको पालना भएको छैन । यस किसिमको अवस्थामा सीमित श्रोत र साधनको सदुपयोग हुन सक्ने स्थिति देखिदैन । फलस्वरुप वित्तीय जोखिमको

स्थिति श्रृजना हुन सक्ने हुनाले कानूनमा भएको प्रावधानलाई अनिवार्यरुपमा पालना गर्नु गराउन पर्ने देखिन्छ ।

६) आर्थिक सहायतामा भएको खर्च : स्वीकृत बजेटको परिधिभित्र रही जिल्ला विकास समितिले कर, शुल्क, सेवाशुल्क, दस्तुर र भाडाबाट उठाएको गत वर्षको यथार्थ कुल रकमको वार्षिक अधिकतम एक प्रतिशत वा एक लाख रुपैयामध्ये जुन कम हुन्छ सो रकम आर्थिक सहायतामा खर्च गर्न सक्ने व्यवस्था छ । कतिपय स्थानीय निकायहरुले गत वर्ष उठेको उल्लिखित शीर्षकहरुको आय रकम न्यून भएको हुँदा घुमाउरो पाराले रु.१ लाखको बजेट स्वीकृत गराई सो वराबरको रकम खर्च गरेको पनि देखियो । यस किसिमबाट सीमित श्रोत र साधनको फजुल खर्च गर्ने परिपाटीले प्रश्रय पाउदै आएको अवस्थामा वित्तीय जोखिम पनि विस्तार हुँदै गएको देखिन्छ । हालका वर्षहरुमा MCPM मा नम्बर ल्याउने मनसायले गर्दा आर्थिक सहायताको बजेट खर्च शीर्षकमा रकम खर्च नगरेको पनि देखिएको छ । तर कुनै न कुनै घुमाउरो किसिमबाट खर्च भएको कुरालाई नकार्न भने सकिदैन । यसमा सुधार गर्नको लागि मूल्यांकन तथा अनुगमन कार्यलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।

७) अत्यधिक प्रशासनिक खर्चः स्वीकृत बजेटको परिधि भित्र रही जिल्ला विकास समितिले कर, शुल्क, सेवा शुल्क, दस्तुर र भाडा बाट उठाएको रकमको निश्चित प्रतिशत प्रशासनिक कार्यमा खर्च गर्न पाउने व्यवस्था छ । तर अधिकांश जि.वि.स.हरुले नियमको पालना नगरी तोकिएको सीमाभन्दा धेरै गुणा रकम प्रशासनिक कार्यमा खर्च गर्दै आएका छन् । यति मात्र होइन आफ्नो कार्यालयसंग असम्बन्धित अन्य कार्यालयहरुको खर्च समेत भुक्तानी गरेका हुँदा वित्तीय अनुशासन पालना भएको देखिदैन । नियमले तोकेको भन्दा बढी खर्च गर्ने, अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्च गर्ने र अन्य कार्यालयको खर्च समेत भुक्तानी गरिदिने प्रचलनले वित्तीय जोखिमलाई प्रश्रय दिदै गएको देखिन्छ । आर्थिक नियमको सीमाभित्र रही प्रशासनिक खर्च गरिनु पर्दछ ।

८) आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा अन्तिम लेखापरीक्षणः स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धी कानूनले जिल्ला विकास समितिको आन्तरिक लेखापरीक्षण जि.वि.स.को आफ्नै आ.ले.प. शाखाले गर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी गा.वि.स.को आ.ले.प. पनि जि.वि.स.ले नै गर्ने व्यवस्था छ । सीमित जनशक्तिले निर्धारित समयमा गा.वि.स. तथा जि.वि.स. को आ.ले.प. समयमा एकातिर सम्पन्न हुन नसकेको अवस्था छ भने अर्को तिर आ.ले.प.ले निकालेको बेरुजु र कैफियत त्यति प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । आ.ले.प.लाई प्रभावकारी गराउन सकिएको खण्डमा आर्थिक नियमको परिपालना हुन गई आर्थिक अनुशासन कायम हुन सक्दछ । तर स्थानीय निकायमा यस्तो हुन सकेको छैन । गा.वि.स. को आ.ले.प. जि.वि.स.ले गर्ने भए पनि अन्तिम लेखापरीक्षण रजिष्टर्ड लेखापरीक्षकबाट गराउनु पर्ने व्यवस्था भई आएको छ । रजिष्टर्ड लेखापरीक्षकले बेरुजु कम मात्रामा औल्याउने र औल्याइएका बेरुजुहरु पनि झिना मसिना

हुनेहुनाले गा.वि.स.को लेखापरीक्षण त्यति प्रभावकारी भएको देखिदैन । अतः यस अवस्थामा वित्तीय जोखिमको प्रश्न आउन सक्दछ ।

९) बक्यौता : बक्यौता भन्नाले लेखापरीक्षणको निमित्त स्रेस्तानै पेश नभई लेखापरीक्षण हुन नसकेकोलाई भनिन्छ । यस किसिमको अवस्था त्यति नभए पनि फाट्ट फुट्ट भएको देखिने गरेको छ । पछि स्रेस्ताको उपलब्धता भएपछि लेखापरीक्षण गराउन सकिने भए पनि लेखापरीक्षण गराउने तर्फ त्यति ध्यान गएको देखिदैन । स्रेस्ता नै पेश नगर्ने र लेखापरीक्षण पनि नगराउने कार्यले वित्तीय जोखिमलाई निम्त्याउने हुन्छ । यसमा सुधार गरिनु पर्दछ ।

१०) वित्तीय अनुशासन कायम गर्न नसकेको कारणबाट पनि वित्तीय जोखिम देखा परेको हुन्छ । स्थानीय निकायले सम्पादन गर्ने आर्थिक कारोवारबाट औल्याइएका बेरुजुहरुलाई वित्तीय जोखिमको रुपमा लिन सकिन्छ । हाल स्थानीय निकायहरुको कुल बेरुजुको अध्ययन गर्ने हो भने चिन्ताको विषय बन्न सक्दछ । जनताले तिरेको करबाट स्थानीय निकायले यस किसिमबाट खर्च गरेको कुनै हालतमा पनि जनताले सहन सक्ने हुँदैन । अतः आफूले खर्च गर्न जिम्मा लिएको रकमलाई अत्यधिक मात्रामा सदुपयोग गरी स्थानीयवासीको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने तर्फ स्थानीय निकायहरुले काम गर्न नसकेको देखिएको छ । बेरुजु नै आउन नदिने गरी आर्थिक कारोवार गरी वित्तीय जोखिम हुन नदिनु नै कुनै पनि स्थानीय निकायको मुख्य जिम्मेवारी हो ।

११) आर्थिक वर्ष २०६०/६१ सम्मका पुराना बेरुजुहरु सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवले सरकारी हानी नोक्सानी नभएको र रित पुऱ्याई खर्च गर्नु पर्नेमा रितसम्म नपुऱ्याएको देखिएको भनि सचिवले नियमित गरी फर्छ्यौट गराउन सक्ने कानूनी अधिकार दिएको छ । जति पुराना बेरुजु भए उति फर्छ्यौट गराउन सजिलो पर्ने भएता पनि स्थानीय निकायहरुले कतिपय बेरुजुहरु अझै फर्छ्यौट गरेका छैनन् । यस किसिमको व्यवस्थाले वित्तीय जोखिम झनै बढाउने हुँदा समयमा नै बेरुजु फर्छ्यौट गराई फरफारक हुनु पर्ने देखिन्छ ।

१२) नेपालको आर्थिक प्रशासनमा सार्वजनिक खर्च गर्ने प्रणालीमा सुधार हुन सकेको छैन । औसत रुपमा १२ महिनाभित्र स्वीकृत कार्यक्रम बमोजिम बजेट रकम खर्च गर्नु पर्नेमा सो हुन सकेको छैन । १० महिनासम्म चुप लागेर बस्ने अनि आ.व.को अन्तिम २ महिनामा बजेट सिध्याउने कार्यले निश्चय नै वित्तीय जोखिम बढाएको देखिन्छ । हाल कार्यान्यवनमा रहेको न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादन मापनको मूल्यांकनबाट पनि असार महिनामा भएको खर्च ३० प्रतिशतको हाराहारीमा देखिएको छ । यसरी हतारमा आ.व. को अन्तिम महिनामा खर्च भएको रकमको पूर्णरुपमा वित्तीय जोखिममुक्त छ भन्न सकिदैन । पहिले नै कार्य तालिका स्वीकृत गरी सो अनुसार खर्च गर्ने गरेमा समस्या समाधान हुनेछ ।

१३) सामाजिक सुरक्षा भत्ताः स्थानीय निकायको लागि टाउको दुखाईको अर्को विषय भनेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता हो । यसमा देखिएका मुख्य समस्या भनेको भत्ता पाउनेहरुको लगत

एकिन नहुनु र एकिन गरिए पनि नियमितरुपमा लगत अद्यावधिक नगरिनु, बैंक मार्फत भत्ता वितरण गर्न नसकिनु, सम्बन्धित व्यक्ति भत्ता लिन निर्धारित अवधिमा उपस्थित नहुनु, समयमा रकम निकासा नहुनु र वितरण प्रणाली प्रभावकारी हुन नसक्नु आदि रहेका छन् । यस किसिमको अस्तव्यस्त भएको प्रणालीमा निश्चय नै वित्तीय जोखिमले ठाँउ लिन सक्दछ । उल्लिखित समस्या समाधानको लागि अध्ययन गरी उपयुक्त विकल्प अपानाईनु पर्दछ ।

१४) ऐन कानूनले तोके बमोजिम कुनै पनि स्थानीय निकायले आफूले गरेका आर्थिक कारोवारको प्रतिवेदन गर्नु पर्दछ र सो प्रतिवेदन उपर तालुक कार्यालयहरुले समीक्षा एवं मूल्यांकन गर्ने गर्दछन् । यदि प्रतिवेदन नै हुँदैन भने माथिल्लो निकायबाट समीक्षा एवं मूल्यांकन हुन नसक्ने र स्थानीय निकायहरुले आफूले सम्पादन गरेका कामको कमीकमजोरी बारे जानकारी नहुने हुँदा यस किसिमका कमीकमजोरी पुनः दोहोरिदै जान सक्ने हुन्छन् । तसर्थ, समयमा नै प्रतिवेदन गर्ने कार्यलाई कडाईका साथ लागु गरिनु पर्दछ ।

१५) धरौटी र सदरस्याहा : स्थानीय निकायमा गत विगत वर्ष देखि अन्तिम टुंगो लागि नसकेको कारणबाट फरफारक हुन नसकेका कामहरुको रकम धरौटी खातामा रहेको देखिन्छ । यसरी कसैले दावी नगरी वेवारिसे रुपमा रहेको रकम हिनामिना हुने संभावना पनि रहेको हुन्छ । अतः वित्तीय जोखिम आउन नदिनको लागि नाम ठेगाना पत्ता लगाउन नसकि निस्कृय भई रहेको धरौटी रकमको तत्काल सदरस्याहा गरी स्थानीय निकायको खातामा आम्दानी गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

१६) सरकारले मू.अ.क. मा दर्ता भएका र स्थायी लेखा नंबर लिएकासंग मात्र आर्थिक कारोवार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेपनि यो पूर्ण रुपमा स्थानीय निकायमा लागू भएको पाईदैन । म.ले.प. प्रतिवेदनको अध्ययनबाट पनि यो बुझ्न सकिन्छ । त्यसै गरी नियमानुसार करकट्टा गरी भुक्तानी गर्नु पर्नेमा करकट्टा नगरेको पनि देखिएको छ । भुक्तानी गर्दाको बेलामा नै कट्टा गर्नु पर्ने रकम कट्टा गरेर मात्र भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

१७) बक्यौता कर असुल गर्न नसक्नु : स्थानीय निकायहरुलाई कानूनले नै विभिन्न किसिमका कर, शुल्क, दस्तुर आदि उठाउन सक्ने अधिकार सुम्पेको भए पनि रकम असुल नगरी बक्यौताको रुपमा रहेको पाईन्छ । यस प्रकारले असुली हुन नसकेको रकम पुरानो भएपछि वेवारिसे रुपमा परिणत भई जोखिमको रुपमा रहन पुग्नेछ । चालू आ.व.को रकम असुली गर्दा गत विगत वर्षको असुल हुन नसकेको बक्यौता रकमको विवरण खुलाई जिम्मेवारी सार्दै ल्याउनु पर्दछ । गत विगतको अद्यावधिक अभिलेख भएको देखिदैन । असुल हुन नसकेको रकमको अभिलेख अद्यावधिक गरी असुल गर्नु पर्ने व्यवस्थाको परिपालना गरिनु पर्दछ ।

१८) सूचना प्रवाह एवं आर्थिक कारोवारको पारदर्शिता : वित्तीय जोखिम हटाउनको लागि स्थानीय निकायहरुले नियमसम्मत रुपमा सर्वसाधारणको जानकारीको लागि सूचना प्रवाह गर्नु पर्दछ । त्यसै गरी आफूले सम्पादन गरेका आर्थिक क्रियाकलापहरुबाट पनि सार्वजनिक सुनुवाई,

सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक परीक्षणको माध्यमबाट सर्वसाधारणलाई जानकारी गराई आफूले सम्पादन गरेका काम फरफारक गर्नु पर्दछ ।

१९) शोधभर्ना हुने गरी खर्च भएको रकम तोकिएको अवधिमा रकम माग गर्नु पर्दछ । सरकारी खाताबाट रकम खर्च गर्ने तर उक्त रकम सोध भर्ना लिन नसक्ने हो भने ट्रेजरीमा प्रतिकूल असर पर्न जान सक्ने हुन्छ । अतः वित्तीय जोखिम हुन नदिनको लागि समयमान शोधभर्ना माग गरी रकम प्राप्त गर्नु पर्दछ ।

२०) अद्यावधिक अभिलेखः आर्थिक प्रशासनलाई स्वच्छ एवं सवल बनाउने कार्यमा अद्यावधिक अभिलेखले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । अद्यावधिक अभिलेखको अभावमा आर्थिक प्रशासन स्वच्छ हुन सक्दैन । स्थानीय निकायमा अद्यावधिक अभिलेखको लागि सूचना तथा अभिलेख केन्द्रको स्थापना गरिए पनि आर्थिक कारोवारलाई अभिलेख गर्न सकिएको छैन । आर्थिक कारोबारलाई पनि अभिलेखांकन गर्नु पर्दछ ।

२१) स्थानीय निकायमा मुख्य समस्याको रुपमा पेश्की रकम रहेको देखिन्छ । उच्च तहका पहुँचवाला व्यक्तिले पेश्की लिने र फर्छ्यौट नगराएको हुँदा ठूलो धनराशी जोखिममा पर्न गएको छ । सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गर्न पनि प्रकृयागत झन्झट भएको र स्थानीय प्रशासनलाई असुली गर्न अनुरोध गरे पनि असुली हुन सकेको छैन । यस किसिमको वित्तीय जोखिम स्थानीय निकायमा रही आएको देखिन्छ । पेश्की दिने अवस्थामा नै रकम यकिन गर्न सकेमा यो समस्या केही हदसम्म सुल्झने देखिन्छ ।

२१) जि.वि.स. ले विभिन्न प्रकारका आन्तरिक कोष खाताहरु खोली कार्य संचालन गर्दै आएको हुन्छन् । आ.व. को अन्त्यमा खर्च गरी बाँकी रहेको रकम आगामी आ.व.को लागि जिम्मेवारी सार्न पाउने व्यवस्था भएको हुँदा उक्त रकम नियमपूर्वक जिम्मेवारी सारेको हुनु पर्दछ ।

२२) संझौता बमोजिमको अवधिसम्म मर्मत संभार गर्नु पर्ने दायित्व ठेकेदारको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा निर्माण कार्यको पूरा रकम भुक्तानी भै सकेको हुने र बैंक जमानत समाप्ति पछिको म्याद थप नगरेको हुन्छ । यस अवस्थामा मर्मत संभार ठेकोदारबाट नभै दिनाले कार्यालयले थप लगानी गरी मर्मत गराएको पाईन्छ । यसरी स्थानीय निकायमा अनावश्यक रुपमा खर्चमा बढोत्तरी भई वित्तीय जोखिम भएको देखिन्छ । स्थानीय निकाय बाट भएको खर्च ठेकेदार बाट असुली गर्नु पर्दछ ।

२३) मर्मत सम्भारको अवधि पश्चात ठेकेदारसंगको हिसाब किताब फरफारको आधारमा कर चुक्ताको प्रमाण पेश भएपछि मात्र धरौटी रकम फुकुवा गर्नु पर्नेमा कर चुक्ताको प्रमाण बेगर नै भुक्तानी गरेको पनि अध्यय बाट देखिन आएको छ । कर चुक्ताको प्रमाण पत्र पेश गरे पछि मात्र बांकी रकम भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

Budget Deficits and its Financing in the Nepalese Context

✍ Basudev Sharma Poudel, PhD

Theoretical Background

There are two theoretical bases of budget deficit. The first is the impact of budget deficit on aggregate demand. The second is the effect of budget deficit on macroeconomic imbalances. Before I discuss them one by one, let me first briefly touch upon the types of budget and budget deficits. As we all know, budget is the financial statement of the government consisting of expected revenue and expenditures during a period, usually a year. When revenue matches with government expenditure, the country has the balanced budget. On the other hand, when government revenue exceeds government expenditure, the country has the surplus budget. As against this, when government revenue falls short of government expenditure, the country has the deficit budget.

Most of the developing countries have a deficit budget. They have very weak revenue base with the consequence that their domestic resource base falls short of the requirement to finance development activities. The governments of these resource-crunch countries thus have to look for sources of funds other than the financial supports that they can receive internally and externally to finance such costs. The measure to collect funds to meet these social overheads is defined as deficit financing. Deficit financing can either be internal or external. It, thus, includes acquisition of funds through internal or external borrowings. There are three measure of budget deficit:

(a) Fiscal deficit, (b) Revenue deficit, and (c) Primary deficit

Fiscal Deficit is essentially the difference between what the government spends and what it earns. It is the gap between the government's total spending and the sum of its revenue receipts and non-debt capital receipts. It represents the total

✍ Under Secretary, Ministry of finance

amount of borrowed funds required by the government to completely meet its expenditure. Revenue deficit is the difference between the revenue expenditure and the revenue receipts, also known as the recurring income for the government. When a country runs a revenue deficit, it means that the government is unable to meet its recurrent expenses from its recurring income. Primary Deficit is the overall fiscal deficit excluding Interest payments. It tells us how much of the government's borrowings are going towards meeting expenses other than interest payments.

Budget deficit in Nepal

With its development initiation and role of the state in the economy Nepal’s financing is not taking place to suit the imbalance. Year by year budget deficit is increasing in terms of amount as well as percentage of GDP. The revenue management and resource mobilization aspect is not so challenging if we observe the trend and potential capacity of revenue generation however the demand side the aggregate spending requirement of the government will be increases in future. If the trend of deficit continues it will expose so many hurdles in our economy. Following table depicts the overall scenario of Nepalese budget deficit for the last ten years.

Budget deficit in Nepal as % of GDP

Fiscal year	62/63	63/64	64/65	65/66	66/67	67/68	68/69	69/70	70/71	71/72
Government revenue	11.1	12.1	13.2	14.5	14.9	14.7	16.0	17.5	18.4	18.4
Government expenditure*	17.0	18.4	19.8	22.2	21.8	21.6	22.2	21.2	22.4	23.3
Budget deficit	3.8	4.1	4.1	5.0	3.5	3.6	3.4	1.5	2.0	4.8

* *Included capital and recurrent expenditure*

Source : Economic Survey. 2014/15

The budget deficit will impact on several aspect of Nepalese economy. Inflation, consumption, saving, investment, capital formation, liquidity, treasury, cash flow management and so on; the major effect can be described as below

Effect on aggregate demand

Objectives of Budget deficit are similar to those of fiscal policy. In this context let me discuss the impact of budget deficit on aggregate demand. The reason as to why I am highlighting this aspect is that fiscal policy is related to the management of aggregate demand. The other component of macroeconomic policy is the monetary policy. Generally speaking, budget deficit as an instrument of fiscal policy is aimed at boosting aggregate demand. Whenever the economy is in recession, a deficit budget is formulated to deal with it. In this process, deficit budget is aimed at accelerating economic growth, generating employment opportunities, alleviating poverty and reducing regional disparity. The Keynesian analysis has two aspects of budget deficits with reference to raising aggregate demand. These are compensatory financing and pump priming. The compensatory financing is aimed at meeting the shortfall in aggregate demand arising from the decline in private spending (both consumption and investment spending). The pump priming view of budget deficit is directed at stimulating the private sector investment, thus helping boost aggregate demand. The focus of this analysis is that budget deficit is resorted to prop up aggregate demand, which in turn is aimed at maximizing the national output.

Study on impact of deficit on macroeconomic imbalances in South Asia

Macro economic imbalances generally concerned with export import imbalances, balance of payment and other major economic indicators and their trend. Price, interest and exchange rate are other important aspect which creates macro economic imbalances. A study entitled "Deficit Financing in LDCs: Evidence from South Asia" carried out by Khorshed Chowdhury for the University of Wollongong concluded that price effect of deficit financing in Nepal is negative but statistically insignificant. His study also revealed that the increased government expenditure, financed through deficit financing, tends to appreciate the Nepali currency, thus had a positive effect on exchange rate. In terms of

interest rate effect, there was no perceptible influence of the budgetary action on the interest rates in Nepal. The study showed that the price effect was positive in India and Pakistan but negative in Bangladesh and Sri Lanka. There was no effect of budgetary expansion in exchange rate and interest rate in the sampled South Asian countries. The study further revealed that the expansionary fiscal action does not lead to crowding out behavior in these countries.

Impact of Deficit Financing in South Asian Countries

	Bangladesh	**India**	**Nepal**	**Pakistan**	**Sri Lanka**
Price Effect	Negative	Positive	Negative	Positive	Negative
Interest rate Effect	Zero	Zero	Zero	Zero	Zero
Exchange rate Effect	Zero	Zero	Positive	Zero	Zero

In theory the budget deficit can be financed by the following four methods. In Nepalese case also we are applying it in practice. Ministry of finance with the help of FCGO and central bank manage fiscal deficit in formal way.

Money printing:

The government can ask the central bank to print the money as equivalent to the budget deficit. The printing of money increases the monetary base through an increase in the volume of money in circulation. This will have an adverse effect on general price level of the country.

Domestic Borrowings:

The second method of deficit financing is through internal borrowings. The government can issue government bonds and securities and raise funds to meet the deficit. The domestic borrowings may have crowding out effect, as private investors will find difficult to compete with the government to attract the domestic

savings in the country. This results in the increase in rate of interest in the debt market.

Use of foreign reserves:

If the government has maintained foreign reserves, it can use such reserves to finance the deficit. This depletes the international reserves of the country with obvious impact on exchange rate.

Foreign Borrowings:

The fourth method of deficit financing is foreign borrowings. The government can take loans from the donor agencies and the donor countries to finance the government expenditure. The excessive use of the foreign borrowings can result in the foreign debt crisis.

Macroeconomic Imbalances of budget deficit

Each of these sources of deficit financing as indicated above has corresponding effect on macroeconomic imbalances. Let's take money financing of budget deficit. It is the borrowing from the central bank, leading to the printing of money. Excessive borrowing from the central bank leads to the excessive printing of money. Excessive printing of money generates inflation. This is one aspect of macroeconomic imbalances.

Domestic borrowing, other than central bank, has the crowding out effect on private sector investment. The government sector investment is considered to be less efficient compared to the private sector investment. The inefficient use of resources has the destabilizing effect on nation's output.

Excessive use of foreign exchange leads to the depletion of reserves, leading to exchange rate crisis. Exchange rate volatility creates an uncertain economic environment, which destabilizes the domestic economy.

Budget deficit financed from foreign borrowing sometimes may put the country in debt trap situation. This causes the balance of payments crisis. It is thus clear from the above discussion that budget deficit causes four macroeconomic imbalances. These are rapid rise in prices, lower output growth, exchange rate crisis and Balance of Payments crisis. In the light of these macroeconomic imbalances, the higher level of budget deficit is taken as the national concern. This is also a

rational for cautioning the government to keep budget deficit within the manageable level.

Internal Borrowing

As stated above, deficit financing can be grouped under two headings: internal source and external source. In this context let me now concentrate on internal financing of budget deficit. The internal borrowing resorted to meeting the budget deficits has two aspects. The first is borrowing from the central bank and the second is the borrowing from other domestic sources. As stated above, borrowing from central bank, which is also known as, money financing of budget deficit generates inflation. Deficit financing from other domestic sources such as banks and financial institutions, and household sector displaces the private sector investment through interest rate effect. This is known as crowding out effect of domestic financing of budget deficit. This has implications for economic growth.

Clearly, excessive domestic financing of budget deficit causes two major macroeconomic problems; higher inflation and lower level of output growth. Domestic financing of budget deficit has also implications for monetary policy. This is the rationale for limiting domestic financing of budget deficit.

Instruments of Domestic Borrowings

Currently there are following five different instruments of domestic borrowings are used as a major source of domestic borrowing in the Nepalese practice.

Treasury bill

Treasury bill is the government's short-term instrument of internal borrowing. They are issued at the discounted auction price and the holder gets the payment in face value after the maturity period. Commercial banks are the target group of this instrument. However, there is a provision that non-competing bidders can also purchase Treasury Bills worth a maximum of 15 percent of the auction amount. Most of the Treasury Bills are of 91-day maturity period, and others are of 28 days, 182 days and 364 days.

Development Bonds

Development bond is the government's long-term instrument of deficit financing. Although they carry coupon rate, recently a system of auction is introduced for the primary issuance. They are listed in the Nepal stock exchange limited for their secondary transaction. The target group of this instrument is bank and financial institutions.

National Savings Certificate

National Savings Certificate is the government's medium term debt instrument of deficit financing. They are targeted at individual savers and generally have a maturity period of 5 years. Institutions are not allowed to purchase the National Savings Certificate.

Citizen Savings Certificate

Citizen Savings Certificate is the latest debt instrument issued by the government to raise funds from the internal sources. The Citizen Savings Certificates issued during the initial phase of their issuances had barred individual from pledging them in banks and financial institutions for loan. Following the lukewarm response from target groups, the government now issues Citizen Savings Certificate without such restrictions. Citizen Savings Certificates are also targeted for households.

Special Bonds

Special Bonds are issued by the Nepal Rastra Bank for special purposes at the request of the government. All special bonds are non-marketable instruments in character and the individuals cannot purchase them. As an example of special bonds, the government these days issues special bonds to the businessmen to pay dues owed by the government in lieu of duty drawback.

Conclusion

To conclude, let me restate that budget deficit is used as an instrument in boosting aggregate demand and also expanding the production capacity of the economy. The objective of doing so, among others, is to maximize the nation's output, create

infrastructures and generate employment opportunities. However, persistent excessive use of budget deficit causes major macro-economic imbalances. Of the sources of deficit financing, the level of internal borrowing has the implications for macroeconomic stability. Besides, excessive internal borrowing especially from the central bank has monetary policy implications. As such the primary objective of monetary policy i.e. keeping inflation low will be at risk if budget deficit is financed from excessive borrowing from the central bank. In the light of this fact, new arrangements such as granting independence to central bank and limit the government borrowing from the central bank are recently made. Clearly, the size of internal borrowing has implications for macroeconomic stability, the crucial basis for sustainable economic growth.

⌘✿⌘

An Estimation of Trade Deficit of Nepal

✍ Dr. Shanker Pd. Nepal

International trade has become a curse for Nepalese economy. Heavy import from international market, particularly from India has created numbers of its side effects in Nepalese economy. At the end of the financial year 2012/13, the trade deficit of Nepal was Rs. 47982.3 crore which was 644.73 percent higher than that of the trade deficit of the financial year 2002/03. An estimation shows that if the same trend continues in future, the trade deficit in the financial years 2013/14, 2014/15, 2015/16, 2016/17 and 2017/18 will be Rs. 46540.68, crore, Rs. 50678.62 crore, Rs. 54816.56 crore, Rs. 58954.5 crore and Rs. 63092.44 crore, respectively.

Nepal is an underdeveloped country facing economic and non-economic problems which has become a precarious condition of the economic life of the people. An active factor of production, most of the jobless people of the country have gone outside for their livelihood[38] which causes dearth of labour in agriculture and in industrial sector. Since, the wage rate of the labour has gone up in labour market, the cost-push inflation can be seen in agriculture and non-agriculture output. It also reflects that no reasonable returns are in these sectors. An agrarian country, Nepal is importing onion, garlic, potato and rice from India and from the Peoples' Republic of China is not a good symptom of Nepalese economy. A remarkable think is that in the financial years 2006/07, 2009/10 and 2010/11, Nepal faced a problem of current account deficit, the trade deficit together with low growth rate

✍ Associate Professor, Department of Economics, Tribhuvan University, Bhairahawa Multiple Campus, Bhairahawa, Nepal

[38] According to the 'Economic Survey' (Nepali) published by Government of Nepal, Ministry of Finance in 2014, in every year about 4 lakhs young generation inters in Nepalese labour market.

of remittance flow has been the major factor for large current account deficit[39]. Over the period under study, commencing from 2002/03 to 2012/14, there was trade deficit in Nepalese international trade. Keeping 2002/03 as a base year (=100) index increased by 644.73 percent in the financial year 2012/13[40]. A major role has been played by remittance income for maintaining current account surplus. Over the period under study (barring 2006/07, 2009/10 and 2010/11), otherwise Nepal had to face current account deficit almost all the years ranging from 2002/03 to 2012/13. Remittance income has no certainty, at any time it creates problematic condition for the country like Nepal.

International trade has become an engine for growth for those countries which have more potentialities of exportable items, can capture international market but for those underdeveloped countries, after the introduction of World Trade Organization by replacing G.A.T.T.[41] has built up more competitiveness for entering one-step forward in work market. In the financial year 2002/03, Nepal's import trade was 2.49 fold of export trade but in the last year of the study period, it reached the level of 7.23 fold in the financial year 2012/13. In this short article, three objectives have been set for finding out the results by using statistical tools:

(i) What is the average trade deficit (a) over the period under study (2002 to 2012/13),

(ii) What is the rate of change (b) of trade deficit, and

(iii) What will be the trade deficit in the financial years 2013/14, 2014/15, 2015/16, 2016/17 and 2017/18.

---

[39] Economic Survey, (Fiscal Year 2010/11, Vol. I), Government of Nepal, Ministry of Finance, July 2011 P. 76

[40] Vide Table no. 1

[41] General Agreement on Tariff and Trade. They emphasise the most favoured nation (M.F.N.) obligation. It means that a tariff concession granted to one member applies automatically to all the members.

Table No. 1

Foreign Trade of Nepal
From 2002/03 to 2012/13

Rs. in crore

Financial Years	Export F.O.B.		Import C.I.F.		Trade Deficit	
	Rs.	Index	Rs.	Index	Rs.	Index
1	2	3	4	5	6	7
2002/03	4993.1	= 100	12435.2	= 100	7442.2	= 100
2003/04	5391.1	107.99	13627.7	109.59	8236.6	110.63
2004/05	5870.6	117.57	14947.4	120.20	9076.8	121.96
2005/06	6023.4	120.63	17378.0	139.74	11354.6	152.57
2006/07	5938.3	118.93	19469.5	156.56	13531.2	181.81
2007/08	5926.7	118.70	22193.8	178.47	16267.1	218.58
2008/09	6769.8	135.58	28447.0	228.76	21677.2	291.27
2009/10	6082.4	121.81	37433.5	301.02	31351.1	421.26
2010/11	6433.9	128.85	39617.6	318.59	33183.7	445.88
2011/12	7426.1	148.73	46133.8	370.99	38740.7	520.55
2012/13	7691.7	154.05	55674.0	447.71	47982.3	644.73

Source: Economic survey Fiscal Year 2013/14 (in Nepali), Government of Nepal, Ministry of Finance, Kathmandu, 2014.

Table No. 1 reveals that in the financial year 2002/03, the trade deficit of the Government of Nepal was Rs. 7442.2 crore. In the same time, import trade was 2.49 fold of export trade which increased and reached the level of 7.23 fold in the financial year 2012/13. Keeping 2002/03 as a base year (= 100), index increased by 644 percent in the financial year 2012/13. Heavy dependency on import trade and less exportable items (12 exportable items) was the cause behind increasing trend of trade deficit in Nepal.

The equation of the straight line trend:[42]

$Yc = a+bx$

Since, $\Sigma x = 0$, $a = \frac{\Sigma y}{N}$, $b = \frac{\Sigma xy}{\Sigma x^2}$

Hence,

$\Sigma y = 238843.5$, $N = 11$, $\Sigma xy = 455173.8$

$\Sigma x^2 = 110$

$'a' = \frac{238843.5}{11} = 21713.04$ and $'b' = \frac{455173.8}{110} = 4137.94$

Hence, the equation of straight line trend is :

$yc = 21713.04 + 4137.94\,x$

Trade Deficits Forecasting For the Financial Years (2013/14, 2014/15, 2015/16, 2016/17 and 2017/18) are as follows:

(i) $y_{2013/14}$, ($x = 6$), $yc = 21713.04 + 4137.94\,(6)$

= Rs. 46540.68 crore

(ii) $y_{2014/15}$, ($x = 7$), $yc = 21713.04 + 4137.94\,(7)$

= Rs. 50678.62 crore

(iii) $y_{2015/16}$, ($x = 8$), $yc = 21713.04 + 4137.94\,(8)$

= Rs. 54816.56 crore

(iv) $y_{2016/17}$, ($x = 9$), $yc = 21713.04 + 4137.94\,(9)$

= Rs. 58954.5 crore

(v) $y_{2017/18}$, ($x = 10$), $yc = 21713.04 + 4137.94\,(10)$

= Rs. 63092.44 crore

[42] vide. appended chart no. 1

The above presented computed trade deficit (yc) is again mentioned here for its further explanation:

$$yc = 21713.04 + 4137.94 x$$

when x = 0, the value of 'yc' intercept (a) is 21713.04. It also explains that the average trade deficit over the study period (2002/03 to 2012/13) was Rs. 21713.04 crore. The rate of change (b) of trade deficit in each year (x) is Rs. 4137.94 crore. If, in this way trade deficit increases the succeeding financial year 2017/18, will be Rs. 63092.44 crore. Keeping 2002/03 as a base (= 100), in the financial year 2017/18, index will increase by 847.76 percent. Compared to the trade deficit of the financial year 2002/03, it will increase by 8.48 fold in the financial year 2017/18. It shows that if there is any change in the international labour market by which Nepalese labourers will be displaced in future, the remittance which has been supporting for current account surplus at present, will not continue and will invite the current account deficit as occurred in the financial years 2006/07, 2009/10 and 2010/11. A continuous current account deficit can not be borne by an underdeveloped country like Nepal. Since, the economic policy should be diverted towards the development of 'Hydro-power Generation' for the restriction of heavy import of oil from international market, tourism development policies should be launched immediately by the country for maintaining current account surplus.

Appended Chart – I

Calculation by using Method of Least Square Estimator

Financial Years (x)	Trade Deficit (y) Rs. in crore	Deviation from mid year (x) 2007/08	XY	X^2	Trend Values Yc
1	2	3	4	5	6
2002/03	7442.2	-5	-37211.0	25	1023.34
2003/04	8236.6	-4	-32946.4	16	5161.28
2004/05	9076.8	-3	-27230.4	9	9299.22
2005/06	11354.6	-2	-22709.2	4	13437.16

2006/07	13531.2	-1	-13531.2	1	17575.09
2007/08	16267.1	0	0	0	21713.04
2008/09	21677.2	1	21677.2	1	25850.98
2009/10	31351.1	2	62702.2	4	29988.92
2010/11	33183.7	3	99551.1	9	34126.86
2011/12	38740.7	4	154960.0	16	38264.8
2012/13	47982.3	5	249911.5	25	42402.74
N = 11	Σy = 238843.5	Σx = 0	Σxy = 455173.8	Σx2 = 110	Σyc = 238843.5

Calculated from Tab. No. 1

The straight line trend is represented by the equation:

Yc = a + bx

In order to determine the values of the constants 'a' and 'b' the following two normal equations are to be solved:

$\Sigma y = Na + b\Sigma x$ ……….. (i)

$\Sigma xy = a\Sigma x + b\Sigma x^2$ ……. (ii)

Where, 'N' represents number of years for which data are given. Since x = 0, the above two normal equations would take the form:

$\Sigma y = Na$ ……..………… (iii)

$\Sigma xy = b\Sigma x2$ …………… (iv)

The equation of the straight line trend, Yc = a + b x

Since $\Sigma x = 0$, $a = \frac{\Sigma y}{N}$, $b = \frac{\Sigma xy}{\Sigma x^2}$

Hence, Σy = 238843.5, N = 11, Σxy = 455173.8, $\Sigma x^2 = 110$

$$a = \frac{238843.5}{11} = 21713.05 \text{ and } b = \frac{455173.8}{110} = 4137.94$$

Hence, the equation of straight line trend is:

$$Y_c = 21713.04 + 4137.94\,x$$

origin, 2007/08, x units one year, y units, overall trade deficit in Rs. in crore.

for x = -5, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(-5)$

$= 21713.04 – 20689.7 = 1023.34$

for x = -4, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(-4)$

$= 21713.04 – 16551.76 = 5161.28$

for x = -3, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(-3)$

$= 21713.04 – 12413.83 = 9299.22$

for x = -2, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(-2)$

$= 21713.04 – 8275.88 = 13437.16$

for x = -1, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(-1)$

$= 21713.04 – 4137.95 = 17575.09$

for x = 0, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(0)$

$= 21713.04$

for x = 1, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(1)$

$= 25852.98$

for x = 2, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(2)$

$= 29988.92$

for x = 3, $y_c = 21713.04 + 4137.94\,(3)$

$= 34126.86$

for x = 4, y_c = 21713.04 + 4137.94 (4)

= 38264.80

for x = 5, y_c = 21713.04 + 4137.94 (5)

= 42402.74

Trade Deficit Forecasting for the Financial years:

$y_{2013/14}$ (x = 6), y_c = 21713.04 + 4137.94 (6)

= 46540.68

$y_{2014/15}$ (x = 7), y_c = 21713.04 + 4137.94 (7)

= 50678.62

$y_{2015/16}$ (x = 8), y_c = 21713.04 + 4137.94 (8)

= 54816.56

$y_{2016/17}$ (x = 9), y_c = 21713.04 + 4137.94 (9)

= 58954.5

$y_{2017/18}$ (x = 10), y_c = 21713.04 + 4137.94 (10)

= 63092.44

Reference Books

- Aiyar, P.R. Krishna, *Monetary and Fiscal Economics,* Sterling Publishers Private Limited, New Delhi-110016, 1984.
- Jhingan, M.L. and Stephen J.K., *Managerial Economics,* Vrinda Publications (P) Ltd., Delhi-110091, 2004.
- Statistical Year Book (2011) Nepal, Government of Nepal National Planning Commission Secretariat, Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal, 2011.
- Tripathi, R.N., *Public Finance In Underdeveloped Countries,* Sterling Publishers Private Limited, Delhi, 1985.

Export Sector Awareness in Nepal: Challenges and Way Forward

✍ Dr. Suman Kumar Regmi

Abstract

Export awareness, one of the key elements of export promotion sector reform, is a transfer of authority from center level to local government units to make policies and management decisions including resources management. The export promotion sector reform strategy of the Ministry of Commerce (MoC) states that the local bodies will be responsible and capable of managing export promotion facilities in a participative, accountable, and transparent way with effective support from the MoC and its sector partners. As per framework set out in the Local Governance Act, 1999, MoC has created export awareness in export sector to the local entrepreneurs and bodies.

Export Training and education bodies have been providing export awareness orientation to the concerned sector on their role and responsibilities to promote export sector. The export concerned sectors should assume new responsibilities to create export awareness in the export community. Export awareness is a holistic system reform process that should be supported by a strong political determination. It can be a means to a number of ends, but it should not be named as an end itself. The export promotion experience of other countries shows that it may bring adverse effects in the export system reform if it is not implemented effectively. Therefore, for developing effective export

---

✍ Former Deputy Executive Director, Trade and Export Promotion Centre

sector awareness, one should attentively analyze the all components including policy process, organizing structure, resource generation and allocation, planning, resource management, export awareness, and national export sector programmes, governance, capacity building. Export awareness and public-private relations, and inter-sectoral collaboration.

Key words

Export awareness, export sector reform, local bodies export awareness, export planning, export policy making process, organizing the structure, export resource management, national export programmes, capacity for export awareness, progress in export sector awareness.

Introduction

This article is written on the author's experience from working in export sector as well as study, research, and reading on relevant export documents. In this article, a general orientation of export awareness is presented with the rational for creating export awareness to public and private sectors in developing countries including Nepal together with description of export awareness. It also states the significance of export awareness. The context, issues, and challenges of export awareness, government experience in the sector, and its possible impact in export sector development have been touched upon. In conclusion, it briefly discusses about the way forward for creating favorable environment for successful implementation of export sector awareness.

Definition and forms of export awareness

Export awareness is the transfer of political, fiscal, and administrative authorities and responsibilities from all sectors to government in order to make effective policies and decisions in all aspects of export management functions. It promotes democratic values, transparency, equity, people's participation, and effective service delivery at export sector through development of competencies and capacities in all sectors. It is a political issue that not only involves the mobilization of political power within the state system, but also the access of social and political groups to the political decision- making process and the allocation of public resources.

Why export awareness?

In most countries, export awareness is viewed as a broader process of political and economic reform. Political changes worldwide demand to bring the economic and political systems closer to export communities. This is particularly widespread in developing countries for a variety of reasons: the initiation of multi-party political system in Africa; the deepening of democratization in Latin America; the transition from a command to a market economy in Eastern Europe and the former Soviet Union; the need to improve delivery of services to export community in the countries of East Asia; the challenge of ethnic and geographic diversity in South Asia, as well as ethnic tensions in the countries like Bosnia, and Herzegovina, Ethiopia, and Russia.

Political pressure perhaps drives most export consciousness efforts. In case of Nepal, the Constitution of Nepal envisions economic development as one of the fundamental elements of democracy and one of the directive principles. This can also greatly affect economic development and poverty reduction for which reason donor communities have placed economic and export sector reforms as a pre-condition for their assistance to Nepal's sector reform initiatives.

Forms of export awareness

Based on the situation of the country, export awareness takes many forms with various dimensions. They are:

Export awareness refers to the education to those who are concerned for the export promotion of the country. It implies establishing relation with concerned sectors with a view to manage the export sectors.

Devolution awareness refers to the creation of conscious for the legal transfer of power to political bodies that are substantially independent of the national level with respect to a defined set of functions.

Delegation awareness involves the orientation to transfer of managerial for defined functions to the organizations that are outside the central structure and indirectly controlled by the government.

Export awareness and export sector development

The overall work and aim of the collaborative export awareness are to improve export promotion sector in Nepal through a strengthening of policy analysis in export sector awareness. The research identified and developed ten key problems and challenges faced in the process of export sector awareness which is summarized below.

1. Policy-making process

The effectiveness of the policy on export sector awareness will largely depend how careful we are in clarifying and analyzing the policy process in itself. The conceptual and contextual understanding of export sector policy needs to be developed among the MoC officials. The MoC needs to define and choose policy objectives. This could be, for examples, to improve cost efficiency, to promote good arrangement, to strengthen export community participation etc. Two approaches could help to achieve these objectives:

a. Export community development approach that focuses on and around the weaker export sections of the export community

b. Market driven approach that relates more with privatization.

Thus, the evidence suggests that wider consultation with stakeholders is pre-requisites for a successful implementation of export awareness.

In addition to stakeholders' consultation, the historical and international evidence would enrich idea on what, when, and how we implement it legislative compatibility is an important aspect to be considered. Even now Acts related to this have to be finalized. Present political situation is unable or delayed in making such acts for the smooth operation of the export sector. The effectiveness of implementation cannot be measured unless we develop a continuous monitoring system for export sector. Export training and education are needed to create awareness.

2. Organizing the structure

While shifting power and authority to export sector organizations, decentralization takes different forms with its dimensions. For selection of an appropriate form, the elements like the capacity of the certain area and the

size, extent of authority and responsibility to be transferred need to be considered. Accordingly, this requires certain adjustment in organizational structure of the concerned Ministry. The roles and responsibilities of different levels need to be redefined in terms of export and export sector functions.

3. Resource generation and allocation

Mere handling over facilities and responsibilities without resources will bother a conflict from export sector. Significant diversity in resource generating capacity remains amongst the different localities. Some areas are doubtful about their own ability to allocate resources to priority sector including export. Poor areas of the country will have to rely on centrally located exportable products. It suggests the need to develop a resource allocation formula which is poverty-sensitive, transparent and provides incentive to different areas' resource generation and exportable products.

4. Export planning

Planning is very important especially in resource constraints sectors like export where programmes are prioritized and export indicators and budget are tied up with periodic and annual planning. On the other hand, there exists a number of planning exercises at all levels. Their focus remains limited on how to implement national export programmes and achieve fixed targets. This does not help much in responding to export needs. Some years ago bottom –up export planning tool has been introduced in order to develop export plans. In absence of export mechanism to link those plans targets and budgets, the exercise has failed to produce desired results and export enthusiasm. The implementation process of export sector should encourage export agencies by developing their capacities to be able to use such innovative export measures and tools for formulating effective export plans.

5. Resource management

Human and financial resource management are the two important pillars for export management system to succeed. This process will have a lot of indirect effects for export human resources including export role in human resource management, export staff recruitment, relationship with their professional and regulatory bodies, career development, policies on recruitment etc. As regards

to financial management, there are concerns over the correct management of funds and the links between the budget and export planning.

6. National export programmes

The research results have emphasized the importance of developing compatibility between the process of implementation and the strategy of national export interventions. While implementing the export programmes are the MoC should consider a balance between government and other bodies including private bodies responsibilities in the aspects of technical and financial capabilities. In the export programmes, high degree of technical specifications, highly skilled human resources and training and quality assurance components are involved. All levels might have no capabilities to manage technical aspects. Therefore, it should be noted that in absence of proper balance, certain technically- sensitive programmes might lose the priority in the export settings.

7. Accountablity, participation, and self-help groups

Implementation involves significant changes in the forms of managerial, professional, political, and export community accountability. Once the balance between these components changes certain degree of tensions will appear that needs to be managed. Until and unless the private sector is in active, the civil servants of this sector do not adequately represent the export people at large to ensure effective export community and political accountability. In such a political void, we should take note of the relation between export community participation and how it should be incorporated into implementation management and planning processes. Regarding the self-help group, there are active export community-based organizations (ECBOs) in area like agriculture, forestry, industry, and service. Though implementation, the relationship between export bodies should be developed with a view to developing any potential for them to take on provider roles in export responsibilities.

8. Capacity for implementation

In the area of organization development, two issues: capacity building and transfer of resources and authorities exist like the chicken and egg. Most people favour that these two should run hand in hand. Capacity building

process needs to happen at all levels including the central which will have new roles to play. The capacity can take the form of training, orientation and mass export awareness campaign for all stakeholders. There has to be a political commitment to the capacity building programme expressed through the allocation of government and other resources.

9. Export awareness and public-private relations

Most of expenditure required for export awareness has not been arranged in Nepal. Export awareness process will, therefore, needs to take into account the public-private mix in the export sector. For the initial period, the stakeholders at all levels can contribute to regulate this area, but ultimately each districts of the country will have to take full responsibility. The export research has suggested three options for developing public-private relations that include; the emergence of a regulatory role for the stakeholders' bodies; public-private collaboration in service provision; and public-private linking through the export awareness management, planning, and policy making processes.

10. Inter-sectoral collaboration

The ultimate aim of export sector awareness is to improve export sector management and export status of the stakeholders. Export sector should be seen from a holistic view, not merely export sector. Stakeholders' export sector is, therefore, affected not only by the actions of export programmes but by several other sectors such as industry, agriculture, technology, information, mining, hydro-resources etc. Such inter-sectoral approach is a must to export sector awareness to be successful that provides a structural basis upon which this kind of collaboration at all levels can be coordinated. Under MoC's initiative, several government bodies including in districts have to start developing export annual periodic plans by incorporating inter-sectoral programmes. Stakeholders need to develop processes which can be done through the action learning, facilitated through MoCS, the other government bodies and other stakeholders.

Conclusion

As mentioned earlier that export awareness effort should be received new movement in the MoC with the formation of export sector reform group.

However, export strategy development and implementation part is still in waiting for a favorable environment for it. Nevertheless, local export sector awareness group should be come ahead to initiate it. Although, we see a definite shift in the MoC for the export sector reform but the core issue is yet to be addressed which is to make a political decision on the appropriate form of export awareness to be adopted. Accordingly, other issues mentioned above need to be chosen from the policy provision formulated by the above mentioned collaborative research. There is a concern that mere handling over of certain level of export sector will not bring the desired results in export sector as envisaged in the export strategy. In order to make it success, there needs to be a strong inter-sectoral forum to share the lessons learnt in each export field being export awareness and that should be coordinated by MoC and other government agency.

⌘❁⌘

Trend of Development Cooperation in Nepal

✍ Tilakman Singh Bhandari

The concept of development cooperation in Nepal started during the first Five Year Plan in 1955/56 and the size of the flow of fund has constantly increased over the years. Not only the number of development partners has increased, the landscape of development assistance has also changed. If we compare the aid flow over the years, overall Official Development Assistance (ODA) disbursement has been constant during the past 5 years. The overall trend of ODA flows with regard to disbursement remained constant (around one billion dollar annually) over the period of last five years. The trend of ODA flows disbursed over the last 5 years from top DPs indicates that the disbursement from the World Bank Group, ADB, India, Japan and EU has declined from the level of FY 2010-11 while that of United Kingdom and USAID has increased. At the same time, the volume of aid disbursement in FY 2014-15 reached a total of US$ 1.13 billion of which ODA contribution was US$ 1020.75 million (90%) and INGO contribution was US$ 116.89 million (10%) in this period. Despite the devastating earthquake in April 2015, the level of ODA disbursement stands at almost the similar level as compared to the previous fiscal year (US$ 1.03 billion in FY 2013-14). Of the total disbursement of ODA, about 45 percent was provided by multilateral Development Partners (DPs), while approximately 55 percent came from bilateral DPs.

According to the DCR 2014-15, the top five multilateral DPs in FY 2014-15 have been the World Bank Group (US$ 188.122 million), Asian Development Bank (US$ 147.89 million), the United Nations Country Team (US$ 44.24 million), the European Union (US$ 31.38 million), and the Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria (GFATM) (US$ 22.06 million). This shows that the top 5 multilateral DPs contributed approximately 43 percent of the total ODA disbursements.

✍Mr. Bhandari is associated with Aid Management Project in Ministry of Finance

The United Kingdom (UK) remained the top ODA provider (based on disbursement) among bilateral DPs in FY 2014-15. The top five bilateral DPs for the FY 2014-15 were the United Kingdom (US$ 168.07 million), USAID (US$ 132.37 million), Japan (US$ 39.87 million), China (US$ 37.95 million) and Switzerland (US$ 32.47 million). The top 5 bilateral DPs contributed approximately 40 percent of the total ODA disbursements.

Considering the sectoral disbursement in the country, the health sector became largest sector receiving ODA replacing education (FY 2013-14) followed by local development, education, road transportation and energy in FY 2014-15. The health sector received US$177.74 million (17.42%), local development US$124.90 million (12.24%), education US$ 113.68 million (11.14%), road transportation US$86.57 million (8.49) and energy (including hydro/electricity), US$ 78.57 million (7.70%). Similarly, other sectors which received foreign aid were drinking water US$71.00 million (6.96%), agriculture US$50.70 million (4.97%), home affairs US$ 43.71 million (4.28%) and economic reform US$ 39.40 million (3.86%). The top 5 sectors received approximately 60 percent of the total ODA disbursements in this period which is slightly higher than in the previous year. In the last fiscal year (2013-14), education was the largest sector receiving the aid disbursement but this sector became third in 2014-15 being replaced by the health sector.

With respect to the aid composition, grants continued to dominate the total ODA disbursement in FY 2014-15, although there was a slight decline compared to the previous year. Out of the total ODA disbursed in FY 2014-15, the share of grant was US$ 587.971 million (58%), loan US$ 247.96 million (24%) and technical assistance US$ 184.82 million (18%). Disbursement of loan assistance has increased while the disbursement for grant assistance has declined when compared to the previous fiscal year. The United Kingdom disbursed the largest amount of grant (US$140.88 million) followed by USAID (US$ 72. 12 million), the World Bank Group (US$ 70.74 million) and ADB (US$ 52.02 million) in this period. The World Bank Group disbursed the largest amount of loan (US$ 117.38 million) followed by ADB (US$ 89.95 million). Similarly, USAID disbursed largest amount of TA (US$ 60.24 million) followed by UN Country Team (US$ 35.23 million).

Looking at the regional level of disbursement, Central Development Region received the highest amount of aid disbursement of US$262.43 million followed by the Eastern Development Region with US$122.93 million, the Mid-Western Development Region with US$107.78 million, the Far-Western Development Region with US$ 96.70 million and the Western Development Region with US$95.95 million and compared to the previous fiscal year, there is a sharp rise of disbursement in the Central Development Region whereas there is visible decline of disbursement in the Mid-Western and Western Development Region. It excludes the amount attributed to nationwide projects.

With respect to the modality of assistance, stand-alone projects continued to dominate total ODA disbursement in FY 2014-15. According to the modality of assistance based on ODA disbursement, it is seen that US$619.2 million (60%) was delivered through project support, US$175.17 million (17%) through program support, US$139.82 million (14%) through sector wide approach, US$ 47.90 million (5%) through humanitarian assistance, US$20.45 million (2%) through budget support, and US$18.19 million (2%) through others. More than half of the aid is delivered through stand-alone projects as found in the previous year.

Considering the use of country system, ODA Channeled through the on-budget mechanism in FY 2014-15 has declined slightly compared to the previous year. Of the total ODA disbursed (US$663.44 million), 65 percent was delivered through on-budget and 35 percent (US$357.31 million) through off -budget mechanism. There was a slight decline in channeling aid through the Government budgetary system when compared to last fiscal year which was 71 percent and 29 percent, respectively. It is however not possible to bring all kinds of aid flow into the national budgetary system. It should be noted that the aid channeled through INGOs and the technical assistance provided to the Government through the development partners are off-budget and they are reflected under the details of TA and Other Assistance Book published each year by the Ministry of Finance. The percentage of aid on-budget may not remain the same every year as it depends on the nature of expenditure and not on commitment.

Comparing donor wise disbursement through on-budget modality, it is found that the World Bank Group, Asian Development Bank, India, China, Denmark, Finland, SAARC Development Fund, GAVI, OFID, IFAD, Saudi Fund, and

Nordic Development Fund have delivered above 90% of their disbursement through Government budget whereas the EU, Korea Netherlands, USAID and KFAED provided about 90 percent or above of their disbursement through off-budget mechanism in FY 2014-15 meaning that only 10 percent is delivered through the Government's national budget.

If we consider the scenario of aid disbursement against the National Development Plan, the volume of aid mobilization is higher in social development area as in the previous fiscal year. While looking the disbursement aligning with the Three Year Plan, almost 44 percent of disbursements have been made on the Social Development pillar, 29 percent on Infrastructure Development pillar, 17 percent on Macro-Economic Policy and Economic Development pillar, 3 percent on Good Governance and Human Rights. Compared to last fiscal year, there has not been any major shift in the pillar-wise disbursement.

Each donor on average is found to have been engaged in 8 different counterpart ministries/agencies in FY 2014-15 which is an improvement over the previous fiscal year from the average of 9. However, some DPs are still associated with more than 10 counterpart ministry/agencies. In this sense, aid is fragmented in small pieces and development partners are crowded in multiple implementing agencies. This trend seems not so healthy in the perspective of aid effectiveness.

It is found that donors are engaged in many sectors with scattered fund resulting into fragmentation of donor portfolio. Many sectors are comprised of less than 5 percent of the total disbursement of each donor's portfolio. This alerts us to the focused attention of the development partners in our common agenda of socio-economic development.

INGO contribution has increased over the years. The volume of aid disbursement from INGOs core funding has increased from US$ 76.08 million in FY 2013-14 to US$ 116.89 million in FY 2014-15. As the new INGOs are also gradually included within the AMP, the overall contribution made through INGOs is reported to have increased over the years. The increased contribution is due also to the INGO engagement after April earthquake in the country. INGOs are found engaged in almost all districts of the country and the disbursement consists of grant assistance. In addition, INGOs have mobilized some US$ 166.63 million disbursed through various resident DPs in Nepal. Though it is not very simple to

track INGO funding in the country, Ministry of Finance has made it possible through its Aid Management Platform to know about what, where and how they are doing. This information would be helpful not only for the oversight agencies but also to development partners as well as other stakeholders including government agencies to monitor the contribution of INGOs in Nepal.

Challenges of aid mobilization and way forward

Globally, it seems that aid is easily available and accessible commodity. But it is not true. There are several challenges not only in utilizing aid resources; there are equal challenges for the development partners to extend development cooperation in the partner countries. Aid effectiveness has always been a serious concern of both the partner countries as well as the development partners. Though the development cooperation is regarded as one of the important sources of financing to inject available Government funding, the impact of aid has always been questioned. Poor people have not been benefitted from the aid mobilization because of aid fragmentation. Development activities have not been able to show the visible result. We understand that the development partners are always concerned about the slow pace of development and low absorptive capacity of the Government. If we look into the amount of aid disbursement against the aid budget allocated for the last 5 years from FY 2010-11 to FY 2014-15. Below NRs 60 billion each year or about 45 percent of the allocated aid amount in average has only been spent. Every year, annual budget is increasing but the expenditure is not reached at the same footing. This raises a question whether this is really due to lack of Government capacity or due to the rapid swelling of the budget. As Nepal needs heavy investment in order to achieve the goal of graduating from the LDC status by 2022, it is obvious to capacitate the spending level.

In addition, there are several other challenges in the country with respect to aid mobilization. Aid fragmentation is a big challenge because many donors are engaged in many sectors and line ministries with scattered resources. This gives very negligible impact. Lack of adequate donor harmonization is another challenge leading to overlapping of donor engagement. Due to lack of adequate capacity, most of the projects are becoming donor driven. Foreign experts come to Nepal through the mission and prepare the projects. Development projects are thus called donor driven because they are designed and prepared by donors though

line ministries and local stakeholders also do participate in this process. Until, we ourselves prepare the projects; our development planning cannot be fruitful and economical.

In Nepal, most of the large development projects are not implemented on time or they are very slow in implementation due to poor procurement management together with negligence of contractors, absence of monitoring of and action against construction companies on fault, land acquisition problems, and beneficiary issues. Melamchi Drinking Water Project is the live example in Nepal as how the projects are delayed and not completed on time. Similarly, low implementation capacity of the Government agencies including the project staffs is another critical factor causing low level of disbursement. On the other hand, limited capacity of the contractor is causing the delay or slow in project implementation. Similarly, Nepal does not have project bank to keep potential projects at hand so that they are properly consulted with development partners whenever required.

The project monitoring mechanism exists but it has not yet become effective. It holds the meeting at regular interval but it has not been able to drive the project objectives. The monitoring and evaluation process has been seen as ritualistic only. Large contractors take the bidding in multiple projects but fail to complete none or either of them. There is no effective mechanism of blacklisting those contractors who do not fulfill the target. There is also lack of appropriate communication strategy to create awareness among the project beneficiaries to minimize the project delays. Most of the development projects fail to link with the country result framework. This also reduces the opportunity for strengthened country system. Lack of political commitment is yet another serious challenge to obstruct the policy consistency on the way of project implementations. There is also lack of Joint Common Government-Donor Strategy to lead the division of labor to avoid overlapping of resources. Donors tend to cover districts which have access of roads and facilities, but less attention is given to those remote districts/areas where the people are very poor lacking day to day essentials.

Above all, there is always competition among the recipient countries in seeking assistance from the development partners. If we cannot consume committed aid on time, that will affect our performance rating under the Country Policy and Institutional Assessment (CPIA). The CPIA rating also determines the level of

assistance for the developing countries by the large development partners like the World Bank. If we have no capacity to spending, this may imply that we are dumping aid money. If we can spend more money, development partners may open the windows for further assistance to support our development endeavors. The development partners also wish that the committed aid is well disbursed and not remain idle. In the above context, proactive role of the High Level Policy Implementation Committee for the Development Cooperation Policy as well as the NPPR mechanism could be a milestone to address the above issues.

⌘✿⌘

References

- Development Cooperation Policy 2014, Ministry of Finance, Kathmandu
- Development Cooperation Report 2014-15, Ministry of Finance, Kathmandu
- Economic Survey 2014-15, Ministry of Finance, Kathmandu
- Budget Speech 2014-15, Ministry of Finance, Kathmandu
- NPPR 2015, Ministry of Finance, Kathmandu

The Impact of Climates Change on Tourism in Developing Countries

✍ Pramod Raj Upadhyay

Abstract

Today, new tourist centers and cities are planned to make them more environment friendly and sustainable; however, strategies inherent in these plans do not adequately address the severe and radical changes in local and climate changes being witnessed today. Some countries rely heavily on tourism as the main source of revenue. The effects of climate change on tourism do cause changes in the ecosystems and natural resources needed to sustain the tourism economy. Climate-change impacts that affect tourism include: beach erosion, saline intrusion, droughts, flash floods, snow slides and landslides, coral-reef bleaching, less productive fisheries and agricultural systems, changes in the preferences of tourists, etc. The study reveals that there are some climate-induced challenges facing countries in general. Natural disasters, such as rising sea levels, flooding, desertification, erosion and other health-related problems, are now rampant in worlds. These serious issues, most of which have been linked to the emission of greenhouse gases (GHGs), could be addressed in part by change of habit and new ways of thinking to reduce the effect on tourism.

Keywords

Climate change, tourism, planning laws, skill, ecosystem

✍ PhD Scholar

1. Introduction

Climate is usually defined as 'average weather' for a specific location. More rigorously, climate is the state of the climate system, including a statistical description in terms of the mean and variability of meteorological variables over a specified period of time. Averages of climate elements calculated over a uniform and relatively long period covering at least three consecutive ten-year periods are usually referred to as Climate Normals under the Technical Regulations. Climate Normal are used as a 'benchmark' against which recent or current observations can be compared, including providing a basis for many anomaly-based climate data sets such as the time series of global mean temperature anomalies. Climate normal are also used, implicitly or explicitly, to serve as a prediction of the conditions most likely to be experienced in a given location.

Climate is what a tourist would anticipate experiencing at a specific destination and time, whereas they might be confronted with weather that may not match these climatic expectations. Climate is a key factor considered consciously or implicitly during travel planning and it is an important attribute taken into account in location planning, infrastructure development and destination marketing.

Climate change refers to a statistically significant variation in either the mean state of the climate or in its spatial (micro-local) or temporal (seasonal) variability, persisting for an extended period (typically decades or longer). Tourism depends not only on average, but also on detailed characteristics of climate: the duration of showers or the number of hours with clouds is probably more important for this activity than the absolute amount of rain. Climate change may be due to natural internal processes or external forcing (e.g., fluctuation in solar energy), or to persistent anthropogenic changes in the composition of the atmosphere or in land use.

Some of the factors have human influences and some are natural (Uchegbu, 2002); climate change is likely to continue for many centuries changing human and animal life patterns (Uchegbu, 2009). Tourism is closely connected to the environment and climate itself. At the same time, tourism is a contributor to greenhouse gas (GHG) emissions, including emissions from

transport, accommodation and activities (Beatley, 1998). According to United Nations World Tourism Organization, tourism's contribution to GHG emissions was estimated to be approximately 5% (UN, 2005). Tourism is a primary source of foreign exchange earnings in 46 out of 50 of the world's Least Developed Countries (Pickering and Owen, 2009). The sector needs both to mitigate its contribution to climate change by reducing its emissions of greenhouse gasses, as well as its overall environmental footprint and also to adapt to the impacts of climate change. Both aspects require substantial changes in the tourism production system.

2. The Importance of Tourism to Developing Countries

Brown (2001), tourism has the potential to lift people out of poverty through the employment and entrepreneurial opportunities it provides. The recognition of tourism's role in poverty alleviation has made it a substantial component of the international development and trade agenda.

Tourism is a vital part of the global economy. International tourism ranked as the fourth-largest industry in the world, after fuels, chemicals and automotive products (Uchegbu and Ugwuanyi, 2009). Tourism has been established as one of the main drivers of growth in many developing economies and is a good source of income especially for developing countries.

Developing countries have now become major growth areas. Tourism is a key foreign exchange earner for 83% of developing countries and the leading export earner for one third of the world's poorest countries (IPCC, 2010). For the world's 40 poorest countries, tourism is the second most important source of foreign exchange after oil (UNCHS, 2006).

3. Advantages of Tourism over Other Industries

Tourism is consumed at the point of production so that it directly benefits the communities that provide the services. It enables communities that are poor in material wealth but rich in culture, history and heritage to use their unique characteristics as an income-generating comparative advantage (Calthorpe, 2012).

Tourism has helped to provide employment and alleviate poverty, the first of the United Nations' Millennium Development Goals (UNCHS, 2006). It creates networks of different operations, from hotels and restaurants to adventure sports providers and food suppliers. This enables tourist centers to form complex and various supply chains of goods and services, supporting a versatile labor market with a variety of jobs for tour guides, translators, cooks, cleaners, drivers, hotel managers and other service-sector workers.

Many tourism jobs are flexible or seasonal and can be taken on in parallel with existing occupations, such as farming and trading. It tends to encourage development of multiple uses infrastructure that benefits the host community, including roads, healthcare facilities and sports centers, in addition to the hotels and high-end restaurants that cater to foreign visitors. With its tendency to produce flexible labor markets and offer diverse working opportunities, tourism can also help realize the second Millennium Development Goal promoting gender equality.

Tourism has potential for not only protecting the natural environment, but also preserving historical, archaeological and religious monuments and stimulating the practice of local traditions, arts and crafts and cuisine. As tourism by definition involves the transfer of people, culture and ideas, it is ideally placed to foster effective global partnerships.

In addition to advancing Development Goals, some have credited tourism with helping to build and sustain peace. Tourism is an instrument that creates a global language of peace through its tendency to promote communication between nations and cultures. Tourism can also help promote peace and stability by providing jobs, generating income, diversifying the economy, protecting the environment and promoting cross-cultural awareness.

4. The Effects of Climate Change on Tourism

The challenge of climate change is particularly significant for the developing countries because the sector is both a victim (i.e. increased health and natural disaster risks) and contributor to greenhouse gas emissions. Developing countries are vulnerable to the impacts of climate change, such as rise in temperature, rainfall, sea-level rises, coral bleaching, increased storm intensity, saline intrusion, food shortage and unemployment.

4.1. Beach Erosion

Beach erosion can result from a number of factors, including the simple inundation of the land by rising sea levels resulting from melting of the polar ice caps and frequency of harsh storms. The importance of coastal zones to the tourism industry and the need to protect such resources is not only vital to the economy of nations but presents a growing dilemma for many localities and regions. Beaches have become synonymous with tourism and with current predictions of climate change and sea-level rise; they are under significant threat of erosion worldwide.

4.2. Rises in Temperature

Global warming has resulted in disappearing glaciers. A trickledown effect of temperatures leads to the presence of mosquitoes where they never used to exist. Higher temperatures bring about a decline in vegetation and cause wildlife to migrate toward areas that still have water. Rivers that were known to be permanent in the 1960s have now turned into seasonal rivers and are drying up.

4.3. Changes in Tourist Preferences

Changing climate and weather patterns at tourist destinations and developing countries can significantly affect the tourists' comfort and their travel decisions. Changing demand patterns and tourist flows have impacts on the tourism businesses and host communities, as well as "knock-off" effects on related sectors, such as agriculture, handicrafts or construction.

4.4. Coral Bleaching

Coral bleaching, otherwise known as whitening of coral reefs, is a phenomenon affecting coral reefs by which they lose their natural color as a result of increased water temperature or other environmental stressors such as pollutants. Coral bleaching occurs when ocean waters becomes too warm, causing stress on algae that live inside coral animals and provide them with food in a symbiotic relationship (Calthorpe, 2012).

The stress response, the relationship between the corals breaks down; the corals lose their color, and become white. These bleached corals are still alive, but they are weakened. If excessively warm-water conditions continue for too long, the bleached corals will die. Acidifying seas also threaten coral reefs as well as increased sedimentation resulting from the chopping down of forests or changing farming methods inland, leading to soil erosion that causes sediments to enter the rivers and then the sea.

Pollution is also a problem. Nutrients coming from sewage or from fertilizers encourage the growth of algae and plankton, which can either out-compete the corals or smother them by blocking out sunlight (Beatley, 1998) thereby denying people a wide variety of benefits from reefs. Many coastal communities draw large portions of their food from fisheries. Coral reefs are also important to economies across the tropics, attracting tourists who enjoy diving, snorkeling, fishing or simply lounging on beautiful beaches.

Coral reefs are a source of white sand that protects beaches from erosion by reducing wave energy. The loss of coral reefs also produces “knock-off’ effects through the marine food chain and associated ecosystems. This destruction of coral reefs ultimately threatens food security, livelihoods and the economic integrity of local and national economies.

4.5. Saline Intrusion

Climate change leads to saltwater moving into freshwater bodies. It has been observed in surface water, groundwater bodies and freshwater aquifers. It is caused by groundwater pumping from coastal wells, navigation channels or oil-field canals. The channels and canals provide conduits for saltwater to be brought into freshwater marshes. Saltwater imposition can also occur as a result of a natural process such as a storm surge from a hurricane. Saltwater

imposition occurs in virtually all coastal aquifers, where they are in hydraulic continuity with seawater.

When freshwater is withdrawn at a faster rate, water tables are drawn down and hydrostatic pressure is reduced. When this happens near an ocean coastal area, saltwater from the ocean is pulled into the freshwater aquifer. The aquifer becomes contaminated with saltwater and coastal communities suffer as a result.

4.6. Food Shortages

The ecological and political reasons for production problems vary widely. They range from natural disasters, such as drought, earthquake, flood or fungus, to political disasters, such as civil conflict, to misguided economic policies, such as price controls all of which effect production of essential foods (Huntley, 1991). Tourists avoid regions that have food scarcity and those who do come are deprived of the normal diversity of foods and cuisine indigenous to the area.

4.7. Unemployment

People whose jobs have been lost or interrupted because of climate change or resultant disasters become insecure and if little or no help is rendered in time by the government, might in some cases resort in desperation to acts such as theft, armed robbery, prostitution, etc.

4.8. Ecological Imbalance

Ecological imbalance, such as destabilization and destruction of a fragile environment, as a result of economic development has been observed. A change in the food chain may also lead to ecological imbalance (Environmental Agency, 1998). The factors responsible for imbalance include: pollution due to industrialization, deforestation, fuel consumption, disproportionate cultivation of land, expansion of urban areas, change of locations of water reservoir, etc.

Many industries like textile, paper, sugar, steel, petroleum, cement, food and chemical manufacturing release wastes into nearby water bodies thus creating pollution and ecological imbalances that affect the air, water and soil condition. Invasion of soil surface by fertilizers and pesticides has led to

imbalances in several food chains between micro and macro-organisms as well as chemical reactions. Ecological consequences such as increased soil erosion create loss of surface soil and exposure of un-weathered infertile soil. This reduces crop yields and atmospheric-nitrogen fixation. Improper use of nonrenewable resources, cutting down forests and jungles, chemical wastes left in the sea, etc. affect not only humans but all the living species on the planet.

4.9. Biodiversity Loss

Climate change, with its effects on temperature, precipitation and other weather/climate elements, will surely impact biodiversity. Biodiversity can be said to include all life forms, such as fungi, protozoa, bacteria, plants, insects, fish and mammals (Uchegbu, 2002).

Climate-change-induced rises in temperature may lead to sea-level rise with its consequent flooding, which may tend to disturb the biodiversity-ecosystem balance (Uchegbu, 2009). A decrease in rainfall and persistence of dry seasons may lead to drought conditions, which in turn negatively affect biodiversity by reducing the lifespan of livestock and other species resulting in lost food resources for human populations.

4.10. Decrease in Snow Cover and Shrinking of Glaciers

A decrease in snow available for winter sports/activities requires in turn the use of snow making, with consequent, further impacts on the environment increased costs for ski areas, shortened winter-sport seasons and landscape aesthetics.

4.11. Water Availability

It has been argued that persistent climate change may lead to a drastic reduction in the level of streams, flow of streams/rivers, volume of underground water and the like (Ukpong, 1994). Climate change may lead to shrinkage in the surface-water supply as well as the quantity and regularity of water supplies in some parts of world.

Reduced precipitation combined with increased evaporation in some regions is leading to water shortages, competition over water (between tourism and

other sectors), desertification and increased wildfires threatening infrastructure.

5. Adaptation and Mitigation Strategies of Climate Change in the Tourism Industry

Adaptation is a process by which strategies that aim to moderate, cope with and take advantage of the consequences of climate changes are enhanced, developed and implemented (UNEP, 2009). It is equally referred to as a change in natural or human systems in response to actual or expected climatic conditions that “moderates” or “exploits” beneficial opportunities (Karl and Trenberth, 2003). The design and implementation of effective adaptation strategies requires consideration of the adaptive capacity of a given system to respond successfully to climate variability and change. It includes adjustments in behavior, resources and technologies and requires deliberate policy decisions, plans and implementation by both the public and private sectors in a timely manner. Various mitigation/adaptation strategies include the following:

- Re-think their choice of destinations: Tour operators can restructure the choice of destinations they offer, by replacing more distant ones with closer ones of similar attraction value.
- Support low-carbon holiday options and carbon labeling: Tour operators should seek to market low-carbon holiday options. Packages and journeys can also be carbon labeled, i.e. indicating the emissions caused by the option.
- Develop new low-carbon products: Tour operators should seek to strategically develop attractive low-carbon packages (e.g. a train-based holiday).
- Traveling less often and staying longer: Tourists could consider traveling less frequently and staying longer at their destination.
- Minimize air travel: Any air travel that can be avoided will be a major factor in reducing individual emissions.

- Reward airlines with sound environmental management: Tourists should favor airlines that are committed to serious environmental management, using aircrafts with new fuel-efficient engines and airframe designs.
- Reward pro-environmental and pro-community development tour operators: Tourists should favor tour operators engaging in pro-environmental management (for instance providing carbon labeling or certified packages), and those that provide community benefits.
- Capacity building: There is a need to build capacity for adaptation and mitigation in response to climate change across government bodies, tourism institutions and organizations at national, regional and destination levels. To this end, outreach and communication efforts should be viewed as the first step in building capacity in developing countries that climate change is likely to impact, and be impacted by, tourism.
- Other adaptive measures: Changing one's environment; encouraging irrigation in drought-prone areas; change in behavioral patterns; living within the working place; designing multi-purpose buildings; shifting from fossil fuels to renewable energy; cutting back on the use of energy; using energy efficiently; car pooling; using bicycles; and walking/trekking.

6. Mitigation Strategies

A discussion of mitigation measures must include technological, economic and social changes and substitutions that can be employed to attain reduction in GHG emissions from tourism. These include; reducing energy use/focusing on energy conservation by changing transport behavior (for example, using more public transport, shifting to rail and coach instead of car and aircraft, choosing less distant destinations); changing management practices, for example by greater use of videoconferencing for business meetings rather than traveling to meetings; and generally eliminating GHG emissions by circumventing activities that can be avoided without significant change to the tourist experience (Blakely ED, 2005).

Other measures include:

- Increasing the use of renewable or carbon-neutral energy;

- Substituting fossil fuels with energy sources that are not finite and that cause lower emissions, such as biomass, hydro, wind and solar energy;
- Substitution of practices that account for large GHG emissions with practices that has a low-carbon footprint;
- Use of fuel-efficient cars by tour operators, hotels and resorts;
- Employing measures, such as effective ventilation and appropriate roofing, to reduce temperature in buildings;
- New buildings designed with the conservation of energy in mind;
- The use of more efficient lighting and energy-efficient appliances;
- Development of alternative energy sources, e.g. solar, wind, bio-fuel, and hydro – except large dams, cessation of gas flaring, windbreaks and shelterbelts;
- Use of buses and trains for urban transport;
- Soft coastal protection to prevent erosion (e.g., reforestation of mangroves or reef protection);
- Enhanced design, setting standards and planning guidelines for tourism establishments;
- Integrate climate-change factors into regulatory frameworks for tourism development, such as Environmental Impact Assessment for tourism infrastructure and establishments;
- Shade provision and crop diversification; and
- Reduction in tourism pressures on coral reefs.

Further methods include; encouraging water-conservation techniques such as rainwater storage, the use of water-saving devices and wastewater recycling; diversification of the tourism product to less climate-dependent and seasonal activities; encouraging ecotourism; education/awareness among tourism businesses and their staff, as well as tourists; the introduction of programs on awareness and preparedness to face extreme climatic changes and disasters at the national and local levels through improved coordination between disaster management offices, tourism administrations, businesses and host

communities (Uchegbu, 2010); the provision of information on climate change to the tourism sector through cooperation with national meteorological services; providing insurance coverage (or alternative schemes) for the recovery of infrastructural and other damage; drainage and watershed management to reduce flood and erosion risks; protected-area management, and other means of conservation of coastal ecosystems in order to enhance their resilience; protection of wildlife to maintain ecological balance; proper land-use planning; restriction of industrial production within industrial zones; pollution control through environmental laws/polices as well as their enforcement; switch to use of raw materials that reduce the production of carbon; and enforcing solid-waste recycling policies that embody the three 'R's (reduce, reuse and recycle) (Uchegbu, 2009a).

7. Conclusion

The tourism sector is affected profoundly by climate change. It is therefore very important that developing countries adapt and militate against impending climate change to promote and sustain growth. To undertake this task, governments must come together to formulate policies, which would ensure that the sector remains sustainable. It is essential that governments and policymakers become involved in the process at a very early stage, since climate change is an environmental, and ultimately a developmental problem. With the formulation of mitigation and adaptation strategies and the appropriate policies in place, the tourism sector can play a key role in dealing with climate change and encouraging sustainable growth in the sector.

⌘✿⌘

References

- Beatley, T. (1998). "The Vision of Sustainable Communities." Burby (ed). Cooperating with Nature: Confronting Natural Hazards with Landuse Planning for Sustainable Communities, Washington D. C. 233-262 R. J. Joseph Henry Press.

- Blakely ED, (2005). Climate Change: Exploring the literature and Research Opportunities. Planning Education and Sustainability: Sustaining Planning Education, Conference Proceedings organized by University of South Australia, 30 September-2 October 2005.
- Brown, V. (2001). “Planner and the Planet: Reforming the People / Planet Relationship: Do planners have a Role”, Australia Planner Journal of the Royal Australia Planning Institute V. 38 Building, Proceedings of the UNDP Symposium, Delft 3-5 June, 1991. IHE, Delft.
- Calthorpe, P. (2012). The Next American Metropolis: Ecology, Community and the American Dream, Princeton Architectural Press: Princeton, USA.
- European Environmental Agency (1998). Europe’s Environment: The Second Assessment Elsevier Science.
- Huntley, B. (1991). “How Plants Respond to Climate Change: Migration Rates, Individualism and the Consequences for Plants Communities,” Annals of Botany Vol.67.
- IPCC. (2010). The Regional Impacts of Climate Change, An Assessment of Vulnerability, Cambridge Univ. Press.
- Karl, T. R. and Trenberth K. E. (2003). “Modern Global Climate Change,” Science, Vol 302, Issues 5651.
- Pickering, K.T. and Owen L.A. (2009). An Introduction to Global Environmental Issues London Rutledge Publishers.
- Uchegbu, S. N. (2002). Environmental Management and Protection, 2nd edition, Enugu Spotlite Publishers.
- Uchegbu, S. N. (2009). “Effective planning and management as critical factors in urban water supply and management in Umuahia and Aba, Abia State, Nigeria.” Journal of the Physics and Chemistry of the Earth Netherlands. Elsevier Publishers Ltd. Vol 34.
- Uchegbu, S. N. (2009a). “The Relationship between the Quality of Surface Water Available for Domestic Consumption and Climatic Factors in Umuahia and Aba, Abia State, Nigeria.” Journal of Applied Sciences, Vol 12, No 1.

- Ukpong, S. J. (1994). “Global and Nigerian Environmental Problems Analysis.” SIRF, Calendar 3rd Nov.
- UN. (1990). “Global Environment Outlook 2000,” Earth Scan Publications Ltd.
- UNCHS (National Centre for Human Settlement). (2006). Urbanization and Sustainable development in 3rd World. An Unrecognized Global Issue. Nairobi: UNCHS.
- UNEP. (2009). Environmental Effects of Ozone Depletion 2008 Assessment, Ambio vol. 3.
- WTO-UNEP-WMO. (2008). Climate Change and Tourism: Responding to Global Challenges.

Role of Taxation and its Policies in the Development Plans in Nepal

✍ Hari Prasad Adhikari

Abstract

Taxation is not only a static instrument of raising domestic savings by restricting consumption but also serves a dynamic function of deliberately diverting the increasing portions of the growing incomes resulting from economic growth in the public sector by preventing or restricting inducement to conspicuous consumption out of growing incomes of the people. In order to understand any discipline, one should generally go through its meaning, nature, objective, scope etc. Readers, users and practitioners of taxation world also have to do the same thing. But many text and reading materials of this discipline delineate different view about the subject. There is no single definition of Taxation that is accepted by all academicians and practitioners covering the whole range of study. The main purpose of this article is to analyze taxation policy in Nepal as different perspectives. The methodology is used for the study of the descriptive one based on secondary information. The present article covers general background of the study, objective of the study, methodology of the study, the taxation and its role, evolution of taxation in Nepal, taxation policies in the development plans, along with a conclusion at the end.

1. General Background of the Study

Economic development has been one of the fundamental necessities for Nepal. Achievements of high rate of economic growth, reduction of income

✍ Lecturer, Central Department of Public Administration, Public Administration campus, T.U. Kathmandu

disparities and poverty and improvement of living standard of people are some development strategies towards which most of the government efforts have been directed in developing countries.

The role of revenue in the development of a country is comparing the role of oxygen for the existence of human body. In this context, a government needs to mobilize a lot of internal resources to fulfill its responsibility towards its nation and people. In the developing country like Nepal, there is a necessity for raising a larger volume of funds for the development and administration expenses.

It is challenging task to collection of revenue which demands increasing necessity of regular/recurrent expenditure in general and development/capital expenditure in particular. However, resource mobilization is very low compelling the government to rely heavily on foreign assistance. Development/capital expenditure has been dependent almost entirely on the foreign aid. External assistance is uncertain, precarious, inconvenient and not conducive to the healthy and overall development should there be heavy dependence on it. The foreign aids are not bad for economic development of the nation per sec. But the experience of the most of the developing countries shows that there are negative effects of increasing international grants and loans to finance the public development activities. Thus, the government should depend on its own resources for generating revenue in order to finance these regular and development activities.

2. Objective of the Study

The objective of the present article is to focus the taxation and its role, evolution of taxation in Nepal and Taxation Policies in the development plans.

3. Methodology of the Study

The methodology used for this study is the descriptive cum analytical based on secondary information. The secondary data were taken by reviewing the related reports, books, journals of the taxation, policy documents and other relevant document published in English and Nepali language.

4. Taxation and its Role

Tax is a vital source of revenue. It is important because quantitatively, it helps to generate large volumes of domestic savings and qualitatively, the saving raised through taxation can be invested in productive activities required for rapid capital formation, and misuse of resources into can be prevented. Tax system is a static instrument of raising domestic savings by restricting consumption. It also has a dynamic function of intentionally diverting the increasing portions of the growing incomes resulting from economic growth in the public sector by preventing or restricting inducement to noticeable consumption out of growing incomes of the people. Tax system plays an essential role which can be found from its multiple functions which are (Mankar, V.G.,1994) :

- Tax system makes available domestic savings for capital formation;
- Tax system can be effectively used as a lever for securing social justice by an equitable distribution of fruits of economic development, and for reducing inequalities of income and wealth;
- The level of private savings can be affected through taxation and misuse of savings for speculative and unproductive activities can be checked;
- Tax incentives in the form of concessions, exemptions, etc. and tax penalties for defaults can be used for efficient utilization of resources;
- The rate of investment from its earnings and inflow of foreign capital can be regulated through a particular tax system;
- Foreign trade balance is affected by deliberately designed import and export duties; and
- Tax system includes customs, tax on consumption and product of goods and services, land revenue and registration and tax on property, profit and income.

5. Evolution of Taxation in Nepal

Since the ancient times, tax has been a major source of government's revenue in Nepal. The merchants, travelers and farmers were imposed tax upon in the

form of cash, kind of labour, etc. Gold and agricultural products were also paid as taxes at times, but the nature of these taxes was temporary. Income taxes from agriculture and business were introduced as a direct tax for the first time in Nepal during the Lichhavi period. Agriculture income tax was called “Bhaga”. Depending upon the quality of land they owned, the farmers had to pay agricultural income tax to the government in 1/6, 1/8 and 1/12 share of their total production. Income tax which was levied on business income was called “Kara”. Irrigation and religious taxes also existed during the time of Anshubarma. Different types of taxes like land tax, market duties, forest product tax and mine tax were imposed in the unified Nepal (1763-1846 A.D.). These taxes were imposed to generate maximum revenue for the government. Taxes were collected from three levels: Royal palace, Government and Local Authorities. The customs and transit, market and excise duties were collected according to a contract provision. Textiles, falconets, elephants, jewelry, home-spun clothes, goats, horses, sheep, papers, yarns, blankets, barras, cotton, copper, iron, tobacco, herbs, drugs, salt, yak’s tails and musk were taxed at specific rates in some parts of the terai. Business and Land tax were the main sources of direct tax during that period (Poudyal,S.R. and Timsina, P.R.,1989).

There was no formal provision for taxation during the Rana regime (1846-1950). Taxes were charged according to the will of the Rana Prime minister. There was no government budget preparation system. The surplus of revenue over expenditure was considered the personal income of the Rana Prime minister as there were no development activities in the country. The government was not worried about the mobilization of financial resources. Land revenue was the main source of direct tax. Other revenues of the country were the customes and excise duties in the form of lump-sum contracts and royalties and forest. “Salami” was collected from the government employees as a remuneration income-tax.

Nepal got independence in 1951. Since then, the government has enforced to implement development activities besides performing the regular functions. Government of Nepal adopts tax policy by the means of Development plans as well as financial act of each year. There are a huge gap between

government revenue and expenditure. The contribution of tax revenue is marginal in total budget.

Taxes are major fiscal policy instruments and important government policy tools have an important role in increasing the rate of capital formation and thereby a high rate of economic growth can be achieved. Increase in taxes may be directed to increase in saving through the postponement of consumption. The increase in saving means a higher volume of resource is available for making useful and productive investments. Taxation may also play a dual role. On the one hand, it may be used to make the maximum volume of resource available to public sector. On the other hand, taxation resource from being dissipated over speculative and unproductive investment as well as over lavish and luxurious consumption. Thus, taxes in developing countries serve as the severe means of raising revenue. Therefore, taxation may be utilized by the government as an effective tool for giving incentive to the proper growth of saving, investment and gross domestic product. But, in Nepal, the tax policy is mostly guided towards the revenue generation.

6. Taxation Policies in the development plans

Government of Nepal adopts tax policy by the means of Development plans as well as financial act of each year. There are a huge gap between government revenue and expenditure. The contribution of tax revenue is marginal in total budget.

Plans of Nepal generally strove to increase output and employment; develop the infrastructure; attain economic stability; promote industry, commerce, and international trade; establish administrative and public service institutions to support economic development; and introduce labor-intensive production techniques to alleviate underemployment. The social goals of the plans were improving health and education as well as encouraging equitable income distribution. Although each plan had different development priorities, the allocation of resources did not always reflect these priorities. The first four plans concentrated on infrastructure - to make it possible to facilitate the movement of goods and services, and to increase the size of the market. Each of the plans depended heavily on foreign assistance in the forms of grants and loans.

The First Five-Year Plan (1956–61) allocated about Rs. 576 million for development expenditures. Transportation and communications received top priority with over 36 percent of the budget allocations. The plan, which also focused on collecting statistics, was not well conceived, however, and resulted in actual expenditures of about Rs. 382.9 million - two-thirds the budgeted amount.

After Parliament, which had been established under the 1959 constitution, was suspended in 1960, the Second Plan failed to materialize on schedule. A new plan was not introduced until 1962 and covered only three years, The Second three years Plan (1962-65) had expenditures of almost Rs. 615 million. Transportation and communication again received top priority with about 39 percent of budget expenditures.

The first two plans were developed with very little research and a minimal data base. Both plans were not detailed, and both contained only general terms. The administrative machinery with which to execute these plans also was inadequate. The National Planning Commission, which formulated the second plan, noted the difficulty of preparing plans in the absence of statistical data. Further, as was the case with the first plan, the bulk of the development budget depended on foreign aid - mostly in the form of grants. The failure of these plans indicated the government's inability to spend the budgeted amounts. During tenure of these plans, there were no important policies concerning revenue mobilization and taxation. Despite the fact the Government of Nepal had felt it necessary on 1959 (2016 B.S.) to impose tax on business profits and remuneration, and thus, consequently Finance Act, 2016 was passed. In 1960 the Business Profits and Remuneration Tax Act, 1960 (2017 B.S.) a formal Income Tax, was enacted in accordance with the provision in Finance Act, 1959 for the first time in Nepal. It had altogether 22 sections.

In three years experience, the Business Profit and Remuneration Tax Act, 1960 was found very narrow and vague, so this was replaced by the Nepal Income Tax Act, 1962 (2019 B.S.). This Act had altogether 29 sections. It had defined the different headings of incomes, such as business income, income from house and land rent, remuneration income, profession and occupation income, agriculture income and income from insurance business.

The section 26 of this Act had clearly expressed that would not apply to the "Privy purse" of the king. In order to implement the Income Tax Act Rules 1962 (2019 B.S.) more effectively, the government passed the Income Tax Rules 1963 (2020 B.S.). The objective of this Income Tax Act was to reduce unequal distribution of wealth with social justice, and to establish taxpaying habit.

The Third Five-Year Plan (1965-70) increased the involvement of local panchayat. It also focused on transport, communications, and industrial and agricultural development. Total planned expenditures were more than Rs. 1.6 billion. The Fourth Five-Year Plan (1970-75) increased proposed expenditures to more than Rs. 3.3 billion. Transportation and communications again were the top priority, receiving 41.2 percent of expenditures, followed by agriculture, which was allocated 26 percent of the budget. Although the third and fourth plans increased the involvement of the panchayat in the development process, the central government continued to carry most of the responsibilities.

Considering the above outlays in two plan period the annual expenditure of the government had also been increasing tremendously. The revenue of the government was far behind to meet the expenditure leading to very high resource gap in the preceding plan. Then government adopted policy as - Income Tax Act, 1962 which was amended in 1972, remained till 1974 and it was replaced by Income Tax Act, 1974 (2031 B.S.) in order to keep law in tune with the change in the socio-economic environment of Nepal.

Taxes are major fiscal policy instruments and important government policy tools have an important role in increasing the rate of capital formation and thereby a high rate of economic growth can be achieved. Increase in taxes may be directed to increase in saving through the postponement of consumption. The increase in saving means a higher volume of resource is available for making useful and productive investments. Taxation may also play a dual role. On the one hand, it may be used to make the maximum volume of resource available to public sector. On the other hand, taxation resource from being dissipated over speculative and unproductive investment as well as over lavish and luxurious consumption. Thus, taxes in developing countries serve as the severe means of raising revenue. Therefore, taxation

may be utilized by the government as an effective tool for giving incentive to the proper growth of saving, investment and gross domestic product. The Fifth Five-Year Plan (1975-80) proposed expenditures of more than Rs. 8.8 billion. For the first time, the problem of poverty was addressed in a five-year plan, although no specific goals were mentioned. Top priority was given to agricultural development, and emphasis was placed on increasing food production and cash crops such as sugar cane and tobacco. Increased industrial production and social services also were targeted. Controlling population growth was considered a priority and The Sixth Five-Year Plan (1980-85) proposed an outlay of more than Rs. 22 billion. Agriculture remained the top priority; to increase the social services were the second. The budget share allocated to transportation and communication was less than that allocated in the previous plan; it was felt that the transportation network had reached a point where it was more beneficial to increase spending on agriculture and industry.

During this period the government did not adapt any effective policy regarding the taxation.

The Seventh Five-Year Plan (1985-90) proposed expenditures of Rs. 29 billion. It encouraged private sector participation in the economy (less than Rs. 22 billion) and local government participation (Rs. 2 billion). The plan targeted increasing productivity of all sectors, expanding opportunity for productive employment, and fulfilling the minimum basic needs of the people. For the first time since the plans were devised, specific goals were set for meeting basic needs. The availability of food, clothing, fuel wood, drinking water, primary health care, sanitation, primary and skill based education and minimum rural transport facilities was emphasized

The Seventh Plan had formulated a tax policy mainly with the objective of bringing about positive changes in the present situation. The main objectives of the proposed tax policy were as follows:-

1. To make available maximum resources for the development investment of the government sector.
2. To direct the investment of the private sector towards the activities related to increasing production and employment.

3. To intensify efforts attain the goals of social justice.

To fulfill the above objectives, the existing tax system was thoroughly reviewed and necessary steps were taken to eliminate deficiencies in them. The deficiencies that were observed are as follows:

1. Most of the economic activities which generate income are outside the sphere of tax.
2. The real tax rates are much low because of the wider exemptions,
3. The government is deprived of the potential revenue because of the existing liberal tax system,
4. Meaningful efforts have not been made to ensure adequate returns to the increasing investment on the economic and social services and service charges have not been timely improved.
5. Tax administration has not been adequately effective.

Eighth Five-Year Plan (1992-97), with an ambitious goal to accommodate reform programs (addressing most of the priority sectors) was brought out after the King was made constitutional head and multi-party government was re-established in the year 1991. Eighth Plan period is historic in Nepal's liberalization, globalization and privatization event - different policies. As a result of that, Value Added Tax (VAT) came into effect for effective revenue mobilization in Nepal.

Then, the ninth plan was formulated by the government. Following are the objectives of the financial resource policy in the Ninth Plan (1997-2002):

The Tenth Plan (2002-2007) was synonymous for poverty reduction strategy paper (PRSP) - The government aimed at linking the Plan with the annual budget by simultaneously preparing the Medium-Term Expenditure Framework. Even in the tenth plan the revenue collection was not effective due to the conflicts between the government and the Maoists.

- To invest the available resources in productive sectors by increasing gross national saving and investment.
- To fulfill the investment requirements through the mobilization of internal resources on sustainable basis and by reducing the burden of foreign debt.
- To increase the capacity of utilization and mobilization of foreign assistance as aimed by the Plan in keeping with sectoral development programmes and investment requirements.
- To make optimum use of available resources with the prioritization of government expenditures.
- **To assist private sector and market economy in increasing employment opportunities for poverty alleviation.**

Peace Treaty with Maoists: Experiments with the Interim Plans (2007/8 - 2009/10 and 2010/11-2012/13 with an aim to reducing poverty and increasing employment, the first three year interim plan (TYIP), (2007/08-2009/10) was prepared immediately after the widely known comprehensive peace accord (CPA) with the Maoists. Under the unique socio-economic and political scenario, the TYIP had specially designed strategies such as giving emphasis to relief, rehabilitation and reintegration; achieving pro-poor and sustainable economic growth rate - The first TYIP was completed in Mid-July, 2010. The second *Three Year Interim Plan (2010-13)* aims at upgrading the country from its current status of Least Developed Country (LDC) to developing country (THT, Sunday, May 23, 2010). The plan offers long-term vision of transformation by achieving the target of MDGs.

In such situation government adopted the following policies in terms of tax policies as:

- ‘low rate wide net’ in tax
- developed value added tax (VAT) as major tool for collecting tax.
- controlling leakage in tax and control evasion by the efficient tax administration
- making simplicity in income tax.

- making custom duty evaluation system as per transaction.
- increasing in tax compliance

The Thirteenth *Plan (2013/14-2015/16)* Long-term vision is to upgrade Nepal from a least developed to a developing country by 2022 and objective is to bring about a direct positive change in the living standards of the general public by reducing the economic and human poverty prevalent in the nation.

In such situation government adopted the following strategies in terms of tax policies as:

- Emphasize on strict adherence to tax laws and policies
- Raise the bases and coverage of tax, not by increasing rates of revenue but by increasing the voluntary participation in the tax system
- Review the existing organizational structure of the revenue administration with a view towards introducing modern technology and mobilizing competent human resources
- Modernize customs administration, facilitating legitimate trade through adherence to laws and rules and contributing to revenue mobilization
- Effectively control revenue evasion and promote economic activity free of financial crimes, and
- Develop non-tax revenue as an important source of revenue collection by making their rates timely, relevant, cost effective and transparent.

The expected outcomes by the end of the Three year Plan period were to amount 21.1 percent of the GDP by revenue collection, to decrease the proportion of taxpayers who have not filed tax returns and income returns by 25 percent, to develop an electronic tax system, and to reduce the costs of both participating in and administering the tax participation system.

7. Conclusion

Tax system is not only an instrument of raising revenue for the government, but also an important tool for administering social justice. No tax system can be the “best” in an absolute sense. Every tax system has many dimensions. One will have to look into its volume, tax rates, coverage, time and mode of

collection to study the effects in their totality. Similarly, Edmund Burke rightly observes “it is difficult to tax and to please as it is to love and to be wise”. Even if this statement is true, tax is to be collected at any cost by the state. It can be said that no tax system can be implemented without a principle because simple tax system cannot be equitable whereas there are more chances of tax evasion in complex tax system. Nepal has not been able to achieve the desired success despite reforming and developing its taxation policy. The following points can be taken into account to make the taxation policy more effective in Nepal:

- Adopt fiscal policy (tax policy) particularly for resource mobilization and make the country self sustained.
- Political and administrative commitment for economic stability.
- Control unnecessary expenditure.
- Pay special emphasis on non-tax components.
- Hold strong initiation to pay the revenue in all cases.
- Provide some special incentive to the staffs for raising revenue.
- Adopt appropriate tax policy.
- Execute transparent auditing system.
- Develop sound information system.
- Make tax education effective and develop the skills of the tax personnel.
- Increase the contribution of tax in the GDP of the country.

⌘✿⌘

Bibliography

- Adhikari, H.P. (2007), Public Finance, Kathmandu: Renuka Kattel.
- ____________, (2008), Tax Administration in Nepal, Kathmandu: Renuka Kattel.
- Das, A.K. (1984), Resource Mobilization Through Non-tax Measures in Nepal, Kirtipur, Kathmandu: Centre for Economic Development and Administration. T.U.
- Poudyal, S.R.and Timsina,P. R. (1989). Income Tax in Nepal,Lalitpur,Nepal : Koirala Prakashan
- Pyakuryal, B. (2008), "Local Democracy and People's Empowerment: An economic perspective", Nepali Journal of Contemporary Studies Vol. VIII No. 1 March 2008: Nepal Centre for Contemporary studies, P1-19.
- Adhikari, G.P. (2003), Social Research for thesis writers, Kathmandu: Investigation Nepal.
- Adhikari, H.P. (2002), Internal Debt in Nepal, Management, Trend and Public Interest, MPA Thesis, T.U. Kathmandu, Nepal.
- Dahal, M.K. (2005), Impact of Globalization in Nepal, Kathmandu: Nepal Foundation for Advanced Studies.
- Government of Nepal, Ministry of Finance (2016), Budget Speech, Fiscal year 2015/016.
- Government of Nepal, National Planning commission(1956/61-*2015/16)* The First Five-Year Plan (1956–61) - Thirteenth *Plan (2013/14-2015/16)*, Separate Issues, Kathmandu: National Planning commission Secretariat, Nepal.
- Government of Nepal, Ministry of Finance (July 2006), Economic Survey, Fiscal year 2005/06).
- Government of Nepal, Ministry of Finance (July 2009), Economic Survey, Fiscal year 2007/08.
- Government of Nepal, Ministry of Finance (2016), Economic Survey, Fiscal year 2015/16.
- Government of Nepal, National Planning Commission Secretariat, Central Bureau of Statistics, National Accounts of Nepal 2000-2007.
- Nepal Rastra Bank, research Department, International Finance Division (2005), Economic Integration in South Asia.

- Nepal Rastra Bank (2005), Economic Review, occasional paper Government of Nepal
- Ministry of Finance (2008), Finance News and views, Nepal Donors Consulting meeting - 2008 special issue.
- Government of Nepal, National Planning Commission, Singha Durbar, Kathmandu {2007 (Mangsir 2064)}, Three years Interim Planning (2064/065-2066/067).
- Mankar, V.G. (1994), Economic Policy & Planning, New Delhi: H.S. Poplai Wiley Eastern Limited.
- Ahuja H.L. (2000), Fundamentals of Economic Theory, New Delhi: S. Chand and Company Ltd.
- Due, John F. and Friedlander Ann F. (2002), Government Finance Economics of the Public Sector (Reprint 2002), Delhi: A.I.T.B.S. Publishers and Distributors (Regd.)
- Herber, Bernard P(2006), Modern Public Finance, Delhi: A.I.T.B.S. Publishers and Distributors.
- Hockely, C. Greham (1979), Public Finance, London Routledge & Kegen Paul.
- Agrawal, Govinda R.(1980) Resource Mobilization in Nepal, Kathmandu: CEDA
- Regmi, M.C. (1988), An Economic History of Nepal (1846-1901) Varanasi: Nath Publishing House.
- Hajela, T.N. (2004), Public Finance, New Delhi: Konark Publishers (P) Ltd.
- Tyagi, B.P. (2003-2004), Public Finance, Gorh Road, Meerut, Jai Prakash Nath and Co.
- World Bank. World Development Report Various years, New York: Oxford University Press.
- Wolff and Pant (2005), Social Science Research and Thesis Writing, Kathmandu: Buddha Academic Publishers and Distributors Pvt. Ltd.
- Khadka, Rup (2000), The Nepalese Tax System, Lalitpur: Shaja Prakashan.
- The Himalayan Times, Sunday, May 23, 2010
- www.imf.com.

Determinants of Private Investment in Nepal

✍ Sovit Lal Bajracharya, PhD

Abstract

The efficacies of economic variables on private investment have been utmost thrust to policy makers and economists. But to date, empirical research in this arena is scarce. This paper attempts analyzing private investment rates concomitant with per capita GDP, deposit interest rate, public investment, domestic inflation rate, debt servicing, external debt to GDP ratio etc. for Nepal over 2002 - 2013. The results of this study may assist to ascertain fundamental relationships between private sector investment and economic variables that can then be used to develop an appropriate structural model of investment.

Keynotes:

Private investment, Per capita Gross Domestic Product, Domestic interest rate, External debt. Debt servicing and Government investment

Introduction

The code of Hammurabi (Around 1700 BC) provided a legal frame work for investment, establishing a means for the pledge of collateral by codifying debtor and creditor rights in regard to pledged land.

In the early 1900s purchase of stock, bonds and other securities were described in medias, academia and commerce as speculators. By the 1950s, the term investment had come to denote the more conservative end of the securities spectrum. Investment is time, energy or matter spent in the hope of future benefits actualized within a specified date or time frame.

✍ Associate Professor, Tribhuvan University

According to Keynes “invest means real investment. Investment means an addition to nation’s physical stock. It creates employment and generates income. The investment made by the private investors or entrepreneurs are called private investment. The private investment is profit elastic. On the other hand, investment made by the government such as building of roads, schools, electricity, and irrigation and so on is called public investment. Hence, it is not profit elastic. Economic variables such as interest rate, per capita GDP, trend of public investment, debt ratio have impacts on private investment. So, it is required for investigation along with its tests.

Nepal borders India to its east, south and west and China to its north. It covers an area of 147,181 Km. and varies between an altitude of 60m and 8848m.Its population is growing at an annual rate of 1.35 percent. Nepal population comprises over 101 ethnic groups and speaks 92 languages. Out of total population, Hindus constitute 80.6 percent followed by Buddhist 9.5 percent, 4.2 percent Muslims and Karats absorbs 3.6 percent and rests are other religions.

In Nepal, Agriculture, industry, Tourism sectors have contributed to total GDP by 35 percent, 8.35 percent and 1.4 percent respectively. In spite of tremendous efforts made by the government, there is no remarkable progress to these areas. Again, for over all development of the country governments’ sources are not sufficient. In this regard, private investment can be pressed as helping hands. Higher economic growth can never be attained unless domestic production and productivity rise. A number of factors like ever expanding political transition, problems in industrial environment, low private investment, energy crisis, low credit expansion of banks felt sluggish economic activities of the country.

Problems of the study

The problem toward which this study is directed is to identify effect of some macro economic variables on private investment in Nepal.

(A) Are there relationships between per capita GDP and private investment?

(B) Are there linkages between public investment and private investment?

(C) Are there impacts of interest rates on private investment?

(D) Are there relationships between domestic inflation rate, external debt and private investment?

Objectives of the study

The major objective of the study is to show effects of some economic variables on private investment. Besides, following supportive objectives have been set.

(i) To examine the relationship between per capita GDP and private investment.

(ii) To assess the relationships of public investment, interest rates, domestic inflation rates, debt servicing and external debt to GDP ratio with private investment.

Importance of the study

The study may be useful to ascertain direction and magnitude of private investment resulting from change in some macro variables. It will support to planner for the formulation of structural model of investment behavior in Nepal.

Limitations of the study

Followings are the limitations:

(a) The study encompasses time periods of only 10 years.

(b) For empirical study, macro economic variables such as per capita GDP, public investment, domestic inflation rate, external debt to GDP ratio, deposit interest rate , debt servicing are regarded as determinants of private investment.

Research Methodology

Descriptive Cum Survey method as research design is employed here. The macro data used are based on secondary source. So as to show relationships amongst macro economic variables such as private investment, per capita GDP, public investment ,domestic interest rate, domestic inflation rate, debt servicing and external debt ratio, statistical tools like, regression, the coefficient of multiple determinations, adjusted coefficient of determination, standard deviation and T - test have been practiced.

Hypothesis is usually considered as the principle instrument in research. In fact, many experiments are carried out with the deliberate object of testing hypotheses. The hypotheses in the study are:

HO: There is no significant relationship between per capita GDP and private investment.

HA: There is significant relationship between per capita GDP and private investment

HO: There is no significant relationship between public investment and private investment.

HA: There is significant relationship between public investment and private investment.

HO: There is no significant relationship between domestic inflation rate and private investment.

HA: There is significant relationship between domestic inflation rate and private investment.

HO: There is no significant relationship between external debt to GDP ratio and private investment.

HA: There is significant relationship between external debt and private investment.

HO: There is no significant relationship between debt servicing and private investment.

HA: There is significant relationship between debt servicing and private investment.

Constraints of private investment in Nepal

A good investment climate provides opportunity and investment for firms to profitability, create jobs and output there by increasing private investment and growth. Investment climate constraints that affect the rate of investment in Nepal are:

(i) **Macro level stability:** Macro instability (economic, social and political) determines investment by making future rewards more uncertain or

undermining the value of assets. Greater the level of instability, lower the rate of private investment.

(ii) **Crime and corruption:** These factors reduce the rate of private investment and growth.

(iii) **Business regulation and licensing:** Poor licensing and regulation lead to low entry rates of new firms and lower productivity and growth of established firms.

(iv) **Institution and the legal system:** There is strong cross country evidence that weak institution, particularly for the protection of property rights and an ineffective judiciary that is unable to enforce contracts, reduce investment and growth.

(v) **Taxation:** Excessively high rate of taxes induces high cost of production. In turn it lowers the private investment and growth.

(vi) **Financial constraints:** Firms need to be able to access external finance to invest more.

(vii) **Infrastructure:** Greater the investment on infrastructure by government leads to increase private investment.

(viii) **Change in income:** The increase in income encourages the investment. Propensity to consume increases with increasing income.

(ix) **State of business confidence:** During the period of optimism the entrepreneurs estimate more profit in the future and vice versa. It causes to change private investment.

(x) **Technological progress:** The improvement in the techniques of production increases the new investments.

Influencing factors of private investment

There are following factors that affect on private investments as per our empirical study.

(A) Real per capita growth rate: There is general agreement among economists that a country’s growth rate would have a positive impact upon private investment.

(B) **Real interest rate:** There are competing views regarding the effect of real interest rates on private investment. In general, it is supposed that higher the rate of interest while advancing loan bring about decrease in private investment.

(C) **Domestic inflation rate:** High rates of inflation adversely affect private investment activity by increasing the risk of longer-term investment. In addition, high inflation rates are often considered a sign of macro economic instability and the inability of government to control macroeconomic policy, both of which contribute to an adverse investment climate.

(D) **External debt burden:** Measured by its debt- service payments ratio and the ratio of external debt to GDP, the external debt burden can have a powerful negative effect on a country's private investment.

Model Specification and Estimation

If the private investment is affected by magnitude of per capita GDP, real deposit interest rate, inflation rate, government investment, external debt to GDP ratio, debt servicing. Then private investment function can be written as:

(1) PRIn = *f (PGDP, RDIr, Inf, GIn, EXDpt, DTsr)*

Where PRIn is private investment, f = function, PGDP = per capita gross domestic product, RDIr = real deposit interest rate, Inf. = inflation rate, GIn = government investment, EXDpt = External dept to gross domestic product ratio and DTsr = debt servicing.

To estimate the effects of independent variables on dependent variable as stated above, we specify a trans log private investment function.

2. PRIn = *Ao + A1 PGDP - A2 RDIr - A3 Inf - A4 GIn + A5 EXDpt/ GDP + A6 DTsr*

PRIn= Dependent variable , Ao = autonomous value, A1, A2, A3, A4, a5 and A6 are growth rates of dependent variable PRIn resulting from changes in values of independent variables such as PGDP, RDIr, Inf ,GIn ,EXDpt and DTst respectively.

The relationships between macro variables and Private investment are shown by the help of table as given below:

Table 1:
Relationship between per capita GDP and private investment

Fiscal Year	Per Capita GDP At Constant price (Annual % change)	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	1.7	16.9
2003/04	2.4	17.5
2004/05	1.2	17
2005/06	1.1	18
2006/07	6.3	17.7
2007/08	4.6	17.8
2008/09	3.1	16.9
2009/10	3.4	17.7
2010/11	2.5	16.7
2011/12	3.4	16.1
2012/13	2.5	18.4
2013/14	4.1	18.5

For Table 1, the R (0.203), R square (0.041), adjusted R square (-0.055), standard error of the estimate (0.7541) and t- test (0.655) depict insignificant relationship between capita GDP and private investment. at df= 11 , one tailed test and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between per capita GDP and private investment

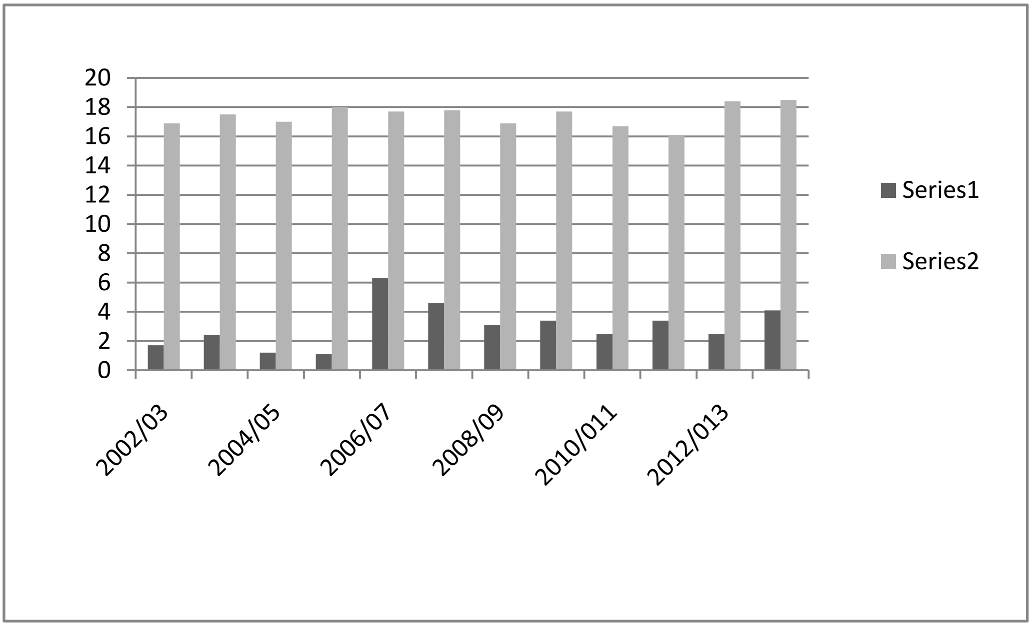

Table 2:
Relationship between real deposit interest rate and private investment

Fiscal Year	Real Deposit interest rate (in percent)	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	7.25	16.9
2003/04	6.5	17.5
2004/05	5.5	17
2005/06	5.25	18
2006/07	5.25	17.7
2007/08	5.25	17.8

2008/09	5.5	16.9
2009/10	6.5	17.7
2010/11	8	16.7
2011/12	8	16.1
2012/13	8	18.4
2013/14	8	18.5

For Table 2, the R (0.102), R square (0.010), adjusted R square (-0.089), standard error of the estimate (0.7541) and t- test (-0.324) depict negative insignificant relationship between real deposit and private investment. at df= 11, one tailed test, and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between real deposit interest rate and private investment

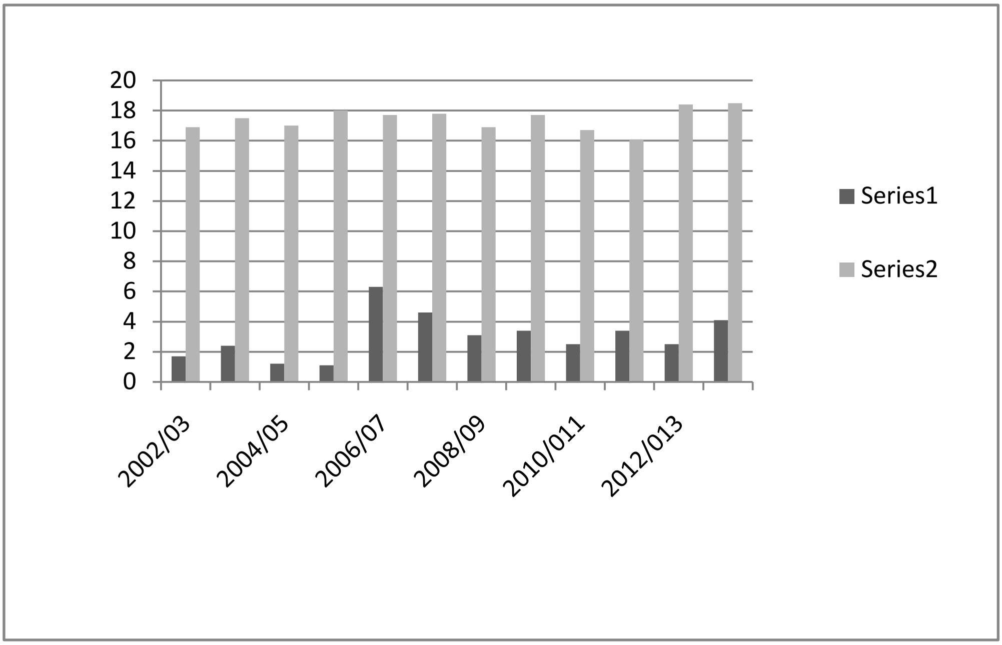

Table 3:
Relationship between inflation rate and private investment

Fiscal Year	Inflation rate (Annual percentage change)	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	4.7	16.9
2003/04	4	17.5
2004/05	4.5	17
2005/06	8	18
2006/07	5.9	17.7
2007/08	6.7	17.8
2008/09	12.6	16.9
2009/10	9.6	17.7
2010/11	9.6	16.7
2011/12	8.3	16.1
2012/13	9.9	18.4
2013/14	9	18.5

Table 3 shows relationship between inflation rate and private investment The R (0.061), R square (0.004), adjusted R square (-0.096), standard error of the estimate (0.7566) and t- test (0.194) depict significant relationship between inflation rate and private investment. at df= 11, one tailed test and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between inflation rate and private investment

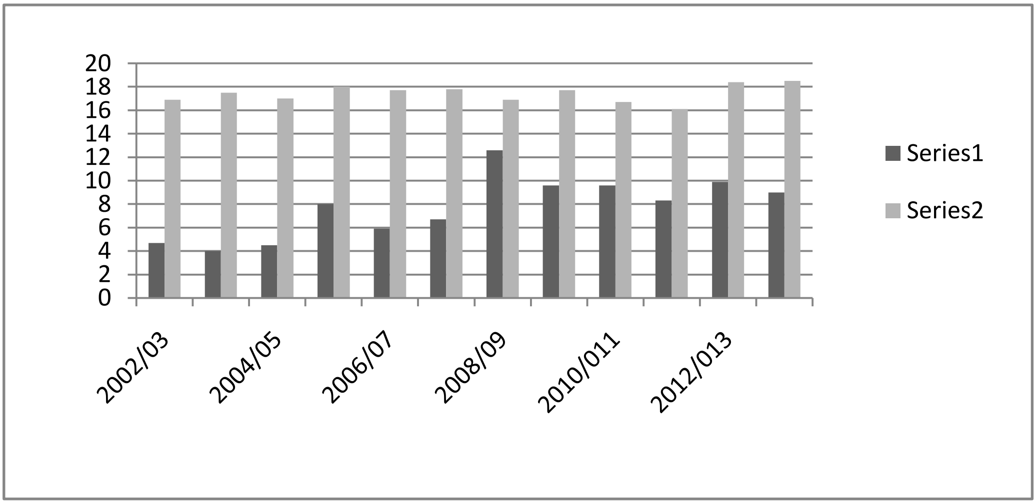

Table 4:
Relationship between Government investment and private investment

Fiscal Year	Government investment in gross fixed capital formation (in %)	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	3.0	16.9
2003/04	2.8	17.5
2004/05	2.9	17
2005/06	2.7	18
2006/07	3.4	17.7
2007/08	4.0	17.8
2008/09	4.5	16.9

2009/10	4.5	17.7
2010/11	4.7	16.7
2011/12	4.7	16.1
2012/13	4.2	18.4
2013/14	4.7	18.5

Table 4 shows relationship between government investment and private investment The R (0.093), R square (0.009), adjusted R square (-0.090), standard error of the estimate (0.7548) and t- test (- 0.295) depict negative insignificant relationship between government investment and private investment. at df= 11, one tailed test and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between Government investment and private investment

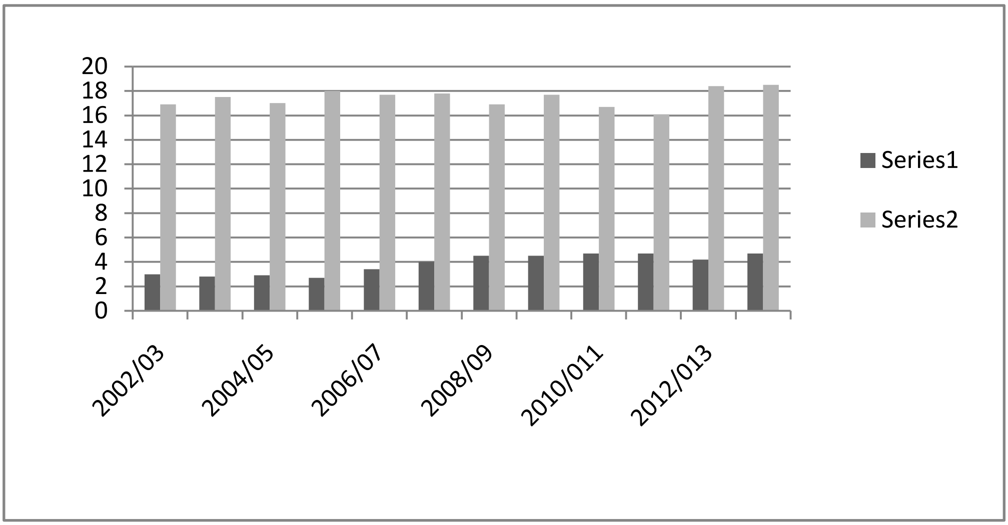

Table 5:
Relationship between External debt to GDP ratio and private investment

Fiscal Year	External debt to GDP ratio (Annual % change)	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	0.9	16.9
2003/04	1.4	17.5
2004/05	1.6	17
2005/06	1.3	18
2006/07	1.4	17.7
2007/08	1.1	17.8
2008/09	1.0	16.9
2009/10	0.9	17.7
2010/11	0.9	16.7
2011/12	0.7	16.1
2012/13	0.7	18.4
2013/14	2.3	18.5

Table 5 shows relationship between external debt to GDP ratio and private investment The R (0.464), R square (0.215), adjusted R square (-0.136), standard error of the estimate (0.6717) and t- test (1.654) insignificant relationship between External debt to GDP ratio and private investment. at df= 11, one tailed test and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between External debt to GDP ratio and private investment

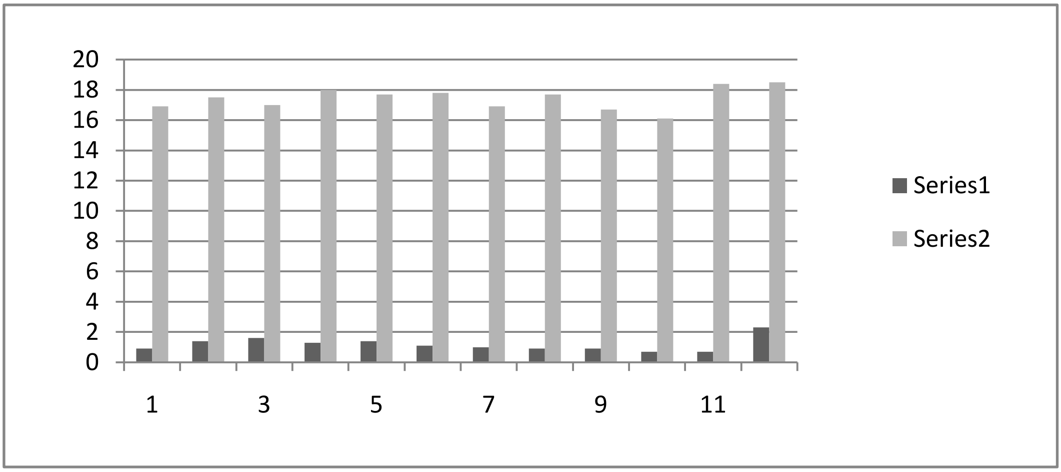

Fiscal Year	Debt servicing (Principal interest)/ GDP	Private investment in gross fixed capital formation (in %)
2002/03	3.3	16.9
2003/04	3.2	17.5
2004/05	3.4	17
2005/06	3.1	18
2006/07	3.1	17.7
2007/08	2.8	17.8
2008/09	2.7	16.9
2009/10	2.4	17.7
2010/11	2.4	16.7
2011/12	2.3	16.1
2012/13	2.9	18.4
2013/14	-	18.5

Table 6 shows relationship between debt servicing and private investment The R (0.322), R square (0.103), adjusted R square (0.004), standard error of the estimate (0.6700) and t- test (1.019) insignificant relationship between debt servicing and private investment. at df= 11, one tailed test and 0.50 significant level.

Diagram showing relationship between real deposit interest rate and private

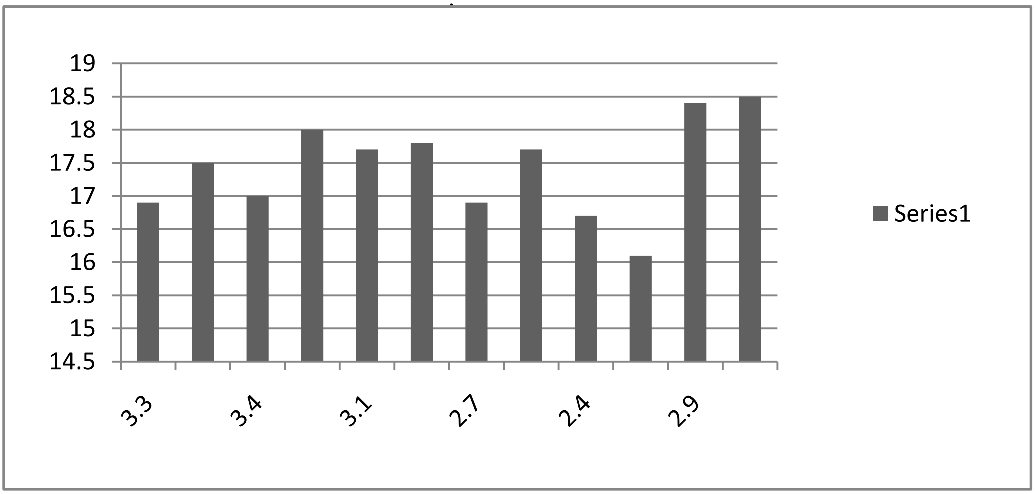

Table 7:
Effects of explanatory variable on private investment (2002/03 – 2013/014)

Model	Variables	Effect	R	R square	Adjusted R square	Std. Error	T values
1	Per capita GDP level	Positive	0.203	0.041	-0.055	0.7423	0.655
2	Real deposit interest rate	Negative	0.102	0.010	-0.089	0.7541	-0.324
3	Domestic inflation rate	Positive	0.061	0.004	-0.096	0.7566	0.194
4	Government investment rate	Negative	0.093	0.009	-0.090	0.7548	-0.295

5	External debt to GDP ratio	Positive	0.464	0.215	0.136	0.6717	1.654
6	Debt servicing	Positive	0.322	0.103	0.004	0.6700	1.019

Table 7 expounds that real deposit interest rate; government interest rate had negative effect on private investment rate, while per capita GDP level, domestic inflation rate, external debt to GDP ratio and debt servicing were positively related to private investment rate in Nepal.

Conclusion

On the basis of analyzing above tested facts and figures following conclusions can be derived.

- Regarding the variable per capita GDP, there exists positive but insignificant relationship between per capita GDP and private investment, Since T value is positive and HO: is accepted.
- Since, T value of real deposit interest rate is negative and HO: is rejected, it is found to be negative and insignificant relationship between real deposit interest rate and private investment.
- The relationship between inflation rate and private investment is positive and significant, since its T value is positive and HO: is rejected.
- There exists negative and insignificant relationship between government and private investments. Here, T value is negative and Ho: is accepted.
- The relationship between external debt to GDP ratio and private investment is positive and insignificant, since its T value is positive and HO: is accepted.
- Since, T value of debt servicing is positive and HO: is rejected, it is found to be positive and insignificant relationship between debt servicing and private investment.

This study provides strong support for the role of certain economic variables as determinants of private investment activity in Nepal. The results of this study helps to ascertain macro economic policy that encourages price stability,

employment generation and a reallocation of public expenditure toward investment projects supportive of private security activity. These policies may also encourage private investment by promoting economic growth.

⌘✽⌘

References

- Aetirido and et. al (2007), Invest Climate and Employment Growth: the impact of access to finance, corruption and regulations across firms, Washington D.C.: Inter- American Development Bank.
- CBS, (2012) "2011 Statistical Year Book Nepal", Kathmandu: GON, NPC.
- Goldina, I and Reinert, K. (2006), Globalization for development: Trade, Finance, Aid, Migration and Policy, Washington, D.C.: The World Bank and Pl grave Macmillan.
- GON, MOF (2013), "Economic Survey", Fiscal Year 2012/2013, Katmandu: GON, Ministry of Finance.
- GON, NPC, (2010), Nepal Millennium Development Goals, Progress Report 2010, Kathmandu: GON, NPC.
- GON, NPC, (2010), Three Year Plan, Approach Paper (2010/11 – 2012/13), Kathmandu: GON, NPC.
- GON, NPC, (2013), "An Approach Paper to the Thirteenth Plan (2013 – 2016)", Kathmandu: GON, NPC.
- Pearce, W. David, (1956), "The Dictionary of Modern Economics", (Third Edition), London: English Language Book Society.
- Surquin Moshe (1995), The World Bank Economic Review, Washington D.C.: The IBRD/The World Bank.

तालिम गतिविधि

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको आ.व. २०७२/७३ को वार्षिक कार्यक्रममध्ये २०७३ जेठसम्म सम्पन्न भएका र संचालनमा रहेका तालिम तथा अन्य कार्यक्रमहरू तपसिल अनुसार रहेका छन् :

सि.नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या
		देखि	सम्म	
१.	सेवाकालीन तालिम			
१.१	राजस्व प्रशासन			
१.१.१	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/१०/०७	२०७२/११/१९	२४
१.१.२	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/०५/०१	२०७२/०६/१३	४८
१.२	आर्थिक प्रशासन			
१.२.१	आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/१०/०३	२०७२/११/१३	४१
१.२.२	आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/०५/१५	२०७२/०६/२१	४०
१.२.३	आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/०८/२१	२०७२/०९/२९	३७
१.२.४	आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७२/११/१९	०७३/०१/०२	३३
२.	सेवा प्रवेश तालिम			
२.१	राजस्व प्रशासन			
२.१.१	राजस्व प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम	२०७२/१२/१४	चालू	३४
२.२	आर्थिक प्रशासन			
२.२.१	आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम	२०७२/१२/१५	चालू	११६
	जम्मा			**३७३**

सि.नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या
		देखि	सम्म	
३.	अल्पकालीन तालिम			
३.१	राजस्व प्रशासन			
३.१.१	सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (AMP) सम्बन्धी तालिम	२०७२/०७/१६	२०७२/०७/१८	३१
३.१.२	भन्सार मूल्यांकन सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७२/०९/०७	२०७२/०९/०९	२५
३.१.३	सूचनाको हक सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७२/१०/०३	२०७२/११/१३	१६
३.१.४	कम्प्युटर तालिम भन्सार विभाग (कर्मचारी दक्षता अभिवृद्धि) तालिम	२०७२/११/१०	२०७२/११/१४	१७
३.१.५	राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रका प्रशिक्षकहरूलाई प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०७२/११/२७	२०७२/१२/०२	१६
३.१.६	कम्प्युटर तालिम आन्तरिक राजस्व विभाग (कर्मचारी दक्षता अभिवृद्धि) तालिम	२०७२/१२/१५	२०७२/१२/१९	२६
३.१.७	राजस्व प्रशासन समूहमा कार्यरत कर्मचारीलाई कानूनी कार्यविधि सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७३/०१/०६	२०७३/०१/१०	१६
३.२	आर्थिक प्रशासन			
३.२.१	आयोजना लेखा सम्वन्धी अधिकृतस्तरीय अल्पकालीन तालिम	२०७२/०८/०६	२०७२/०८/०८	२९
३.२.२	सार्वजनिक खरिद र कर सम्बन्धी अधिकृतस्तरीय अल्पकालीन तालिम	२०७२/०९/१२	२०७२/०९/१४	२०
३.२.३	सार्वजनिक खरिद र कर सम्बन्धी सहायकस्तरीय अल्पकालीन तालिम	२०७२/०९/१६	२०७२/०९/१९	२९
३.२.४	सार्वजनिक खरिद र कर सम्बन्धी सहायकस्तरीय अल्पकालीन तालिम, गुल्मी	२०७२/१०/१०	२०७२/१०/१२	२९

सि.नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या
		देखि	सम्म	
३.२.५	कुमारीचोक तथा केन्द्रीय तहसिल कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई कम्प्युटर सम्बन्धी तालीम	२०७२/०९/२६	२०७२/०९/३०	१५
३.२.६	सम्पत्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७२/११/१९	२०७२/११/२१	२५
३.२.७	युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषमा कार्यरत सहायकस्तरका कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७३/०१/२३	२०७३/०१/२७	२१
३.२.८	युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगारकोषमा कार्यरत अधिकृतस्तरका कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७३/०२/०७	२०७३/०२/१४	२७
	जम्मा			**३४२**
४.	अन्य कार्यक्रमहरू			
४.१	अन्तरक्रिया कार्यक्रम			
४.१.१	संघीयतामा वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी	२०७२/०६/२९	□	१ वटा
४.१.२	आगामी आर्थिक वर्षको वजेट निर्माणको सन्दर्भमा संघीय प्रणालीमा स्रोतहरूको बांडफांड: संवैधानिक, कानूनी र व्यवहारिक पक्षहरू सम्बन्धी	२०७३/०१/०७	□	१ वटा
४.२	तालिम आवश्यकता पहिचान (TNA)			

सि.नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या
		देखि	सम्म	
४.२.१	राजस्व प्रशासन तर्फ (चितवन, झापा, इलाम, बांके)	विभिन्न		४ वटा
४.२.२	आर्थिक प्रशासन तर्फ (चितवन, सुर्खेत, स्यांजा, कास्की, दैलेख, ताप्लेजुंग)	विभिन्न		६ वटा
४.३	पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण निर्देशिका निर्माण			
४.३.१	राजस्व प्रशासन तर्फ (निर्माण ७ र परिमार्जन ५)			१२ वटा
४.३.२	आर्थिक प्रशासन तर्फ (निर्माण ७ र परिमार्जन ५)			१२ वटा
४.४	राजस्व पत्रिका प्रकाशन			१ अंक
४.५	विविध			
४.५.१	नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीमा कार्यरत जुनियर प्रहरी अधिकृतका लागि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन (लेखा) सेवाकालीन तालिम	०७२/१०/०७	०७२/११/१८	४२ जना

⌘✿⌘